

نوي نى انگلش سرى
مقاله لرتؤپلمى

نوي

ايشانچ توره

قۇلىنگىزدەگى نوايىنى انگلش يۇلىدەگى اوشبو مشق و بيتىكلرىمنى اولوغ
بابامىز امىر علىشېر نوايى و برچە نوايى سېورلرگە بغيشلەدويم.

ابشانچ تۇره

کتاب بېلگيلری:

کتاب آتی: نوایې نی انگلش سړی

یازووچی: ایشانچ توره

نشرگه تیارلاوچی: محمّد عالم کوهکن

نشر اپتووچی:

صفحه لرنی ترتیبگه سالووچی: محبوب الله توران

مقوا چیزووچی: اولتنیش

چاپ پیری:

چاپ ییلی: ۱۴۰۲/۲۰۲۳

چاپخانه:

تیراژ:

نوايىنى انگلش سىرى

مقالەلر تۇپلىمى

ايشانچ تۇره

۲۰۲۳

کتاب ایچیدە گیلر:

۱. خراسان و هرات علیشېر نوایي تصویریدە
۲. نوایي اثرلریدە خاتین-قیزلر تصویرى
۳. نوایي نینگ یازیلمەى قالگن اثرى
۴. نوایي و تورک اتمەسى
۵. نوایي اۋزبېک تىلى و ادبیاتی نینگ اساسچىسى مى؟
۶. علیشېر نوایي عبدالرحمن جامي قاشیدە قندەى كئابلرنى اۋقىگن؟
۷. علیشېر نوایي نینگ شاه غریب میرزاگە اۋگیتلرى
۸. ایكى غزل شرحى
۹. علیشېر نوایي و پهلوان محمد اۋرتەسىدە بۇلیب اۋتگن هزل
۱۰. علیشېر نوایي انسیکلاپیدیهسى حقیده
۱۱. قدیمانه شعر ياکه نوایي شناسلیک مسئلهلرى
۱۲. قیلنى قیرق یارگن بايقرا
۱۳. علیشېر نوایي اثرلریگە یازیلگن سۋزلیکلر
۱۴. نوایي دن نوا تاپدیم
۱۵. نوایي ایشلتگن سۋزلرنینگ یازیلیشى و ایتیلیشى قندەى بۇلگن؟
۱۶. نوایي سباقلىرى
۱۷. نوایي نى اۋرگنیش منبعلىرى
۱۸. نوایي نېگە ایكىتتە تخلص قۇیگن؟
۱۹. فرهاد و شیرین داستانیده سېوگى مکتوبى
۲۰. نوایي نینگ دانالیک دفتریدن
۲۱. نوایي نینگ رنجنامه سیدن تامچیلر
۲۲. نوایي نینگ ساقینامەلرى چینه کم "دردنامه" دیر
۲۳. نوایي یازوو اختراع قیلگنمى؟

۲۴. ينه اؤزبېك اتمه‌سى نېنگ كېلىب چىقىشى حقيده
۲۵. افغانستان ده نوایي شناسلیك قچان باشلنه‌دی؟
۲۶. خوارزمي چه توركي تیل بؤلگنمی؟
۲۷. نوایي خوانلیكدن
۲۸. نوایي غربت نېنگ اچیق المېنى چېككنمی؟
۲۹. نوایي فانتازی‌سى
۳۰. نوایي توركي تیلر و توركي شعریتنى فرقله‌گنمی؟
۳۱. نوایي نېنگ بدیعی تفكری
۳۲. نوایي هم خطا قیلگنمی؟
۳۳. نوایي و فردوسی
۳۴. نوایي چیندنم بویوک‌می؟
۳۵. نوایي اثرلریده تیلگه آلینگن کیم باشگه عاید سؤزلر
۳۶. گر سېن ادراك ایله‌سنگ، عین حقیقت دور مجاز
۳۷. نوایي حکایتلریدن
۳۸. پرده آرتیده‌گی محبت یاکه نوایي اوپلنگن‌می؟
۳۹. حیات سینا‌ولریدن اؤتگن شعریت
۴۰. نوایي شعرینی توشینیش نېگه قیین؟
۴۱. خاتین-قیزلر نوایي نگاهیده.

سۆز باشى

نامه و قاصد بيله تاپمس نوایي دردی شرح،
چون توگنمس محنتی نې یازیلیب، نې ایتیلیب.

میر نظام الدین علیشېر نوایي (۱۵۰۱ - ۱۴۴۱) تېموریلرنینگ ایکینچی پایتختی هراتده، غیاثالدین کیچکینه بهادر عایله سیده دنیاگه کېلدى. بویوک شاعرنینگ عبرتلی حیاتنامه سی اۆز دوریده، اوندن کپین هم تآریخچی و تدقیقاتچیلر تامانیدن یېترلیچه یازیلگن و یاریتیب کپلینماقده. کۆپ قیزه لی ایجادکار و تفکری تیرن شاعر دایما عالم و ادبیاتشناسلر دقت مرکزیده تورگووچی ذاتدیر. میر علیشېر بویوک امیر، دولت اربابی، اۆزبېک ادبیاتی نینگ اینگ یارقین سیماسی، شاعر و متصوف؛ اۆرته عصر تیلشناسی، تآریخچی، ادبیاتشناس، تذکره نویس، چۆنگ قره شلی متفکر، دها ایجادکار، اولوغ حکمت نویس همده اۆزیدن کۆپلېب مادی-معنوی میراث قالدیرگن تاریخ نینگ نادر کیشیلردن سنهله دی. علم و صنعت حامیسی بۆلگن شاعر سلماقلی اثرلری، اولکن معنوی میراثی و اۆزی قیلگن خیریه ایشلری، بجرگن رسمی و اجتماعی فعالیتلری؛ باشقەر بیلن کپلیشېب بغری کپنگلیکده یششگه خواهشمند و اېلسیورلیگی بیلن اؤن بېشینچی عصر اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و مدنی وضعیتیکه اولکن تاثیر اؤتکزگن شخصیت صفتیده اعتراف اېتيله دی.

علیشېر نوایي اۆزبېک تیلی نینگ جدی حمایه چیسى و جانکوبیری اۆله راق جسارتله اۆزبېکانه یلاو کۆتریب، سۆز و تفکر میدانیکه بېل باغلب چیقدى. تیل مسئله سیده ملی کوره شچن و اولوغ اندیشمند صفتیده اۆزینی کۆرستدی. او، بو ساحه ده عملی ایشگه قؤل اوریب، جانلی مثاللر تۆپلېب، سالیشتیرمه یؤسونده "محاكمة اللغاتین" ("ایکى تیل محاكمه سی") اثرینی یازدی. بو اثری بیلن اېسكى اۆزبېک تیلینی فارس تیلیدن هیچ قنده ی کمچیلیک جای یۇق ایکنینی، چاغیشتیریش میتودی اساسیده نظری اثباتلې بیردی. نه فقط اثباتله دی بلکه، تورکي تیل (اېسكى اۆزبېک تیلی) نینگ فارس تیلیگه نسبتا ایریم اوستون

تامانلارنى ھەم فكتلار بىلەن كۆرسەتەن ھەم بېردى. اپسكى اۋزىپك تىلىدە ۱۰۰۰ تە فعلنى سەن، اولارنىڭ فارسچە معادلى يۇقلىگىنى انىق دىلار بىلەن ئوتتە يېتكدى. اۋزىپك تىلى نىڭ افضل تامانلارنى مىاللار ياردىمىدە ثابت قىلدى. اۋز دورى نىڭ بويوك تىلشناسى بۇلمىش نوايى بو ايشلرى بىلەن رقىلر اۋىلەگنىدېك، "اۋزىپك تىلى شعر يازىشكە يراقسىز، دغل، عوام و تۋپاريلر تىلى" اېمسلىگىنى كۈز- كۈز قىلدى. نوايى اۋز عزيز انه تىلىنى بى معنى حملة و قاره ساغىنىشلردن اق و پاكىزه توتىشكە اياوسىز جان چېكىب كورەشدى. شو اولوغ خدمتلرى اوچون ھەم علىشېر نوايى دېگندە، كۈز اۋنگىمىزدە آباد، معمور و گلاب يشنەگن ھرات قىافەسى گودەلنەدى. نوايى دېگندە، كۈز الدىمىزدە علم-فن، ادبىيات و صنعت گوركىرىب رواجلنە باشلەگن تېمورىلر دورى مجسم بۇلەدى. نوايى دېگندە، قۇلىدە قلم توتىب شعر تۇقىياتگن، تارىخ يازەدىگن، تذكىرە بىتگۈوچى، اوستە كار خطاطلر، قىل قلم نقاش، ماھر صحافلر، دردىلى اشولەچى، استعدادلى سازندە، قۇلى گل كىتابدار و اۋنلر ساحەلر اوستە ھنرمندلرنىڭ تىنىمىسىز اىجادى فعالىتلرى تىمورىمىزدە نمايان بۇلەدى. بىر معنيدە نوايى فارس دھالرىگە يوزمە- يوز تورىب، اپسكى اۋزىپك تىلى، ادبىياتى و مدنىتىنى رقابت مىدانىگە آلىب چېقىدى. "خمسة" يازىب، توركى تىل و توركى ادبىيات فارس لرنىكىدن قالىشمس، دېگن خلاص نى اۋرتە گە آندى و اۋز خلقىنى ملامت تاشىدن سقلەدى.

نوايى آتى تىلگە آلىنسى، اۋز دورىدە شخسى مبلغى حسابىگە قورىب بىتكىزىلگن، ۴۰۰ گە يقىن انشات، جملەدن مکتب-مدرسه، خانقاه، رباط، بازار، يۇللر، كىتابخانە، شەر جادە لرى، مسافرخانەلر، كاروان سراى، كۇپرىك، شفاخانە، مسجد ، قراىتخانە، اۋتگن اولوغلر مزارلرى اوستىدە مقبرە قورىش و مرمت قىلىش و باشقەلر تارىخ قتىدن باش كۇترىب تىلگە كىرەدى.

نوايى نە فقط اۋن بېشىنچى عصر، بلکہ اوندىن كېىن كېلگۈوچى انسانلرنىڭ، توركى اېللر خصوصاً اۋزىپك خلقىنىڭ دردمندى بۇلگن شاعر سەنلەدى - بىزىنىڭچە. عالم و حقىدە شونچە بىلگنى، توشونگنى و يازگنىدن مقصد ھەم انسان دردى بۇلگن. بوسىز يششەن، علم و كمال و معرفتەن نى آسىغ؟ -دېدى بويوك متفكر:

انسان غه ابرور کمال مطلوب،
اندين دغى درد و حال مطلوب.
هر کيمگه که علوم بؤلسه حاصل،
گر دردی و حالی یوق، نې حاصل؟
لیلی و مجنون

"محاکمة اللغتين" بیلن چپکلنمهی، نوایی فارس لریننگ "بیشلیک" لریگه جواب
طریقه سیده بیشلیک یازیب کؤز لرینی قمشتیریب قؤیدی. بار استعدادینی ایشگه
سالیب، اؤزبیک ادبیاتینی کؤکلرگه کؤتردی. "منطق الطیر" گه مناسب "لسان الطیر" (
قوش تیلی") نې ایجاد اېتدی. فارس تذکره لریگه بس کپلووچی "مجالس النفايس"
("نفیس مجلسلر") دنیانینگ یوزینی کؤردی؛ ارداقلی انسان "تذکره الاولیا" لرگه تېنگ
"نسايم المحبت" ("مجتب شباذهلری") تصوفی اثرینی قلمگه الدی.

فارسی ادبیات کلیاتلری بیلن بؤیشگودېک "خزاین المعانی" ("معنار
خزینه سی") نې قاغذگه توشیردی. عروضی رساله لریگه مقابل تورکی (اېسکی
اؤزبیکچه) "میزان الاوزان" ("شعر وزنلری") نې اؤزبیکچه ده یازدی؛ شونینگدېک،
"منشیات" ("بیتیکلر ییغیندیس")، "وقفیه" ("هدیه قیلنگن")، "محبوب القلوب" ("
کؤنگلریننگ سېوگنی") و باشقه بیر قطار کته- کیچیک اثرلرینی کتاب حالیده
کپلگوسی اولادلرگه تقدیم اېتب کېتدی. و اېنگ مهمی بیرارته فارسی تیلی شاعر
بجره المه گن ذوالسانین / ایگی تیلی لیک استعداد وقابلیتینی کؤرسه تیب، "دیوان
فانی" نې ادبیاتیمیزگه بغشیده قیلدی. بو سلماقلی و اولوغ ایشلری بیلن تورکی عالم
اینیقسه اؤزبیک خلقینی شرفیاب قیلدی اولوغ نوایی.

فارسی اېل تاپتدی چو خورسندلیق،
تورک داغی تاپسه برومندلیق.
فارسی اؤلدی چو الرغه ادا،
تورکی بیله قیلسم انی ابتدا.

حیرت الابرار

نوایی «تورکی بیله قیلسم انی ابتدا»- دېگن سؤزی و بېرگن وعده سی اوستیدن
چیقدی. چیندنم تورک تیلی (اؤزبیک تیلی) نې برومند قیلیب، کمالگه یېتکزیب،

توركي عالمى، بىرىنچى گلدە ۋزىبىك خلقىنى شاد و خورسند اېتىدى. توركي تىلدە سۆزلىرى سادە بىيان بىلەن اېمىس بلکہ، يوكسك بدىعى قىلىپ تىرتم اىلەدى. "خمسه" يازىكن عىشېر نوايى تىرن و چقور معنالى شعرىتى نىنگ باقىلىگى خصوصىدە منە بوندى اىلىنچ بىلدىرەدى:

«...خىيالىمگە انداق كېلور كىم، سۆزىم مرتبەسى اوجىدىن قوئى اېنمەگى و بو مرتبەم كوكبە (شان و مرتبە)سى اعلى درجەدىن ۋزگە يېرنى بېگنمەگى (خوش كۆرمىلىك)". (محاكمة اللغتين)

نوايى بىز اوچون حىيات مكىتى وظيفەسىنى ۋتەيدى. انسانى مناسبت، اخلاق و تربىيە بايىدە هم اوندىن ۋزگە تورگن نرسەلر جودە كۆپ. شاعر سۆزلىرى معنوى كىچىلىگىمىزنى بوت قىلىپ، تۆلدىرىپ تورهدى. ياش اولادگە بىرگۆچى ۋگىتلىرى مۇل. ۋزىبىكچىلىك تربىيە اصولى و ذھنىتىدە اتە -انە نھائىتدە عزيز و محترم ذاتلر دىر. اولرنىنگ عزتىنى قىلىپ، خدمىتىدە بۇلماق شرف حسابلنەدى. بو نرسە عىشېر نوايى سۆزلىرى اىلە بىغائت گۆزەل افادە قىلىنغن:

باشنى فدا اىلە اتا قاشىغە،

جسىمنى قىل صدقە انا باشىغە.

تون- كونىنگىغە اىلەگلى نور فاش،

بىرسىن اى انگلە، بىرسىن قوئاش.

حىرت الابرار

قويىدەگى تۇرتلىك اېسە نوايى نىنگ " اربىين " اثرىدە كېلغن:

آنەلرنىنگ اياغى آستىدە دور،

روضە جنت و جنان باغى.

روضە باغى وصالين تىلر اېرسنگ،

بۇل انانىنگ آياغى تۇپراغى.

اولوغ متفكر ۋزىبىك خلقى نىنگ فرهنگى نىنگ كىملىگى، ۋزلىگى و مىلى

غرورى سنەلەدى. شونىنگ اوچون هم اونى هر دايم احترام اىلە تىلگە الەمىز،

ارداغىمىزدە سقلەيمىز، ھەر يىلى اولوغ ذات نىنگ توغىلگن كونىنى نشانلب،
حرمتىمىزنى بجا كېلتىرەيمىز.

حرمتلى اوقوچى!

قولىنگىزدەگى كتاب كىمىنە نىنگ يىللر دوامىدە، ھەر خىل سويەدە يازىلگن ترقاق فكر
و مشقلىرىمدىن بيتىكلرىم بۇلىب، اولرنى سىز عزىزلر مېنىنگ نوايىدىن اۇقىگن،
انگىلگن، اۋرگىنگن و بىلگىنلرىم ئمرەسى اۋلەراق قبول قىلگەيسىز. بو تۈپلم ذاتاً،
نوايىنى توشىنىش، اۋرگىنىش و انگلىشگە كىرىشەدى بىر گپ. نوايى عالمىگە عقل
اېشىگىدىن كىرىب، تفكر چېچكلرىنى تېرماق نىتى ايله اوشبو اثر دنياگە كېلدى.

كتابدە علىشېر نوايى حقىدە مھمراق فكر ايتەآلمەگن بۇلىشىم مەكەن.
نوايىدېك اولوغ ذات خصوصىدە سۇز يورىتىش جراتى مېندە قەيدىن بۇلسىن! ھىچ
بۇلمەگندە يازگىنلرىم عزىز تىلداشلىرىمگە اۋزبېكچە مقاله و متننى تۇغىراق انشاء
قىلىشگە كۈمكلشەدى دېگن امىدىم بار.

مېنىنگ يازىش اسلوبىم باشقەلردىن بىر از فرق قىلىشى مەكەن. شاعرانە تىركىب،
مجاز و استعارەلردىن كۇپ ايش آلەمن. باشدە شو تامانلەمە سەھل آغىرلىك قىلر بلكە؛
دقت بىلن اۇقىلسە متنگە ماسلەشىب كېتىلە بېرەدى. تۈپلم خىطالردىن خالى اېمس،
كتابنى اۇقىب ناتۇغرى اۋرىنلرى بۇلسە، كىمىنەنى اگاھلىنتىرسىنگىز مەن بۇلمەمن.
ھەر قندەى تنقىدى فكرنى حرمت بىلن قبول قىلەمن. كتاب حقىدە فكر و
ملاحظەلرى بار بۇلگن عزىزلرگە الدىندىن مەنتارچىلىك بىلدىرەمن.

سۇز سۇنكىگىدە اوشبو كتاب نىنگ يوزە گە كېلىشىگە تورتكى بۇلگن، متنلرنى
تۇغرىلىشگە بېواسطە اشتراك اېتگن قدرلى دوستىم، تنقىلى ژورنالىست، شاعر و
ادىب مەھمەد عالم كوھكەن گە چېكەن زەھمتلىرى اوچون علىحدە تشكۈرلەرىمىنى اظهار
اېتەمن.

كەمال احترام ايله

ايشانچ تۇرە / كانادا، تورانت

عليشېر نوابى اثرلرئده هرات تصويرى

خراسان بون دور هرى جان انگه،
 هرى جان، بندور خراسان انگه.
 نوابى

خلاصه

گپ هرى (هرات) حقيده، نې-نې اپوريل زمانلرنى باشيدن كېچيرگن بو قديمى زمين كۆپ-كۆپ حادثه-واقعه لرنى اؤز بغيرده سقلب كېلماقده. هرات اوستيدن مينگ-مينگ يىللر اؤتتيب، منه قلملر معظم شهر يوزيدن غبارلرئينگ قلين اؤرتگينى(پرده) كؤتريب، اونينگ قيافەسىنى نمايان اېتماقده. سؤزيميز بوندن آلتى عصر آلدین قد كؤرتيب تورگن هرات حقيده دير. انيق راق ايتگنده عليشېر نوابى تصويرلب بېرگن هرات بيتيگيميز اؤرتەسىده تورەدى. اؤقيب تورگنئينگيز مقالهده كهنه هرات نينگ كېچميشى حقيده ايخچم سؤز يوريتيله دى. مقالهنى اؤقيب، نوابى كؤزى بيلن كؤرگن آبدەلر، باغ و راغ، كؤشك و سرايلر...نى بېر-بېر نظردن كېچرگندهى بؤله سيز. تورلى دورلرده حكم سورگن سياسى سلالەلر قيسقچه تيلگه آلينهدى. ينه مقالهده خراسان اؤلكەسىده سهل كم بېر يوز يىلليک ييل دوام اېتگن تيموريلر دورى حكايه قىلينهدى. هرات نينگ حسين بايقرا زمانەسىده رواج تاپگنى قلمگه آلينگن دير. مقاله نينگ اساسى قسمى "هرات قيافەسى نوابى اثرلرئده"-دېگن موضوعنى اؤز ايچيگه آلهدى. فكر و معلوماتلرئيميز اېسه باى شعرى تصوير و انيق فكتلرگه اساسلنگن دير.

كليت سؤز و بيريكمەلر

هرات، خراسان، تېموريلر دورى، نوابى، بايقرا

باشلمه

خراسان و هرات نینگ پارلاق اؤتميشيگه قره ب، انسان كوزى قونب كېته دى. شونده ديار و معظّم اؤتميشى بارليگدن كؤنگليده فخر و افتخار حسيني تويه دى كيشى. بونده دى مسئله لرده انسان ذاتى تفكر قىليب، عقلىنى يوگورتيريشگه چارله يدى. هرات بغرى دفينه يو، خزينه لرگه ليما-ليم توله. اونى فقط شفقت بيلمس حادثه لردن امان توتيشگه سعى-حركت قيلماق كېره ك.

شونيسى باركه، بو عزيز پېرلر (خراسان و هرات) اؤته اينچلى قيرغين-برات اورشلرنى باشدن كېچيريب كېلدى. شونگه قره مەى، اېزگو نيتلى شاهلر، وزيرلر، شاعر، عالم و دانشمندرلر؛ ماهر صنعتچى و قولى گل اوسته هنرمندر هر دايم هراتنى رواجلتيريش فكريده بؤلگنلر. شولر نينگ فعاليت و حركتى طفيلى هرات كؤركم له شيب، آباد يورنگه ايلنتيريلگن. اينيقسه تېمورى شهزاده لر دوريده يشب اؤتگن قوروچى اوسته-بناكارلر، كاسب، عالم، شاعر و متفكرلر هراتنى مثلسيس درجه رواجلتيرگنلر. اينيقسه عlishب نوابى نينگ بو باره ده گى اولوغ خدمتلىرى بې قياس دير. مقاله ده هرات نينگ جلوه يو، جمالى بويوك نوابى قلمى بيلن شعرى صنعت ايله يارقين بؤياقلرده تصويرلب بيريلگنى عكس ايتتيريله دى.

قؤلينگيزده گى بيتيكده اؤن بېشينيچى عصرده گى هرات قيافه سى اطرفليچه ياريتيشگه حركت قىليندى. نوابى نينگ "خزاين المعانى" ("معنالر خزينه سى") دن كېنگ استفاده قىليندى. هرات نينگ منظره سى، جاده لرى، كوچه يو، كويلرى، مسجد و خانقاهلرى، كتابخانه يو، كمشك و سرايلريگچه، سان-سناقسيس باغ-راغلىرى، كؤپريك، قلعه-قؤرغانلريگه اولوغ نوابى كوزى بيلن قره لى و بويوك شاعر و متفكر نينگ غايت گؤزل شعريدن كېره كليگيچه كېلتيريلدى.

نوابى دن آلينگن گؤزل شعر و كؤچيرمه لر بو- هلى بو همه سى دېگنى اېمس. اوشبو مقاله ده "خمسه" نينگ "حيرت الابرار" داستانيده كېلگن بيرگينه بادن استفاده قىليندى. بولردن تشقري "خمسه" نينگ قالگن داستانلريده و نوابى نينگ باشقه اونلر ائترلريده هرات حقيده سؤز كېته دى. اينيقسه "محبوب القلوب" ("كؤنگيللر نينگ سېوگى")، "نسايم المحبّت" ("محبّت شباده لرى")، "مجالس

النفائس" تذكیره سیده قیزیق و مهم معلوماتلر قید ایتیلگن. نوابی اثرلریده یازیب قالدیریلگن هرات حقیده گی گپلر، سۆز واسطه سیده عكس ایتگن عجایب تصویرلرنی اۇقیب-آق، کیشی اۇزینی اۋن بېشینچی عصرده گی هرات گه باریب قالگنده ی حس اېته دی.

شونینگدېک، مقاله ده نوابی نینگ اۋته معنالی "خراسان بدن بۇلسه، هرات اونینگ جانی"-دېگن شاعرانه تعبیری گه اهمیت قره تیلدی. هرات خراسان نینگ جانی اېکنی هم مقاله همده نوابی اثرلریده افاده ایتیلگنی اۋز اثباتینی تاپدی. یازوو اۋز اۋقووچیلرینی اۋتمیشگه اعتبارلیراق بۇلیب، نوابی کبی دانا ذاتلر بساطیدن معنوی آذوقلنیشگه اونده یدی. کېلتیریلگن شعرى مثاللر جانلی صحنه کبی اۋقووچیلرگه بیتیب باره دی و اولرنی زېریکتیریشدن اسره یدی.

خراسان نینگ جانی

خراسان (قویاش اۋلکه سی) و هرات/هری/هریوا -بو ایکی جغرافی اتمه مملکت و شهر صفتیده قدیم-قدیمدن(اوستادن باشلب...) موجود بۇلیب، جوده کۋپ امپراتورلیک، پادشاهلیک، سلطانلیک، امیرلیک و خانلیکلرنی باشدن کېچیرگن. بو تآریخی اۋلکه و شهر اۋتمیشده ایران، تورکستان، اۋرته آسیا، افغانستان و هندوستان غریگچه بۇلگن کېنگ منطقه ده تمدن مرکزیه گه ایلنگن (جامی، ۹-۲۹: ۱۳۴۸)

نوابی تعبیری بیلن ایتگنده خراسان نینگ جانی بۇلگن هرات نینگ کېچیمیشی حقیده تآریخی منبعلرده غایت قیمتلی معلوماتلر قید ایتیب کېتیلگن دیر: مؤلفی نامعلوم "حدود العالم"(۹۸۲م) اثریده، "نزهة القلوب"(حمدالله مستوفی)، "تآریخ بیهقی" (ابوالفضل بیهقی)، "زبدة التواریخ" (حافظ ابرو)، "حبيب السیر" (خواندمیر)، روضة الصفا" (میرخواند)، "روضه الجنات" (اسفزاری)، "کُرت نامه" (ریبعی پوشنگی)، "عجایب المقدور (ابن عربشاه)", "ظفرنامه" (شرف الدین علی یزدی) و "بابرنامه" کبی تآریخی کتابلر کۋلیب بای معلوماتنی اۋزیده سقلب کېله دی. شونینگدېک قدیمی هرات تۇغریسیده قیمتلی یازوولر تذکره و ادبی منبعلر جمله دن: "مطلع السعدین" (عبدالرزاق سمرقندی)، "تذکره الشعرا" (سمرقندی، ۳۶۶-۳۷۷: ۱۳۳۸)، "مجالس

النفائس" (عليشېر نوابى) اثرلرئده هم قىزئدن-قىزئق مهم معلوماتلر يازئب قالدئرئلگن.

شو كىبى مشهور روس، اروپا، ايران و افغانستان تارىخچى عالملىرى هم بو اېسكى كېنگ اۆلكه (خراسان) و دانگ ترهتگن كېنت (هرات) بارهسئده علمى، تحقىقى اثرلر يازگنلر (وىكئبئدىيا: ائضاح).

بو شهر شكوهى فقط شولردن عبارت اېمس. هرات اېسكى خراسان نئنگ اېنگ قدىمى و مشهور شهرلرئدن، كېين راق اېسه اونئنگ پايتختى سنه لگن. مذكور شهر اوزاق اۆتمئشده هند اوقيانوسى كشف قئلئنمىسدىن بورون بويوك ائبئك يۆلى يۆنه لئشئده بئرلشگن بۆلب، شرق و غرب تمدنلىرى كېسئشگن حدود بۆلگن. هراتده مئلاددن آلدئن و مئلاددن كېين تورلى سئاسى سلاله لر حكمرانلئك قئلب اۆتگنلر.

مئلاددن آلدئن مقدونئه لئك اسكندر (م۳۳۰) بو شهرنى قۆلگه كئرئتگن. اوندىن سۆنگ هرات سلوكئلر (۲۰۸) قۆلئگه اۆتگن. ساسانئلر دورئده اېسه بئرئگ شهرگه ائلنگن. بو شهرنى ۸-عصرده عربلر استئلا ائتگن. سامانئلر (۹عصر) دورئده خراسان نئنگ اساسى شهرلرئدن اېدى. ۱۰-عصر باشلرئده غورئلر دولتى تركئبئ گه كئرهدى. ۹۹۸-يئلى غزنوئلر حكمرانلئك قئلهدى؛ ۱۲۱۴-خوارزمشاهلر تصرف ائتهدى ۱۰۴۰-يئلى سلجوقئلر ضبط قئلهدى؛ ۱۲۲۱-يئله شهرنى مۆغوللر باسئب آله دئلر. ۱۳۸۳-يئلدىن هرات صاحبقران امئر تېمور دولتى تركئبئگه كئردى (انسكلابئدىه، ۲۰۰۵: ۳۵۸).

خراسان اتلمئش كېنگ جغرافئه ده صاحبقران امئر تېمور كرتلر حكمرانلئگى گه برهم بېرىب، اۆز مستحكم حاكمئئئنى اۆرئئدى. تخمئن يوز يئل دوام ائتگن تېمورئلر دورئده هراتنى امئر تېمور اولاد لرئدن: مئرانشاه (۱۳۶۶-۱۴۰۸)، كېئچه لئك شاهرخ مئرزا (۱۳۷۷-۱۴-۴۷)، سلطان ابوسعئد مئرزا (۱۴۲۴-۱۴-۶۹)، بائسنقور مئرزا (۱۳۹۹-۱۴۳۳) سلطان حسين بائقرا (۱۴۳۸-۱۵۰۶) و باشقه تېمورى شهزاده لر باشقرهدى و هراتنى اۆز دولتى نئنگ پايتختئگه ائلئئره دئلر. هراتده شاهرخ مئرزا ۴۳ يئل، سلطان ابوسعئد ۱۲ يئل و سلطان بائقرا اېسه ۳۴ يئل سلطنت قئله دئلر. بو دورده هرات جوده ترقى ائتهدى، علم-فن، ادبئات، صنعت، هنرمندچئلئك و تورلى كسب و كار رواج تاپهدى.

ھرات اۋرتە شىرق نىنگ مدنى مركزى بۇلىب قالە بېرەدى. حسين بايقرا اۋغىللىرى ارەلرېدە چىققن ضدىتلىر طفىلى ھراتنى اۋن آلتىنچى عصر باشلرېدە شايانلىر اېگلەيدى. صفويلر (۱۷۱۶) دورېدە بۇلسە مستقل ھرات حاكملىگى تۈزىلەدى؛ كېين ھراتگە افشارلىر (۱۷۳۲) اېگە چىقەدىلر. شۈندەى قىلىب، آخر-عاقبت ھراتنى ۱۷۴۷-يىلى افغان درانىلىرى باسىب آلەدى (نوابى، ۱۲:۱۹۸۷).

بو جىغرافى اتمە "ھرى"/ھرات توركى آت بۇلمسە-دە، تارىخاً توركى مدنيت نىنگ مھم اۋچاغلىرىدىن بىرى صفتىدە تىن آلىنەدى. اينىقسە اوشبو شىر اۋن بېشىنچى عصر دە علمى، ادبى، مدنى، اقتصادى و سىياسى اۋردە(مركز) وظيفەسىنى اۋتەگن. اۋتمىش دە خراسان و ھرات دە بۇى كۈرستگن مدنى يادگارلىكلر اساساً، انە شو توركى سىياسى بۇغىنلر قۇلى بىلن بنىاد تاپگن دىر. بو ايكى نام، اۋن تۇرتىنچى و اۋن بېشىنچى عصرلرگە كېلىب، ينە-دە، وقار و صلابت تۇكىب، اۋزىدىن غرورلى جىرنگ ساجىب تورگن. بو بارەدە سۇز يورىتىگن اولوغ شاعر و متفكر علىشېر نوابى، جدى بىر مسئلە و تارىخى حافظە گە اهمىت قرەتەدى. ھرات وفا بوستانىگە ايلنگن، بو بوستاندىن تورىب نوابى خوانىش قىلماق دە:

وفا بۇستانى نىنگ داستان سرايى،
ملامت بىلى، يعنى نوابى.

شۈندىن سۇنگ علىشېر نوابى «...انداق عرض قىلوركىم، -دېبە "بدايع البدايه" ديوانى نىنگ دىياچەسىدە منە بۈندەى سۇز باشلەيدى - اول چاغ كىم، خراسان تىختى كۈرەگانلىق دۋاجى(كىيم) ايله زىنت فزاي و كۈرەگان فرقى جھانبانلىق تاجى بىلە فلک فرساي اېردى...» يعنى (خراسان كۈرەگانلىر قۇل آستىگە اۋتىب-آق، زىنت تاپتى (آباد و معمور بۇلدى) شو بىلن بىرگە كۈرەگانى شاهرلىنىگ باشى سلطنت تاجىنى كىيب، شىرتى عالم اوزرە يايىلدى (نوابى، ۱۲:۱۹۸۷) در حقيقت، شاعر ۱۵-۱۴عصرلردە كۈرەگانلىر قۇلى بىلن يىرەتىلگن(بىر تارىخى پلەدە اۋزى ھم كتە اولوش قۇشگن) دولت حقيده معلومات بېرماق دە.

نوابى دېپىرلى برچە اثرلرئىده هرات و خراساننى تورلى مناسبت ايله قلمگه آيىب، بو ايكى تارىخى جايلرنى مقلئىدى و اولر نىنگ كۇركى و آبادلىگىگه اشاره قىلئىدى.

بو سبىدىن يارىمىش گوىا خراسان كئشورى،
كىم چىقىب دور باختردىن آفتاب خاورى.

بىت نىنگ معناسى:

خراسان يورتى نور تره تىب، پارلب (رواجلئىب) كېتگنى گه سبب شوكه، باختر (غرب- شمالگه قره ب تورگن شئص نىنگ سؤل تامانى/اؤرته آسىا/توران زمىن) تاماندن شرق نىنگ قوئاشى (امىر تېمور دولتى) چىقتى، دېئىدى شاعر. خراسان كئشورى نىنگ ۱۴-۱۵عصرده گى رواج و رونقىنى نوابى نىنگ يوقارىده گى بىتئىده هم انگلش ممكن.

باشده هريرود درياسى نىنگ شونده گىنه ياقه سىده جايىلگن هرات اؤتمىشده كؤپلب فاتح و جهانگىرلرنىنگ دقت و اعتبارىنى اؤزىگه قره تىب كېلگنى گه اشاره قىلدىك. قدىمده "بويوك اىپىك يۇلى" نىنگ بو شهردن اؤتگنى، اونگه ينده ده صلابت و جاذبه بېرىب كېلر اېدى. مادلردن تارتىب، هخامنشىلر، مقدونىلر، سلواكىلر، اشكانىلر، هونلر، ساسانىلر، يفتالىتلر، كوشانىلر، عرب استىلاسى، سامانىلر، غؤرلر، غزنولر، سلجوقىلر، موغوللر و كرتلرگچە بؤلگن سىياسى سلاله لر كهنه هراتده بىر مدت دور و دوران سوروب اؤتدىلر. شهنىنگ رواج و رونقىگه قره مەى، قىرغىن- برات اوروشلر طفىلى، خراسان پايتختى بؤلمىش هرات نىنگ كولى كؤككە ساورىلىب كېلدى. ينه اؤشه اوروشلر عاقبتلىرى سبب، تورلى دور، تارىخ قتلملرئىده يرئىلگن مدنيتلر بوياغى يويلىب كېتدى. اېسكى آبدهلر و معنوى مىراث بارىب يۇقلىك و زوالگه باش قؤئىدى.

گپ شونده كه، داوروغى دنياگه كېتگن هراتنى قؤلگه كىرىتئىش آرزوسى بويوك صاحبقران امىر تېمور (۱۳۳۶-۱۴۰۵) گه هم تىن بېرمەى كېلدى. نهايت ۱۳۸۳- مىلادى يىلى هرات امىر تېمور قؤلگه اؤتدى. خراسان دولتى اوستونلرى اوزره اجدادلرئىمىزنىنگ بىراقلىرى هيلپىرهى كېتدى. كهنه هرات اوستىدن حكم يورغىزئىش ايشلرنى تېمور مىرانشاھ گه تاپشئردى. كؤپ اؤتمەى هرى امىر تېمورنىنگ اېنگ

دانا اوغلى بولميش شاهرخ ميرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷) تامانيدن اداره اېتليېب، رونق تاپدى و تېموريلرنينگ ايکينچى باشکينتى گه ايلنتيريلدى. سؤنگ بايسنقور ميرزا (۱۳۹۹-۱۴۳۳)، اوندن کيېن ابوالقاسم بابر ميرزا (۱۴۲۲-۱۴۵۷)، سؤغين سلطان ابوسعيد ميرزا (۱۴۲۴-۱۴۶۹) و نهايت سلطان حسين بايقرا (۱۴۷۰-۱۵۰۵) لر بيرين-کېتتين حکمرانليک قيليېب کېلديلر.

تېموريلر دوريده هرات مسلمان شرق عالمى نينگ اېنگ مهم مرکز لريدن بيرېگه ايلندى. بو دوره گى هرات نينگ شان-شوکتى و تاريخى قيافه سى حقيده منبع لرده يېتريچه معلومات قيد قيليېنگن. (انسکيلاپديه ۳۹۷-۳۹۸: ۲۰۰۵).

حسين بايقرا دوريده هرات نينگ هر تامانلمه يوکسليشى-يو، چقنب برق اوريب رواج نېشيني اولوغ نوابي نينگ خدمتلىرى سيز تصور قيليې بولمه يدى (جامى، ۱۳۴۸: ۹-۸۶) تېموريلر دوريده عملگه آشگن قوريليشلر کوزنى قمشتيرگودىک درجه ده اېدى. آبادانچيلىکلرنينگ آخرى کورينمسدى. اولردن قورغان(قلعه)لر، رباطلر، مسافر خانه لر، مسجدلر، خانقاهلر، کاروانسرايلر، شفاخانه لر، مدرسه لر، کؤپريکلر، يوللر، گنبد، بازار، حوض، چمن، دوکانلر، مناره، سراى، زيارتگاهلر، قصرلر، بلوکات (توتش قيشلاقلر)، حشمتلى گشکلرنى تيلگه آيش ممکن.

هرات اوڻ بېشينيچى عصرده علم-فن، ادبيات، نفيس صنعت، هنرمدچيلىک مرکزېگه ايلنگن همده بو شهرده تورلى کسب-کار رونق تاپگن. ييرېک-ييرېک کتابخانه لر بر پا اېتليېنگن. اولردن "عليشېر نوابي کتابخانه سى"، "کتابخانه هاى همايونى" (حسين بايقرا)، "کتابخانه مدرسه شاهرخ ميرزا" و "کتابخانه سلطنتى هرات (جامى، ۲۲: ۱۳۴۸) " کيبلرنى قيد قيليېش لازم.

تېموريلر دوريده قد راستله گن مسجدلر: مسجد جامع هرات، مسجد گوهرشاد بيگيم، دارالشفای شاهرخ ميرزا، خانقاه مولانا شمس الدين، مسجد محمد آبشارکاني، خانقاه سر خيابان، عمارت سر مزار شيخ زين الدين خوافى، خانقاه جديد، مسجد شمع ريزان، خانقاه پير هرات، خانقاه خواجه عبدالله انصارى، خانقاه ملک حسين گرت، مسجد گنبد دارالساده و دارالصفى (جامى، ۲۱: ۱۳۴۸)

تېمورى شهزاده لر حکمرانليگى زمانه سيده فعاليت يورکيزيب کېلگن مدرسه لردن: مدرسه نظاميه، مدرسه و خانقاه شاهرخ ميرزا، مدرسه خواجه آفرين، مدرسه غياثيه، مدرسه سلطانى، مدرسه ميرزا بايقرا، مدرسه خواجه اسماعيل

احصارى، مدرسە جماليه، مدرسە بديعه، مدرسە خواجه جلال الدين، مدرسە فصحيه و مدرسە نوابى. شولر جمله سيدن دير. مولانا عبدالرحمن جامى ۲۰دن آشيق قصيده سىنى هرات عمارتلىرىگە بغيشلىب يازغن.

هرات شىرى نىنگ كۆركىگە كۆرك قۇشيب كېلگن باغلر: جهان آرا، باغ زبيده، باغ دلکشاي، باغ چمن آراي، باغ سفيد، باغ زاغان، باغ قرنفل، باغ خيابان، باغ نظرگاه، باغ مختار، باغچه تخت عزيزان، باغچه گازرگاه، تخت باباسوخته و باشقهلر. ميرزا بابر اۋزى نىنگ "بابرنامه" سیده كۆزى بيلن كۆرگن باغلردن ۲۱تە سىنى سنب كۆرستەدى: باغ بهشت، باغ بۆلدى، باغ وفا، باغ دلکشاي، باغ جهان آرا، باغ كلان، باغ ميدان، باغ نو، باغ نوروزى، باغ نظرگاه، باغ سفيد، باغ صفا، باغ فتح، باغ خلوت، باغ چنار، باغ شمال، باغ خم، باغ شىر، باغ يورونچقه، باغلان. ("بابرنامه")

عليشېر نوابى اۋزى نىنگ ۳۰دن آشيق علمى، تارىخى، دىنى و ادبى اثرلرېده خراسان و هراتنى جۇشقىن رنگر بيلن تصويرلەيدى. بو جايلرنى او تورلى مناسبتلر بيلن قىتە-قىتە تىلگە آلەدى. قىغولى و شاديانه كونلرېده هم نوابى خراسان و هرات بيلن هم نفس يشەيدى. شاعر بيرياقدن خراسان و هرات نىنگ آباد، سۇلېم، كۆركم باغ و بۇستان بۇلېب كېتىشىگە سېوينسە، باشقه تاماندن اونىنگ اينچلى كونلرېگە كويىب اچينەدى و قىغوداش بۇلېب يشەيدى.

اى مغنى توت "عراق" آهنگى و كۆرگوز "حجاز"،
كىم نوابى خاطرى بۇلميش خراساندىن ملول.

هرات ايجاد بابېده عليشېر نوابى گە بختيارلىك قوچاغىنى آچدى و منگو حيات بخشيدە قىلدى. نوابى هراتنى اۋز ديوانيدە شوندهى تىلگە آلەدى:

نوابى اۋلمسيغه عازم عراق و حجاز،
مگر نزاھتِ مُلكِ هرى ابرور باعث.

بيت نىنگ معناسى:

نوابى نىنگ اۋلمسلىگى گە عراق و حجازگە سفرى نىتى اېمس، بلکہ، هرات ملكيدەگى اېزگولېكلر، پاكليكلر سبب دير. دېمك، هرات نوابىنى آق ترەب، آق

اۋرەب بغيرىدە اۋستىرگن عزيز ديار بۇلگن. عليشېر نوابى اېمكداش، سباقداش و قدردان دوستى سلطان حسين بايقرادن كۇپ يخشىليكلىر كۆرگنى و آنە يورتى گۆزەل ھراتدە اۋسىب اولغە يگىنىنى اونوتىلمس آنلر دېب بىلگن. يوقارىدەگى پاكلىك، ارمانى توپغولرىدن مقصد ھم انە شو جانىگە چۇغ بۇلىب بايپىشگن ناستالژى بۇلگن بۇلسە عجمس.

ھرات ادبى محيطىدە نوابى نىنگ توتگن اۋرنى، علم-فن، شعر و ادبىنىگ رواج تاپىشىگە خذمتى اولوغ بۇلگن. ھرات نىنگ گوركىرە ب رواجلە نىشىگە تارىخ فكتلر سىراب. حسين بايقرانىنگ اۋلىمى مناسبتى ابلە ھرات گە بارگن ظھىرالذىن بابر ھرات شھرى نىنگ بىر بۇلەگى حقىدە منە بوندەى دېدى: "يىگىرمە كون كىم ھرىدە اېدىم، ھر كوندە كۆرمەگن بىرلرنى آتلەنىب سىر قىلور اېدىم... بو يىگىرمە كوندە سىرگاھلردىن بىر حسين مىرزانىنگ خانقاھىدىن اۋزگە بىر كۆرىلمەگن شايد قالمەدى اېكن. گذرگاھ و عليشېرىك نىنگ باغچەسى و جوازى كاغاز و تخت آستانە و پلکاھ و كھدستان و باغ نظرگاھ و نعمت آباد گذرگاھى نىنگ خىابانى و سلطان احمد مىرزانىنگ حىزىرەسى و تخت سفر و تخت نوابى و تخت برگر و تخت حاجى بېك ... و نظرگاھ مختار و حوض ماھىيان و ساقى سلمان و بلورى كىم... تۇرت طرفىدەگى تۇرت عمارت و قلعة نىنگ بېش دروازەسى: دروازە ملك و دروازە عراق و دروازە فيروز آباد و دروازە خوش و دروازە قىپچاق و بازار ملك و چارسو و شىخ الاسلام نىنگ مدرسەسى و ملكلرنىنگ مسجد جامعى و باغ شھر و بدىع الزمان مىرزانىنگ جوى انجىل ياقەسىدەگى مدرسەسى و عليشېرىك نىنگ اۋلتورور اوبلىرى كىم، "انسىيە" دېرلر مقبرە و مسجد جامع نى كىم "قدسىيە" دېرلر، مدرسەسى و خانقاھ نى كىم، "اخلاقىيە" و "اخلاصىيە" دېرلر، حمام و دارالشفاسى نىنگ كىم "صفاىيە" و "شفائىيە" دېر، بارىنى انداق فرصتە سىر قىلدىم.

نوابى ھراتگە مھر؛ حسين بايقراگە اېسە اخلاص و ارادت قۇيگىنىنى شاعر قويدەگى بىتدە شوندى اېسلب اۋتەدى:

نوابى اۋزگە شاھ و اۋزگە كىشور اېتمە ھوس،
كە تاپمە غونگ شاھ غازى بىرلە ھرى يىنگلىغ.

هرات وصفیده كۆپ و خۇب يازگن بويوك نوابى باشقه بير غزليده منه بوندهى
دردانه سۆزلرنى يازيب قالديرگن:

خيابانده نوابى صبرىنى گر خوبلر آلدى،
اؤزىدين واقف اولسون، نېگه كيم شهر ھرى دور بو.
بيت نينگ معناسى:

اوشه زمانده امن و امانليكه هرات خيابانیده گۆزهلر چيراي ساجيب، سلانه-
سلانه يورر، نوابى اؤزىدين واقف بولسين؛ نېگه كه، هراتده بو كى سولو و كورككه
بايلر آز اېمس. بو بيتده نوابى كۆزىدين هرات تېرك يورت، كعبه و رياضتدن هم
اوستون بير وطن حسابلنگن:

نوابى، عيش اوچون دېر و رياضت چيگهلى كعبه،
گر ايسترسېن بوايى ايشگه يۇقتور ھرى ينگليغ.
ياكه

نوابى، بهشت ايچره فراغت يۇلين سؤردونگ،
نموداريدور انينگ ھرى نينگ خيابانى.

شعرنينگ معناسى:

ياكه، بهشتدن فراغت يۇلىنى تاپيشنى سؤرماقچى بولسنگ؛ اونينگ نشانه،
بېلگيلرى هرات شهرى نينگ خيابانى، دېدى.

خراسان و هرات نوابى نينگ سېوملى سؤزلرى بۇلگن؛ بو اتمه لر يوره گى نينگ
بير بۇلگى؛ اولغه يب، كمالگه يېتگن آنه يورتى نينگ ايسيق قوچاغى دېگن معنانى
انگلنگن. شاعر اونل مرتبه بو ناملرنى ارداقلب تيلگه آله دى. حتى اديب اؤزى نينگ
شاه اثرى بۇلميش "خمسه" نينگ ايريم بابلرېنى اؤز آنه يورتيگه بغشله دى.

داستانلرده عكس اېتگن اؤلكه و كېنت

"خمسه" (بېشليک) تركيىي گه كيرووچى "حيرت الابرار" (بخشيلر حيرتى) داستانى
نينگ ۱۹- مقلتيده، نوابى خراسان و هراتنى توصيفلشگه عليحده بير باب
اجره ته دى. هممه سى بۇليب ۱۱۰ بيتدن توزيلگن اوشبو بابده، اول دنيا نينگ يره ليشى،

يولدوزلر و سياره لرنىنگ بىر-بىرىگە اويغون باغلىقلىگى ھمدە اولر بىر-بىرلرلىنى تقاضا ايتىب، تۇلدىرىپ تورىشى خصوصىدە سۇز يورىتىلىپ شوندىە دىپىلەدى:

ھەر بىرىسى گە بىرىدىن تقويت،
ھەر بىرى بىرىدىن تاپىيان تربىت.

خراسان مملكتى نىنگ جغرافى يېرلشيوى، كېنگلىگى، كېنت و قىشلاقلرى، كانى-يو ، طبعىتى، سۇلىم منظره لرى تصويرىنى بويوك نوابى نهايتدە لطيف حسلرگە اۋرەب، مھارت بىلن چىزىپ بېرىشگە كىرىشەدى. نوابى: كۇدە قوياش مثلسىز پارلب تورگىنىدېك، بېردە "بواقلىم" (خراسان) غايت گۇزەل و ياقىملى دىر،-دېدى:

بېردە بواقلىم دورور دلپذىر،
كۇدە قوياش طارمىدېك بى نذىر.

خراسان نىنگ گۇزەللىگى و تاش-تېورەگى منە بو كۇرىنىشده بۇلگن:

بۇلدى چو موضوع مساحت فىنى،
دئىپدىلر اقلیم چھارم انى.
ساحتى تۇرتىنچى فلكتىن وسىع،
رتبەسى يېتىنچى سمادىن رفىع.
زىنت ارا روضه رضواندور اول،
روضەنى قۇى ملك خراساندور اول.
سبزه سىدىن گلشن مىناغه رشك،
توفراغىدىن عنبر ساراغه رشك.

خراسان نىنگ شھر و قىشلاقلرى منە بو رنگلردە كۇرىنىش بېردى

خطە سىدە شھر عددىن فزون،
ھەر يېرى نىنگ زىنتى حددىن فزون.
شھرلىرى لطف ایلە خۇلد بىرىن،

خوبلر اول خُلد ایچیده حورعین.

نوابی ۱۵-۱۴- عصرده گی هرات نی شونده ی تصویرله گن

تاغلی آیلنده فلک ساده دشت،
 بارچه غه کؤک قئله سیدین سرگذشت.
 هر بیر نینگ جوفیده بیر طرفه کان،
 کانین ایتیب طرفه جواهر مکان.
 چشمه سیدین بؤلمه دی ظاهر سوی،
 کاندین آقیب بلکه جواهر سوی.
 دشتلری سطح ایله آیینه رنگ،
 سبزه اول آیینه غه هرساری زنگ.

اولوغ شاعر خراسان نی ییتی اقلیم بایلیگی نینگ بیتمس خزینه سی؛ ییتی
 قطعه تن بؤلسه اونینگ کؤکسی خراسان دېب وصف اېته دی. انه شو یورت نینگ
 کؤزلرنی قمشتیروچی بیر باش کېنتی بولیب، اونی هرات دېدیلر. بو شهر منظره سی
 شاه بیتلر واسطه سیده شونده ی گوده لنتیریله دی:

ییتی فلک نقدیغه گنجینه اول،
 ییتی اقلیم تن و سینه اول.
 انگه جهان کؤکسی کپلیدور صفات،
 انده کؤنگول خطّه پاک هرات.
 کیمکه کؤنگول وصفیده برهان دېدی،
 آنی بدن مُلکیگه سلطان دېدی.
 بؤلدی کؤنگول اؤرنیده بؤلماق ایشی،
 کیم کؤنگول اندین اوزه آلماس کیشی.
 زینتی انداقکه، بدن پیکری،
 وسعتی انداقکه، کؤنگول کشوری.
 آیتمه کشور، دې که باغ ارم.

دېمه ارم، ایت که بیت الحرم.
 دوره‌سی اول نوع که پیک خیال،
 یوز بیل انینگ دورنی کېزمک محال.
 چرخ نگون سطحینی هنجار اېتیب،
 مهره خورشید ایله هموار ایتیب.
 توفراغینی مشک سرشک ایله بان،
 هیئتینی رشک بهشت ایله بان.

نوابی نینگ تینیق، گۆزل و بدیعی تفکر ایله سوغاریلگن بیتلریگه اته‌یین شرح یا که، ایضاح بیرمه‌دېک. بیرینچیدن مصرعلر بی‌جیریم؛ سیرمعنا؛ سادّه و توشینرلی تیلده یازیگن؛ ایکینچیدن بېریلگن ایضاحلر مذکور بیتلرنینگ آهارینی تۆکیب یوباره‌یاتگنده‌ی نظریمه. نوابی شعریتی نهایتده نفیس دیر. نفاستگه یانده شوولر هم احتیاط کارانه بؤلماغی درست. سؤز هری حقدّه بارماقده. بو شهره‌۱۵-۱۴ عصر هراتی بؤلیم، تمپوریلر دوریده قیته بنیاد اېتیگن هرات دیر:

قورغانی نینگ پیکری انداق حصین،
 کیم اویاتیب قلعه چرخ بیرین.
 دوریده هر برجیده انداق عروج،
 کیم قالیبان آستیده «ذات‌البروج».
 ارکی بییکراک تۆقوز افلاک‌دین،
 اویله که گردون کره خاک‌دین.
 کنگریده مهر کییی تابلر،
 بارچه ملک خیللیغه محرابلر.
 لوحه‌سی زینت بیله کاشی نورد،
 کاشی انگه یوز فلک لاجورد.
 پیل فلک کیرگوچه دروازه‌سی،
 طاق سما طاقی نینگ اندازه‌سی.
 بیر توبیگه خندقى انداق کیریب،

كىم انىنگ بىر مېرەسىدىن ايىرىب.
 قلعه سىده حصن فلكدېك علو،
 شېرىده انجم سپه دېك غلو.
 تۆرت طرفى جدولى بازار انگه،
 كىرگن اولوس بارچه خرىدار انگه.
 ھرنى خرىدار گمان ايله بان،
 ساتقوچى يوز انچه عيان ايله بان.
 قىمىتى اجناس بيله ھر دكان،
 خالى اپتىب حوصله بھركان.
 رخت كه بزاز تېرىب رنگ برنگ،
 اطلس افلاك كېبى تنگ-تنگ.
 حقه گوھر بيله ھر جوھرى،
 چرخ ايله ظاهر اپتېيان اخترى.
 كىرسه چىقر يؤل تاپه آلمهى كۆنگول،
 سىرىده سوداىى بۇلوب عقل كل.
 مسجد جامى ينه بىر عالمى،
 طاقى ينه بىر فلک اعظمى.
 شېر جهان انده بو ھم بىر جهان،
 ايكى جهان بىر-بىرى ايچره نھان.
 چرخ اوزه زينه انىنگ منبرى،
 پاىھسى اول يېرگچه كىم مشترى.
 آى كېچه قندىل جهانتاب انگه،
 قوس قزح ھياتى محراب انگه.

خمسه "نىنگ اىلك داستانیده ينه ھرات نىنگ آبادانچىلىگى حقىده سۇز بارەدى:

شېرى ارا بۇيله بنا بى حساب،
 قلعهسى نىنگ تاشىده خود نى حساب.

هر نېچه كۇز توشگوچه ديوار پست،
 برچه ده معموره ايلگه نشست.
 تايقلى تعيين محلات بهر،
 اهل محلات اييريب شهر-شهر.
 شهرلر آتيني محلات ايتيب،
 بۇلدى چو يوز شهر هرى آت ايتيب.

تعبير جايىز بۇلسه، كمينه قيرق ييلگه يقين شىرى مطالعه م دواميده، حتا،
 فارس شىرىتيدى، (اينيقسه طبعيت تصويرى باييده) هم بو قدر بديعى يوكسك
 شىرىتنى اوچرتمه گن من. شونينگ اوچون هم نوابىنى يبتوك سۇز صنعتكارى
 دېمىز. ينه هرات تصويرى:

الله-الله، نى هرى بو هرى،
 بير-بيريدىن طرفه انينگ هر بيرى.
 ايكي ثوابت فلكىدين نشان،
 ايكي خيابانى ايكي كهكشان.
 انچه خوانيق بارى معمور انگه،
 كيم تاپه آلمه ي كيشى مقدور انگه.
 هر اوله شور نانى انينگ قرص مهر،
 آلغان انى سايل قد خم سپهر.
 غلغلة ذكر فلكىدين اؤتوب،
 قيسى فلک خيلى ملكدين اؤتوب.

۱۵- عصر هرات مدرسه لرى-و بيليم يورتلرينى نوابى شونده ي صفتله يدى

مدرسه لر هر بيريسى ارچمند،
 پايله ده كوك مدرسه سيدېك بلند.
 طرحيده صنع ايلگى مهندسلىرى،
 روح قدوس فيض مدرّسلىرى.

فایده غه اهلی چو آچیب ورق،
 گرچه عطارد اېسه ایتیب سبق.
 طاقلری رفعتی نینگ یوق حدی،
 اویله که کؤک گنبدی دېک گنبدی.
 گنبد کاشیسیده کون عکسی فاش،
 اویله که کؤک گنبدی ایچره قوباش.
 هر ساری گلدسته سی هر یان بلند،
 کیم اېتیان فکریده گلدسته بند،
 خیل ملک قبه سی نینگ زابری،
 اویله که سرو اوزره چمن طابری.
 قبه بؤلوب عرش مقدس انگه،
 بیر قفسه چرخ مقرنس انگه،
 هیئتی مخروطی ایله مستطیل،
 عرش ستونی بؤلوریدین دلیل.
 میل بیله مهجه سی تارتیب علم،
 ظاهر ایتیب نکتة لوح و قلم.
 مؤذنی هرتون قویی شمعین توتوب،
 شمع کواکبنی فلک یاروتوب.
 چرخ مروری بیله تاجلیدین،
 منطقه خطی سیزیلیب میلیدین.

هرات مسجدلری تصویرى

هر ساری بیر مسجد عالی اساس،
 زینتینی عقل ابته آلمه ی قیاس.
 رفعت انگه چرخ معلی کببی،
 چرخ دېمه مسجد اقصی کببی.
 فاخته قندیلیده خلوت نشین،
 عرشده اول نوع که روح الامین.

جمع ايچيده تقوى و طاعت اپلى،
 بلکه فلک خيلى جماعت اپلى.
 بېش نوبت غلغله كيم، يۇق حدى،
 غلغله يۇق دېدبە احمدى.

نوابى اېرتك و افسانهلر شاعرى اېمس بلکه، او تىرىك طبيعت كويچيسى دىر

باغلىرى هر بىرى جنت مثال،
 روضه غه هر گوشه سىدين گوشمال.
 غير مكرر بارى سر منزلى،
 عيش و طرب منزلى هر منزلى.

هرات نىنگ باغ و چمنلىرى تصويرى:

بارچه چمنلر گل و گلزارلىق،
 هرچمنى يۇلى گرہ كارلىق.
 هر گرھيده گل و گلشن داغى،
 يۇق كه مسدس كه، مثنى داغى.
 گللىرى نوعىنى نى دې انچه گل،
 انچه نې گل كيم، سنهى آلاگونچه گل.
 نخلينى دهقان كه برومند اېتیب،
 شاخيگه يوزميوه نى پيوند اېتیب.
 بىر شجر و يۇز گل ايله شيوهسى،
 طرفه كه يوز نوع بۇلوب ميوهسى.
 صحنیده يو زگل چيقاريب بىر يىغاچ،
 هرگلى نىنگ عطرى باريب بىر يىغاچ.
 قوشلىرى يوز نوع خوش الحان بارى،
 سبزه و گل اۇزره خرامان بارى.
 سوو طرب انگيز چېكيب غلغله،
 اۋيله كه عشرت نفسى بلبله.

عیشغه ترغیب کبلیب اول ندا،
باغ دماغین تره تیپ اول صدا.

هرات نینگ کوشک و ایوانی منظره سی:

قصرلری بارچه رفیع و متین،
کلک اوشاتیب نقشیدین نقاش چین.
زینت ارا اویله که چینی پرنده،
نقشیغه نقاش قضا نقشینده.
طاقیغه کؤک پایه سیدین نردبان،
کُنگری دوریده زهل پاسبان.

هرات شهری نینگ تورت تامانی:

حد جنوبی سیده بیر طرفه رود،
رود نی کیم، لُجّه چرخ کبود.
چرخ دېمی کیم، یوزیده هر حباب،
گنبد فیروزه دین آلمه ی حساب.
حد شمالیسی ساری ایکی نهر،
اول ایکیدین خرم و سیراب شهر.
ایکیسیده طمع زلال حیات،
روضه داغی تورتگه اندین اویات.
خضر سوییدیک انگه روشن زلال،
نطق مسیح انده نسیم شمال.
خطه سیغه اویله معظم سواد،
کیم انگه هر گوشه بیر اعظم سواد.
مصر و سمرقند نی مانند انگه،
ضمنیده یوز مصر و سمرقند انگه.
کیم انی حق اسره سون آفان دین،
ایمن ایتیب بارچه بلیات دین.

نوابی قلمیده تصویرلنگن هرات بیلن بوگونگی هراتنی سالیشتیریپ باقسنگیز بیر بیلن آسمانچهلیک فرق کوزگه تشلندهدی. نوابی قوردیرگن تاریخی آیدهلردن درک یوق، منارهلردن اوچته گینهسی ییقيلهی-ییقيلهی دېب کؤککه بؤی چؤزیب تورییدی. نه جادهدن خبر، نه سرای، نه خانقاه، نه حوض، نه کؤپریک، نه شفاخانه، و نه -ده باغ و مدرسهلردن درک بار. قبرلرگچه بوزیلیب، تاشلری هوپریلیب، اؤغیرلر کپتیلگن. صاحبقران تېمور فرزندلریدن افغانستانده خرابه لر و قورق یېرلر قالگن. هیچ کیم ایشانمیدی که، بیر زمانلر اؤزبیکلرنینگ اجدادلری بو یورتده سلطنت قوریب، دور و دوران سوریب اؤتگن بؤلسین. عقلگه سیغمس بیر وضعیت حکمران هراتده وبوتون مملکتده.

نتیجه

افغانستانده دوام اېتیب کېله یانگن اوزاق ییللیک اوروشلر بو اولکه نینگ مادی و معنوی بایلیکلرینی یېب، یوتیب یوبارماقده. اوروشلرنینگ چقور تائیری بوتون خلق نینگ حیاتینی ایزیدن چیقریب، روحینی ققشه تیب باره یاتیر. بوندهی وضعیتده مملکت نینگ اؤتمیشگه کؤز قیری سالیب، مثبت خلاصه لرنی چیقورماق دور تقاضاسی دیر. عادتده بوندهی ایشنی بجریش بیرینچی گلده تفکر اېگه سی بؤلمیش قلمکش ایجاد کارلر اېلکه سیگه یوکلنگن بؤله دی. شاعر، یازوچی، عالم و دانشمندلر تره تگن گؤزل، حیات بخش و امیدلنتیرووچی فکرلر خلقنی تربیه لب، جمعیت دردینی آله دی، دېب اؤیله ییمیز. علمی، تحقیقی ایشلر یاش اولادنی وطنپورولیک روحیده اؤنیب اولغەیشیگه کؤمکداش بؤلیشیگه ایشانمیز. مقاله ده کؤزده توتیلگن مقصد هم شو نکته لرگه قره تیلگن دیر. اؤتمیشی آباد، ترقی تاپگن یورت انسانلری وطنی نینگ بوگوننی و اېرتنگی کونیه گه هم بی فرق قالمیدی. ارزیکولی تحقیقی مقاله لرنی اؤقیب ایجابی اؤزگیشلرگه یوز بوریب، ینگیلیک، ترقیات و دموکراسی اېکیکلریرگه بغير آچه دی، دېگن امیدده میز.

علمی- تحقیق مقاله لر قدیمی هرات شهرینی اسره ب اویلیش، اونینگ مادی و معنوی بایلیگینی قیته تیکلش و مدرن قیافه کسب اېتیشیگه حصه قؤشه دی، دېب امید قیلسه بؤله دی. اؤتمیشی یوق خلق نینگ کېله جگی هم تاریخی تجربه دن خالی بیر قارانغی جغرافیه بؤلیب قاله بېره دی.

نوابى نىنگ يازىلمەى قالگن اثرى

ولى اېندى عزمىم بودور كه خدای،
اگر بۇلسە عمرىم غە مەلت فزای.
چېكىب طرفە تارىخىنگە خامەنى،
قىلىب نكتە غە تېز ھنگامە نى.

وقتىم نىنگ كۇپ قىسمى نوابىنى اۇقىش، اۇرگنىش و تحقىق قىلىش بىلن اۇتەدى. بو ايشىمدن لذتلنەمن، مراقلىدىر مېن اوچون البتە. ياشلىگىمدە نوابى شىرىنى نىنگ اھنگى يورەگىمنى اۇغىرلەگن بۇلسە، يىگىتلىگىمدە شىر معنالىرىگە چۇمىب كېتىدىم. اۇرتە ياشىمدە نوابىنى انگلش بىلن بىرگە اونىنگ اثرلىرىگە تنقىدى قرەش شىكللندى مېندە. كېكسەلىك دورىگە كېلىب اېسە، نوابى اثرلىرىنى تىلى جانىمگە چۇغ بۇلىب ياپىشىدى، مېنى اۇزىگە مېتلا قىلدى. تىل مسئلەسىدە ايتىلىشى كېرەك بۇلگن گپلر كۇپ نوابىدە. مسئلە گە تنقىدى قرەلسە، نوابى كېرەكسىز جودە كۇپ فارسى اضافىلرنى قۇللب، جدى كىچىلىككە يۇل قۇيگن. او، اۇزىك تىلى گرامرىگە خاص بۇلمەگن فارسى عنصرنى آلىب كىرگن. شاعر تۇرت ديوان نىنگ ھر بىرىدە ۲۰۰۰دن ارتىق فارسى اضافە اوچرەيدى. عمر وفا قىلسە، اولوغ شاعر اثرلىرىدەگى فارسى اضافەلر لغىنىنى تۇزىش نىتىمىز ھم يۇق اېمس. شونگە قرەمەى، نوابى نىنگ اېسكى تىلىمىزگە قىلگن خىدمىلرى األدىدە اوشبو فارسى اضافىلر ھىچ نرسە اېمسدەى كۇرىنەدى بو كىچىلىك. نوابى اۇزىك كلاسىك شىرىتىنى قنچەلىك يوكسكلرگە كۇتۇنگن بۇلسە، اېسكى اۇزىك تىلى مقامېنى ھم شونچەلر آشىردى. آخرگى اىگى بىل اىچىدە اولوغ نوابى اثرلىرىنى تىل تاماندن بىر سىدرە اۇقىب چىقەيىن، دېيە عزم قىلدىم. سۇزمە-سۇز و جملە-جملە قرەب چىقىشىگە تۇغرى

كېلدى. شوندىن سۇنگ خىرمان-خىرمان مىثال، دىلىل و فىكتلرنى يىغىش، بېلگىلىش و تۇپلىش اىشىم بۇلب قالىدى. اىلگىرلىرى مېن اۇقىب يورگن (فاكولتەدە ھەم)، بىلگن و تىنگن نوابى بىلن خاىرگى توشىنگىنىم نوابى اۋرتەسىدە فىرق كتە بۇلىپ چىقىدى. ادىنگى نوابى، ياشلىگىم نىنگ مىستانە انلرىنى قوناق اۋتېشىگە، يىگىتلىك نىنگ شىدلى لىظەلرىنى مىئالى كېچىشىگە يار و ياور بۇلگن بۇلسە، خاىرگى نوابى مېن بىلن يۇلداش، درىدداش، سىرداش، يىخى-يامان كونلرىمگە شىرىك، يالىغىزلىگىمدە تېپەمدە خاىر و ناظر توره دىرگن بۇلدى. نوابى مېنى اۋزىگە مىفتون اىلب گىرفتار قىلدى. تىعبىر جاىز بۇلسە، اولوغ نوابى مېن اوچون اداغى كۇرىنمىس چۇنگ اچىن بۇلىپ قالماقدە.

نوابى نىنگ بدىئەتدەگى اىرىم قرەشلىرى مېنگە ياقمەيدى، خرافى گىلرى، بىر مونچە مىنى فىكلرنى ھەم بىزگە مىراث قالدىرگن. گىپنىنگ چىنىنى اىتەيىن، شوندىن راسە بىزاوتەلنەمن. اخ! شولرى بۇلمسە ابدى دىپىم افسوسلىنىپ. نىمە قىلسىن او ھەم انسان، اۋز دورى نىنگ فىرزدى. اجتماعى، ادبى اۋى سىتىشىدن (تنقىدى قرەش) ھىچ كىم قاچىپ قوتىلەلمەيدى. شونىنگ اوچون نوابى اثرلىگە تنقىدى قرەگىم كېلەدى، لېكن بوگىلرىمنى كۇپچىلىك ياقتىرمىسە كېرەك. اولر بابىدە اۋى سىتىش (نقد-بىران نرسە نىنگ اىچىدن مىغزىنى سىتىپ چىقىرىش) نوابى نىنگ اولوغلىگىدن بىر نىمەنى كم قىلمەيدى. بو مىئلەدە وقتى كېلىپ سۇز آچماقچى من. بو نرسە خاىرلر اۋرتەسىدە مىكاممە قىلىنەياتگن مىئلەلردن بۇلەدى. بوندىە تنقىدى مىناسىتلر. مىلى، اونچە-مونچە كمچىلىك نوابى مىقامىگە اصلا ساىە سالەلمەيدى. شاعىرنىنگ اېزگو فىكلرى، انسانپورلىك غايەلرى و يوكسك بدىعى تىفكرى بىرىنى يووبىب تېكىسلىب كېتەدى. اونىنگ سۇزلىرى-يو، زۇر فىكلرىدن تاثيرلىنىپ، سوئىمەنى بۇلمەيدى. نوابى شونداق سىر مىحصول و كۇپ قىزەلى اىجادكار دەھا.

نوابىنى اۋزىبىك تىلى نىنگ پىختە بىلمدانى و دانا زىرگى تاپدىم. سۇزلىرىنى مومدەنى تاوالب تىلگە كىرىتەدى، گىپىرتىرەدى، اولرگە يوك و مىئا بغىشلەيدى. سۇز تىلش، گىپ توزىش، قۇشىمچەلرنى قۇللىشەدىگى مىھارتى عقلنى شاشىرەدى. صاف توركى و اۋزىبىكچە سۇزلىرىنى جودە كۇپ اىشلىتگن. بو اىشلىرى بىلن بابامىز تىللىمىزنى بايىتىگن، رنگمە-رنگلشتىرىپ، جىذابدار قىلگن، تىلگە اۋزگچەلىك بغىشلەگن. اېسكى

اۋزىبىك تىلىگە شوندىكى مېتىن قۇرغان بنا اېتىنگە، اونى بۇزىشگە ھىچ كىم و ھىچ نرسە نىنگ كوچى يېتمەيدى. نوابى بوگونكى اۋزىبىك ادبى تىلىگە اساس بۇلگووچى اېسكى اۋزىبىك تىلىنى نە قدر كۈكلرگە كۈترگىگە ىنە بىر بارە ايشانچ حاصل قىلدىم. نوابى حمايەلب كېتىن تىلىمىز قراوسىز قالمسە؛ اديب سېوگن تىلگە مھرىمىز اۋكسىمەسە بۇلگىنى دېمىن. يوقارىدە قىستىرىپ كىتىن تنقىدى اۋى-خىالدىن سۇنگ نوابى آلدىنگىدىن كۇرە، مېن اوچون عزىزراق، معتبرراق بۇلىپ جانىم نىنگ تۇرىدىن جاي آلەدى، نىفسىمگە قۇشلىپ كېتەدى، ارداغىمنى بوتونلى اېگلەدى.

بويوك ذاتلر آرەسىدە اۋز خلقىگە قىغورىشده بوذاتگە تېنگ كېلەياتگى بۇلمسە كېرەك. بدىعى تىرن تفكرى، عموم انسانى غايەلرنى اۋزىدە پوروشلەنگى؛ حياتنى تىرم اېتىپ، بارلىق كوچىسىگە ايلنگى بىر مسئلە؛ بولر اۋز اوج و مقامىدە! نوابىدىن اۋرگنەياتگن، اۋزلىشتىرىش ممكن بۇلگن نرسەلر بە غايت كۇپ. شاعرنىنگ اۋز تعبىرى بىلن اېتسك: «اېتىپ ساويمس ترانە و آلىپ قورىمس خزانە» اېكن اولوغ بابامىز. بو دېگنلرېمگە ايشانە بېرىنگ.

سۇنگى ھفتەلردە اديب نىنگ نثرى اثرلردىن «تارىخ ملوك عجم» («فارس اجدادلىرى تارىخى»)نى اۋقىياتگندىم. كتاب نىنگ آخرگى ورقلرىگە يېتىگ، چقور نفس آلىپ، بىر آه تارتدىم راستى خبر. نخت ۱- دېدىم اچىمدە. نوابىگە كېرەكمى اېدى، شونچە عزىز عمرىنى اۋزگە خلقلر تارىخىنى يازىشگە بغيشلەنگى؟ بونچە كوچ و عقل و ذكاوتىنى بىكارگە صرفلدى بابامىز، دېب اۋكسىنە كېتىدىم، اويگە تالدىم.

تىلگە آلگىم كتابنى يازىش ھزلەكم ايش اېمس. پىشدادىلر، كيانىلر، اشكانىلر و ساسانىلر تارىخى بىلن باغلىق مىنگ-مىنگ واقعه-حادثەلر تىقىلىپ ياتىدى اوندە. شاهلر و شھزادەلر، اېل-يورت اوستىدىن حكمرانلىك مسئلەسى، تاج و تختگە دعواگرلىك، جنگ و جدلر از مونچە گېمى دېبىسىز؟! واقەلر يوز كۇرستگن سنەلرنى ايتمەى سىزمى، تارىخى واقعه-حادثەلر، افسانوى شخصلرگە چە؟ «تارىخ ملوك عجم»دەگى منبعلر ھم انچە-مونچە. قالە بېرسە، رسم رسوملر، يۇرىقلر، توتوملر و ھكذالرنى تاپىپ، بىر جايگە تۇپلپ، اولرنى كتاب حالىگە كېلتىرىش جودە كتە مشقت، كۇپ پېشانە تېرى تۇكىشىنى طلب اېتەدى. بولرنىنگ قىناقلىرى(منبع) بىرى مھم تارىخى كتابلر-كو. نوابى نىنگ كېتىن كوچى و تارتگن محنتىگە اچىنە من راستى گپ.

نوابى بو اثرىنى "طبرى"، "بناكتى"، "طبقات"، رشيدالدين فضل الله نىنگ «جامع التواريخ»، "تارىخ جوينى"، "عجايىب المقدور"، "تارىخ جهانگشا"، "ظفرنامه" و باشقه كۆپلەپ قديمى و معتبر منبعلەرگە اساسلەنىپ يازغن.

نىمە بۇلردى نوابى "تارىخ ملوك عجم" اۇرنىدە "توركيىلر تارىخى" نى يازسە؟! دېگن سۇراق اچىمىدن اۋتدى. زۇر بۇلردى، باشىمىز كۆك كە يىنگن بۇلردى، مىنگلە يىمىز يره قلب، باى اۋتمىشىمىزنى چقورراق انگلەگن بۇلردىك، غرورلەرگە تۇلىپ تاشردىك، دىمىن اۋزىمچە. خلق تشوئشىدىن باش كۇترە آلمەي، اوروش-ماجرالرنى تىنچىتىش ايشلرى بىر ياقدە، دولت ايشلردىن آرتىب قالگن بىر پرچە وقتىنى بىكار ايشلەرگە صرفلىتى-يە، اولوغ بابام، دېب يىنە باش چىقە يىمن. بو بىلن نوابى نىنگ اوشبو اثرى اېندى هيچ و پوچگە چىقىدى دېگنى اېمس البته. بونىنگ هم اۋز اۇرنى بار.

نىمە بۇلگندە هم تىل تامانلەمە بو كىتاب نىنگ قىمىتى بە غايت يوكسك مېن اوچون. شو پىت قرەسم كىتاب خاتمەسىگە كېلىپ تورىمىن. كۆز اۋنگىمدە ھلى اۋقىلمەگن يىنە ۴۹تە يىت مرجاندەي تىزىلىپ تاولنەيپتى. بىتلرنى بىرمە-بىر، توسمىللىب، اوشلب-اوشلب كۇرە من. سلمىقلب تىنمىدە تويىب-تويىب، اۋقىشىگە توتىنە من. اۋشە بىتلر مەنە بو مەنا-يو، مضمون بىلن باشلەندى:

«اگر يزجرد بۇلسىن، گر شىھرىار و يا بهرام بۇلسىن و گر اسفنديار، خواه اسكندر كى يوربىش قىلىپ، سوولىك، قورلىكنى قۇل استىگە الگن بۇلسەر؛ يا خود يىنە تۇقۇز اسماننى ايگلب، آت اۋىنە تىب آي و قوياشنى ضبط اېتگن بۇلىشىلەرگە قرەمەي، بولر ياروق اچونگە قدم قۇيركن؛ بىر كون يۇق بۇلىشلىرى، دىنانى ترك قىلىشلىرى مقرر دىر»-دېلەندى مذكور كىتاب نىنگ توگنچ بابىدە:

اگر يزجرد اۋلسون، ار شىھرىار،
وگر بهرام اۋلسون، گر اسفنديار.
كە قۇيدى وجود اويىغە قدم،
يىنە انگە بۇلماق كېرەكدور عدم.
سكندردىك الغان يوروب بحر و بر،
اگر تاپسە مىنگ يىل جهاندە مقرر.

ينه بۇلسه معمور تۇقوز سپهر،
 اتى نعلى بۇلسه ياروق ماه و مهر.
 بارورده چو قالمس اولردىن بىرى،
 تمى سىن ايلرغه قيلمس كىرى.
 بىراوگه كه روزى بۇلوب شاهلىق،
 ضميرىغه سالسه حق آهلىق.
 كه بۇلسه جهانغه وفا يۇقتورور،
 جهان اهلىغه هم وفا يۇقتورور.
 كۇزىگه جهان حشمتين ايلمسه،
 حق امرىدىن اۇزگه عمل قيلمسه.
 عدالت اوچون ايستسه ملك و جاه،
 ستم دفع ايلرگه چيكسه سپاه.
 هر ايش كيم بۇلور مدعاسى انگه،
 غرض بۇلسه تينگرى رضاسى انگه.

شونىنگدېك: «سپىنىگ زمانىنگده خسته ليگيم آشيب، كوچيم قالمگن بىر احوالده پنج گنج (خمسه) يازيب حضورىنگه آليب باريب تارتىق قىلدىم. ديوانىم (بدايع البدايه) دىياچه سىده هم سپىنىگ وصفىنگنى قلمگه الدىم. بولرىنىگ هر بىرىنى سۇز بىلگووچى جواهر شناسلر قياسلب، عقلنى ايشلە تيب اۇزگچه گوهر اۇلەراق كۇررلر» دېدى نوابى.

ليكن شوندىن سۇنگ "بىزىنىگ حسين بايقرا" تىلگه آلىنگن پادشاهلر (تارىخ ملوك عجمده كېلگن حكمدارلر) ارەسىده اۇزگچه دير، دېيه منه بو بيتلرنى يازەدى:

بۇلوب سلطنت تختىده فقر جوى،
 شاه اۇلسه ولى بۇلسه درويش خوى.
 مونى شەليغ دېسه اېرمس يىراق،
 كه غفلتدين اگاھلىق يخشىراق.

دبیه، نوایي حسین بايقرانينگ يخشی صفتلرينی تيلگه آليب، شاهلیک اونگه
یره شگنینی شعرگه ساله دی و یارقین بیتلرده تصویرلشگه کیریشه دی:

ولی قیلمه دی شاهلردین کیشی،
که بو ایش ابرور شاه غازی ایشی.
دبمه ی عین انسان که انسان عین،
هم انسان و هم عین سلطان حسین.

شاه کپدی شهلوق مسلم سنکه،
نه شهلوق که درویشلیق هم سنکه.
دبسم ایله یین وصفینگ آسان اېمس،
که مینگدین بیرین دبمک امکان اېمس.

شعر دوامیده: «ای شاه! سېنینگ یخشی صفتلرینگ سان-سناقسیز، اولرنینگ
برچه سینی ایتیب توگه تیب بؤلمه یدی. شونگه قره مه ی، سېن(بايقرا) حقینگده "پنج
گنج" ("خمسه")، "نظم الجواهر" ("گوهرلردن تیزیلگن شعر") و "دیوان" ("بدايع
البدایه"، "نوادر النهایه") دیوانلریم نینگ (شاعرنینگ دبیرلی برچه اثرلریده حسین
بايقرا تیلگه آینه دی-تأکید بیزنیکی)- مقدمه سیده، سېنینگ حقینگده انچه-مونچه
سؤز ایتدیم...»-دبیدی. نوایي "تاریخ ملوک عجم" نینگ آخریده:

دبسم ایله یین وصفینگ آسان اېمس،
که مینگدین بیرین دبمک امکان اېمس.
و لېکین منگه اولچه مقدور اېدی،
اول ایشلرنی کیم اسرو مشهور اېدی.
سېنینگ وقتینگ ایچره کؤروب ضعف و رنج،
زمانی که نظم ایله دیم پنج گنج.
که هر گنجیده اولچه ظاهر دورور،
نتارینگغه یوزمینگ جواهر دورور.

كه انى كىيورگن زمان قاشىنگه،
 بارىسىن نثار ايله دىم باشىنگه.
 چو ديوانغه دىباچه قىلدىم رقم،
 صفاتىنگى شرح ايله دىم انده هم.
 كه هر لفظىنى عقل جوهر شناس،
 كۇريب جوهرى فرد ابلر قىياس.
 چو "نظم الجواهر" بيتىب اتىنگه،
 اۇكوش وصف درج ايله دىم ذاتىنگه.
 كه انجم دۇرین گر تۇكر چرخ كوز،
 اېمس بير گوهر نىنگ بهاسى هنوز.
 ينه داغى كۇپ نظم گوهر فشان،
 بسى نثر داغى جواهر فشان.
 كه چون تارتدىم خامه مشك بىز،
 سنىنگ وصفىنگه ايله دىم نكته رىز.

«تلەى ساچىگى/نثرى، اىغاو/نظمى اثرلىمده هم سېن (بايقرا) حقىنگده كۇپ و
 خوب يازدىم. اما، بولر بىلن سېنىنگ حقىنگى ادا قىله آلكنىمچه يۇق؛ برچه يازگنلر
 مجمل (قىسقه، اىخچم)، اوزىق-يوللىق، اۇكسىك اېدى. هلى مېنده باشقه رېجهر
 بار،- دېدى نوابى،- اوهم بۇلسه سېن حقىنگده بلند اوازەلىك بىر تارىخ يازىشدىر»؛

ولى اېندى عزمىم بودور كه خدای،
 اگر بۇلسه عمرىمغه مهلت فزای.
 چېكىب طرفه تارىخىنگه خامەنى،
 قىلىب نكته غه تېز هنگامەنى.

يوقارىده گى بىتدن معلوم بۇلگنىدېك، نوابى بىر "طرفه تارىخ" يازىب، بو
 كتابى بىلن هنگامه سالگوليك، شاو-شو كۇترگوليك نىتى بارلىگىنى يىشىرمەيدى. اگر
 نوابى گە عمر وفا قىلىب، بو كتابنى يازگنده، اونگه "بايقرا نامە" ياكە "تارىخ ملوك

تورك-"دېب ات قۇيگن بۇلمىدى؟ بوندى دېب خلاصه چىقىرىشگە بىزده تۇله اساس بار. اېندى. نوابى كۇنگلىگە توگىب قۇيگن بوكتاب خصوصىده تۇختەلسك. خوش، كتاب قندهى موضوعلر و فصل و بابلرنى اۋز اېچىگە آلگن بۇلىشى كېرەك اېدى. اولرنى شاعر گۈزەل بېتلردە منە بوندى افادەلب بېرەدى:

صفاتىنگى اولدىن اخرگچە،
خيالات مخفى و، ظاهرغچە.
ولادت كونىدىن توتوب تا بودم،
بارىن شرح ايله ايله گى مېن رقم.

"تارىخ ملوك عجم" گە اۇخشەگن بو "طرفه تارىخ"، حسين بايقرانىنگ صفتلرىنى بيان قىلىش بىلن ابتدا تاپىشى كېرەك اېدى بىزنىنگچە. نوابى نگاھىدە يازىلمەى قالگن اثرىنىنگ يىنگى موضوعلرى نىمەلردن عبارت بۇلماغى لازم بۇلگن؟

بورونراق سالىب طرفه بنىاد انگە،
بېرىب ذكر ابا و اجداد انگە.
مضمونى:

«يازىلەجك كتاب نىنگ بنىادىنى قۇيركىمن-يازىشگە كىرىشركمن؛ همەدن الدىنراق ابوالغازى بهادرنىنگ بابا اجدادلردىن سۇز باشلر اېدىم»-دېدى نوابى.
چمەمدە كتاب نىنگ باشلمەسىدە عنعنە گە كۇرە توركى پادشاھلر (احتمال آلپ اېرتۇنگە (افراسياب) هونلر، كوشانىلر، يفتلىلر، قارە خانىلر، غزنویلر، سلجوقىلر، خورازمشاھلر و تېمورىلر) حياتىدن بلكە سۇز چىلىشى كېرەك بۇلرمى اېدى.

سورەى نكتە سلطانلر احوالىدىن،
حكايىت قىلىب خانلر احوالىدىن.
دېبان برچە نىنگ ملك و دورانىنى،
معين قىلىب دۆر و پايانىنى.

توركى نسب خانلر و پادشاهلرنىڭ احوالىنى اولدن آخرگچە حكايەت قىلىپ، قىسى آلدىن كېلدى و قىسى دىئان كېين كېتگىنى، نذرده توتىلگن اېمس مىكن اۇشه يازىلمەى قالگن كىتابده:

دېبان كىم قىو آدى اوّل جهان،
جهان آنى نې ىنگلىغ اېتىدى نھان.
چو مسنددىن آدى انىڭ رختىنى،
كىم آدى جهاندارلىق تختىنى.
چو اول تاپتى مسند يوزىدىن فرار،
ىنه شاهلىق كىم گە تاپدى فرار.

يعنى، آدىنلرى اۇتىب كېتگن توركى سلسلەلر آرتىدىن قىسىلرى كېلدى و قىسىلرى كېتىدى، دېگن واقعهلرنى كىتابىگە جايىلەماقچى بۇلگن بۇلردى اولوغ نوابى.

انگە تىگرو كىم سېن شاه نىك بخت،
اتادىن- اتا وارث تاج و تخت.

يوقارىدەگى بىتدە علىشېر نوابى، حسين بايقرا دورىگچە باشقە توركى پادشاهلر سلسلەسى اىچىدە، اوزىلىش بۇلگن بۇلىشى مىكن. فقط صاحب قران امىر تېمور زمانىدە، اولاددىن اولادگچە سلطنت، تاج و تخت مىراثى بۇلىپ كېلگىنىنى اېستەدى و دېدى:

غرض كىم بو سۇز بېتسە انجامىغە،
بو تارىخ يوز قۇيسە اتمامىغە.

مقصدىم شوکە، مېن كۇزلەگن "طرفە تارىخ" مېنىڭ سۇزلرىم بىلن اداغىگە بېتسە؛ و شو بىلن كىتاب ھم خاتمە تاپسە، دېدى ادىب.

انگە ھر كىشى سالىسە اچىب نظر،

بۇلوب كۇنگلى مضمونىدىن بهرهور.
نوابى چو عرض ايله دىنگ مۇدا،
كېل و مۇدا قىلغىل اېمدى دعا.

شو مۇدا مقصدنى ايلگرىگه سورماقچى مىسن؟ بو ايش عملگه اشەدى، كېل
اېندى اۇزىنگه اق فاتحه بېر، عاقبت بخير دعاسىنى قىل، دېماقده شاعر.

سېن اۇغىل زمان اھلىغه شاه و بس،
سنگه عدل تروىجى دلخواه و بس.
بیت معناسى:

ای نوابى سېن زمان اۇغلى سن؛ همده زمانلر نىنگ نادرى سن، اىسته گىنگ
فقط عدالتنى تروىج قىلىش بۇلسىن.

قىامتقچه حشمتىنگ مستدام،
سلامىنگ قىلىب شاهلر والسلام.

(يازىلمەى قالگن كتابىنگ) بىلن حشمتىنگ، آت - آوازەنگ بر دوام بۇلسىن،
شاهلرنى (تارىخنى يازىب) خشنود قىلدىنگى، سېنى هم اولر ياد اىلب، سلامىنگگه
عليك قىلسىنلر.

عزيز اۇقووچى، بو مقالهنى يازەياتىب، بىر يشىرىن نرسە اوستىدن چىقىب
قالگندەى من و ايچ-ايچىمدن سويىنىب كېتە من. نوابىده انه شونقه مقالهلر آز
اېمس.

نوابی و تورک اتمهسی

علیشېر نوابی نېگه اۋزینی تورک دېگن؟ اۋرته عصرلرده تورک سۋزی نینگ معنا و مضمونی نیمه دن عبارت اېدی؟ بو سۋز نینگ بوگونگی چېگره سی قندهی؟ نوابی یوزلب مرته "تورک" سۋزینی تورلی- تومن معنالرده اۋر اثرلریده قۇلله گن (بو حقدە قویراقده گپلشه میز).

بو مقاله ده انه شولر تېوره گیده سۋز یوریتب، ایریم تامانلریگه یاروغلیک تشله یمیز. نېگه دېگنده، نیمچه ملار، تورکالوژی و اۋزبېک فیلولوژی سیگه هیچ قندهی علاقە سی بۇلمه گن "دکترلر" افسوسلر بۇلسین که، اۋزلی بیلمه گن مسئله تۇغریسیده ناتۇغری معلومات ترقه تیب، یاشلریمیز نینگ میه سینى اینیتماقده لر. اۋزینی توپه -توزوک سیاستچی، شاعر، قلمچی دېب حسابلاوچیلر گمراه لیک کوچه سیگه کیریپ، چنگ و توپراق ساوورماقده لر. موضوعگه اۋتیشدن آلدین قاچیریم قیلیب، فکر و ملاحظه لریمینی سیز عزیزلر بیلن اۋرتاقلاشسم دېمین.

تورکلیک فضیلت می؟

افغانستان اۋزبېکلری نینگ قولاغینی قیزیتیب کبله یاتگن بیر تېزک (؟) سۋز بار. محروم لیک، مظلوم و محکوم لیک سبب، بو سۋزنی اېشیتیب-آق، ملتداشلریمیز نینگ ایچلری غرورگه تۇلیب، یوزلریگه هیجان قلقیب تاشه دی. شو سۋزنی اېشیتگچ، اۋزلینی اعلی عرشده کۋرگندهی حس اېته دیلر. اولرگه بو توشونچه شونچه لر غرور بغیشله یدی که، اۋزلینی "آدم آته" نینگ تونغیچ اۋغلانی سنه شه دیلر. کۋریسیزکه، بو طایفه آدملر (اۋزبېکلر) بیر یومه لب مست اېلیشیب، کیملیگیدن، اۋز نام و نشانی، ملتی، تیلی و اۋزلیگیدن قۇل یوویب واز کېچیتیلر. بیر یومه لب دژاو "تورک" بۇلیب آلیشیتتی. حتی شونچه لر جذبه گه توشگنلرکه، بو آدملر اۋزلینی

اۋزىپك دېب ايتىشدىن عار اېتماقدهلر. "تورك" ائمه سىنى توشونمىسدىن اونى يلاو- بىراق قىلىپ آلگنلر مۇل بو تۆگرەك - تاشده. تورك سۇزى حقىده آلدىنلرى راسه كۇپ يازگنمن؛ ينه هم توشونتىرىش قىله من.

هه، "تورك"! بو وقارلى سۇز نه قدر صلابتى، هىيتلى و مغرور جرنگله يدى! اۋتمىشده توركلر (توركىلر) آلدىده كۇپ فاتحلر، اېلكه سى يېرگه تېگمه گن آلپلر يېر تىشلب تىز چۆككنلر. اگر بو خلق عقل و ذكاوتىنى، استعداد و ادراكىنى يىغىب آلىب، يشىل بىراقنى دنياگه حكمران قىلىشگه ايشلتمه گنلر، شېهه سىز بوگون توركلر امريكا بىلن بېلە شىشى ممكن اېدى. حتى امير تېمور صاحبقران يلاوى روسيه، امريكا، و كانادا آسمانى اوزره هېپلپىرەب تورسه عجبمىسدى. بابامىز ائم كوچىنى اۋتىنگه خرچ قىلدى-ده، افسوس!

اىستهمىمىزى، اىستهمىمىزى، حقىقت شوكه، "تورك" توشونچه سى آرقه سىده شان و شوكت، بويوك قدرت بىلن بىرگه اچىق سۇنىش، انقراض و مأيوس مغلوبىت ياتىتى. غرور هم خجالت هم بو توشونچه بىلن قارىشىب كېتگن. توركلىك صلابتى خصوصىده كۇپ و خوب يازىلگن و يازىلماقده. قىتره من، خجالتلىك جايى شونده كه، "توركلىر" (توركىلر) يات-ياووزلر آرزولرىنى عالمگه يايىش اوچون اياوسىز، تىنمىسىز كلە منارهلر قورىب، باش كېسىدىلر. اۋزلىرگه اېمس، اۋزگهلر اوچون قۇللىرىدىن كېلگن ايشنى قىلدىلر.

اۋتمىشدىن بىرگه يېتىب كېلگن مقتنگولىك، كۇزنى قمشتىرووچى افتخاراتىمىز، قىلىنگن ناباب لىكلرنى آقله ي آلمه يدى افسوس. بو مسئله حقىده بوندن آرتىقراق گېپرىشگه علاج يۇق، اۋزىپكلىرىمىز هلى تيار اېمىسلىر. تىلداشلىرىمىز اېسكى قريچ و اندازهلر بىلن يشب كېلماقدهلر. مىللى اوپىغانىش، اۋزلىكنى انگلش دېگن گېلرگه اېرىشماق اوچون جوده كنه تۇسىق و مسافه بار هلى آلدىنده.

اۋتمىشگه بىر قرەب باقىنگ -ه! كوروش، اسكندر، جولى سزار، بويوك پىتور، و تارىخده دانگ ترەنگن برچه-برچه جهان فاتحلرى اۋزلىرى اوچون كورەشدى، جان بېرىب-جان آلىشدى، قان كېچىب يېر آچىشتى... اما، توركلر اۋزلىرى اوچون كنه ايش قىله آلگنى يۇق.

توركى خىلقلر قنده ي ناملر بىلن تىلىگنلر؟

توركي خلقلر باشقه ملتلر سينگرى انه زمين نينگ اپنگ قديمى فرزندلريدندير. بولر نينگ تارىخى بشر تارىخى بيلن بۇيلشهدى. ايلكار بو اتمه قيسى دور و زمانده وجودگه كېلگنى حقيده انيق-تينيق معلومات يۇق. سومرلر نينگ "گېلگميش" اثرىده توركي سۇزلر نينگ اوچرەشى بو خلق تارىخىنى كميده ۶۰۰۰ ييل آرقه گە سورەدى. دىنى افسانەلرگە كۆره تورك سۇزى قوم معناسيده بير نېچە مينگ ييل آلدن ايشلەتيلگن. افسانە لرگە قرەگندە الپ ابرتۇنگە (افراسياب) توركلر نينگ اپنگ چاو ترهتگن حكمدارى اۇلەراق اعتراف اېتيلهدى. بو معلومات ميفلر، جنگ نامە و بديعى ادبياتده هم تيلگە آلينهدى. خام چۇت قىليب ايتسك افراسياب بوندن تخمين ۲۷۰۰ ييل بورن حكم سوريب، داوريغىنى يايگن قهرمان حكمران بۇلگن. يازمه منبعلرده اېسە توركلر ميلادى ۶-۵ عصرلردن باشلپ قدرتلى دولت درجه سېگە كۆتيرلگن اېل اۇلەراق قيد اېتيلهدى. بوندن بير يريم مينگ ييل آلدن بو اېل يازوو مدنيتيگە اېگە بۇليب، شرق و غرب بۇليب مركزلشگن دولت توزيشگە اولگورهديلر. پراتاتورك/prototurk دوريده سومرلر تركيبيده، كېينراق اېسە اوشون، آلتاى، توكويو، هون، كوشان و يفتل ناملرى بيلن تاريخده دانگ ترهتهديلر. بو مسئله عليحده يازيشنى طلب اېتهدى.

محمود كاشغري دن سۇنگ ۱۵ - عصرده توركي عالم حقيده اپنگ كۇپ سۇز يوربتگن و تورك اتمه سىنى زياده ايشلتگن شاعر، اديب، عالم و تارىخچى صفتيده عليشېر نوابىنى تيلگە آلهمى بۇلمه يدى. نوابى اۇرته عصر بويوك تيلشناسى اېدى. اۇ اۇز اثرلريده اۇزبېك تىلى نينگ افاده قدرتىنى كۆز-كۆز قىلدى. اۇزبېك تىلى دغل تىل اېمسليگىنى گۇزەل بديعى اثرلرى بيلن نمايش اېتدى. نوابى نينگ دىنى و افسانوى ملاحظەلرېنى حسابگە المەگندە، تىل و ادبيات مسئلهلرى بۇيىچە، تارىخى شخصلر، واقعه-حادثەلر حقيده ممكن قدر انيق و دقيق فكر يوربتگنى گە شاهد بۇلميز. نوابى منبع و مۇخذرگە تەيه نيب ايش توتگن. توركي خلقلر آغزەكى ايجادى، تىلى، شعريتى و ميفالوژى سېگە قيزيققن. او، قديمگى توركي تيلگە عايدە ۱۴۰۰ تەچە سۇزنى اۇز اثرلريده قۇلەگن. شاعر تورك قىبيلەلرى، اوروغلريدن كۇپىنى اثرلريده تيلگە آلگن. نوابى تورك اېنتىك گروهلرى تىلى و ادبياتيدهگى تفاوتلرنى-ده چقور حس اېتگن. بو حقيده مقاله ميز دواميده سۇز يوربته ميز.

شونىنگ اوچون هم نوابى اثرلىرى كۆپگىنە بىلىم ساحەلەرگە دستمايه بۇلە آلەدى. فكلش اوچون كۆپلەب ساحە عالم و دتقىقاتچىلەرگە ميدان آچەدى.

توركلر كىم اۈزى، بو سۇزىنىگ معنا و مضمونى نىمه؟

بو اتمه باره سىده جوده كۆپ يازدىم، يېتەرلىچە توشونتيريش قىلدىم. بو گل هم اونى علاجى بارىچە سىقىب، بىر اۈزەك مسئلە اۈلەراق آيدىنلىك كىرپىتىشگە توتىنە من. نىت و مقصدىم توركلىكنى ملتداشلىرىمىزدن تارتىپ آلىب قۇيىش ياكە اولرىنىگ كۇنگلىنى بو تاتلى توبىغولردن بۇشەتيش اېمس البته. ملتداشلىرىمىز فكر و اندىشه لرىگە قىتە قرەب، حىيانگە بىرىلمەى نورمال مشاهده قىلسەر يامان بۇلمسدى.

افغانستان دە تورك، دېلگندە توركيه دە يشاووچى قرداشلىرىمىز توشىنيله دى. بو تۇغرى اېمس. حاضرگى توركيه توركلرى نىنگ تارىخى نامى "تورك" بۇلمەگن. اولر اصلىدە اۈغوز تىپ لهجە دە شكللەنىپ، شو لهجە اساسىدە گپلشەدىلر. اولر سلجوقىلر دورىدە كىچىك آسيانى باسىب، اېگلب آلگندن سۇنگراق اۈزلرىگە شو "تورك" اسمېنى تىلشگن. بوندن آلدىن تورك قرداشلىرىمىزنىگ اېتنىك نامى باشقە بۇلگن. اصلىدە اولرىنىگ تىلى هم باشقە قرىنداش توركى خلقلر سىنگرى، توركى تىللر عايله سىگە كىرەدى. يعنى، ۱۰دەن ۳۰-گچە دېب تخمىن قىلىنەدىگن توركى تىللردن بىرىدىر. اۈتمىشده برچە توركى خلقلرگە تورك دېلگن، بو بار گپ. كېچىمىشده تورك نامى ايشلەتيلگنى گە قرەمەى، اۈزگە توركى قوملر هم اۈز ناملرى بىلن اجتماعى، اقتصادى، سياسى و مدنى حياتده فعال قتنەشيب كېلەبىرگنلر.

نوابى اۈزىنى "توركچە" دە، "تورك تىلىدە" يازدىم، دېب تنىشتىرگن اېسە دە، توركى اېلت، قىبلە و قوملرنى بىر-بىرىدن فرقلەگن (بو حقدە مقاله دوامىدە اۈقسىز). بوندن چمەسى مىنگ بىل اىلگرى بويوك قاموسى عالم محمود كاشغرى اۈزى نىنگ "ديوان لغات التورك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثرىدە توركى اېلتلردن ۲۰تە سىنى سنب اۈتگن. كاشغرى بابامىز عمومىتلە كۆپلەب توركى قوملرىنىگ تىللرىدەگى فرقلرنى دە، اجرەتیب كۇرستگن. تارىخده توركى تىللر توركومىدە سۇزلشووچى اېل، اېلت و قوملرىنىگ عمومىشمە شكلده "تورك" - دېب اتەلىشىگە معلوم سىبلر بار:

۱. تورکي قوم، قبيله و اپلتلر کېنگ جغرافی حدودلرده باشقه قوم و خلقلر بیلن بیرگه یشب گنلر. بیر-بیریگه تاثیر اپتگن، جنگ قیلگن، صلح قیلگن، اؤز تاریخی اؤزه نیده موجودلیگی اوچون کؤره شیب کېلگنلر. اؤرته عصرلرده یوزلب تورکي اوروغ، قبيله و اپلتلر نینگ هر بیرى نینگ نامېنى علیحده توتیب ایتیشگه، اولر بیلن ملاقات و معامله گه کریش اوچون قینچیلیک توغدیرگن. انیقراغی تورک بؤلمه گن اپلرگه هر بیرینی سنب، اتلش قیبین بؤلگن. توغیراغی جوده کؤپ اوروغ، اپلت، قوم و خلقلر نینگ هر بیرى نینگ اؤز نامى بیلن ایتیشگه احتیاج هم بؤلمه گن. اولرنى بیر عمومی نام یعنی "تورک" آتی بیلن اتشگنلر. اؤشه بیترلی یورت آیش و اوروشلرده قؤلی بلند کېلگن قبيله تیلی یبتکچی تیل بؤلیب خدمت قیلگن. اؤرته عصر ملاحظه لریگه کؤره منطقا هم شوندهی بؤلشی کبرهک اپدی.

۲. تورکي خلقلر نینگ دولت بؤلیب شکلنیشیده انه شوندهی بیته عمومی آت، اولر بیر بؤلیب ایش کؤریشلریگه قؤلهی بؤلگن، تورک اتمه سی اتفاداشلیک رمزیگه ایلنگن. فارس لر، عربلر تورکي تیللرده سؤزلشووچی اپلتلرنى بیر نام یعنی "تورک" آتی بیلن تینیگنلر و رسمی مناسبتده بؤلگنلر. بو کېلیشووگه تورکلر نینگ اؤز لری هم موافقت قیلیشگن بؤلشیلری کبرهک.

یوقاریده قید قیلگنیمیزدېک، کته-کیچیک تورکي قبیللر تورک قوری (دایره)ده اؤز اتلری بیلن موجود بؤلشگن. باردی بیران-بیر یبتکچی قبيله کوچگه اپگه بؤلگن بؤلسه، قالگن اپلت، قوم، اوروغلر اؤشه بیریک، یبتکچی و کوچلی "تورک" سلاله سی آرتیدن اپرگشیب کېته بېرگنلر. بیر پیت نینگ اؤزیده اؤز تیلی، اؤز اسم و رسمی بیلن هم کون کؤریشگنلر. بیر-بیری بیلن ضدلشگن حاللر بؤلشیگه قره مهی، شو تورکي اپلتلر دشمنگه قرشی بیر بؤلشیب جنگگه کیریشگنلر. قیسی حوزده ده، قیسی دیر تورکي قوم حاکمیت تیپه سیگه کېلگن بؤلسه، اؤز اسم و رسمی، اداره و سیاستده "تورک" نامى بیلن حکمرانلیک قیلیب، ایش یوریتگن.

۳. تاریخاً، نه فقط تورکي خلقلر بلکه، دنیانینگ برچه تیللری بیر بابا تیلدن (حام-سام، سلاوین، لاتین، یونان، ساسنکریت (هند-اروپا، ایرانى و باشقه لر) ترقه لیشیب، کېنچه لیک اؤز نام و نشانیکه اپگه بؤلگنلر.

تورک" نامى اؤتمیشده کته سیاسی کوچ و کېنگ اتفاداشلیک توشونچه لرنی ته شیگن. بوندن بیر یریم مینگ ییل بورون یازیب قالدیریلگن یادنامه لر آنه سآی

بىتېكىلىرى) گە تېھنىب اېتھدېگن بۇلسك، شو نام استىدھ "تورك خاقانلىگى"دن عبارت امپراتورلىك بۇلىب، اولر تارىخده دور و دوران سورىب اۇتنگنلر. شوندىن بويان تا ۲۰-عصر باشلىرىگچھ، مذكور توركى خلقلر "تورك"، دېب اتھلىب كېلىنگن. اۋغوزلر هم، قىپچاق، چىگللر، اوبغورلر و قىرلوقلر هم اوروش و سياست ميدانىدھ اۋزلىرىنى تورك دېب بىلگنلر.

قارھ خانىلر، غزنو، خوازمشاهلر، آلتىن اۋردھ خانلىكلىرى، مملوكلر، تېمورىلر و اولردن كېيىنگى سىياسى اېتنىك بۇغىنلر سۇزلىشىن تورك تىلىنى اصلىدھ اېسكى اۋزىبىك تىلى دېب توشونماق ضرور. تارىخا بو تىلگھ خاقانى تىلى ياكھ قارھ خانى توركچھسى دېلىگن. نوابى هم تورك تىلى دېگندھ اېسكى اۋزىبىك تىلىنى كۆزدھ توتگن. سىياسى بورىلىش، ايورىلىش، اۋزگرىش و ترقىيات طلبىگھ كۆرھ، حاضرگى كوندھ بو توشونچھ قىتھ علمى تعرىفلھنىب، اونگھ يىنگى معنا يوكلىنگن. چونكھ، تىللر ترماقلىشىدى؛ مدرن دولتلر وجودگھ كېلدى، بىراق، چېگرھ، پاسپورت، قشون، دىپلوماسى... و بىرلىشىن ملتلر تشكىلاتى و اونلر انستىتوتلر وجودگھ كېلدى. دنيا يىنگىدن توغىلدى؛ اقتصاد، علم-فن و صناعتلىشىن انقلاب پىدا بۇلدى. نوابى اثرلرى نىنگ تخمىن ۹۹/۹۹ فايزى (تاكىد بىزنىكى) قىرلوق، چىگىل لهجھ عنصلرىدن عبارت. قىپچاق لهجھ گھ عايد تىل عنصرى دېبرىلى اوچرھ مھىدى. سۇز يسھلىشلىرى، عبارلر، جملھلرنىنگ توزلىشى اۋزىبىكچھ دىر. نوابى نىنگ قوئىدھگى بىتگھ اعتبار قرھتىنگ:

آشفتھ ساجىن اول گل يىغدى و تىشلب اۋردى،
گرچھ قىلور پرىشان سنبل غھ يىتسھ زالھ.

كېلتىرىلگن بىتدھ: ساجنى يىغىب، تىشلب اۋرىش اۋزىبىك قىزى نىنگ يسھنىش، بىزھنىشگھ بىر اشارھ اېمىسى؟ بونقھ مثاللر جودھ كۆپ. فقط تىل تامانلھ اېمس، اېلشناسلىك، اېتنوگرافىك معنادھ هم قىزىق-قىزىق فكتلرگھ دوچ كېلھمىز.

حاضرگى كوندھ تورك دېب توركىدھگى توركلر توشونىلسھ؛ باشقھ قىرداش قوم و ملتلرگھ نسبتا "توركى" اتمھسى رسمى روشدھ قبول اېتىلگن و بوتون دنىادھ تن الينىب، علمى ادبىياتلردھ معاملھ گھ كىرىتىلگن. شونى تاكىدلش جايزكھ، "توركى"

اتمه بوتون تورکي خلقلرگه نسبتا ايشله تېلېشى اونچه ماس توشمه یدی. انگلیس، فرانسه، اسپانیا، جرمن و باشقه قطار تیللرده تورک و تورکي خلقلر ایری-ایری سؤزلر بیلن فرقلنهدی. بونی فارسلرده هم فرقلب بؤلمه یدی. تورکیه ده هم تورک دېب یوریتبله دی. اؤزبیک تېلیده هلی مناسب اتمه تاپیلگنیچه یؤق. ایریملر تورکیات دېب هم یوریتیشه دی.

تورک "دېگنده فقط اېسکی اؤزبیک تیلی کؤزده توتیلگن. نوابی تورکي شعر دېگنده هم قزلوق لهجه گه اساسلنگن شعرلرنی نظرگه الگن. چونکه، نوابی "بدايع البدايه" نینگ دېياچه سیده سکاکی نی اویغور شاعری، نسیمی نی تورکمان شاعری اؤله راق بیلهدی. نوابی تورکیه تورکلری تیلینی رومی تیل دېگن. علیشېر نوابی باشقه تورکي اېتلرنی اؤز نامی بیلن اثرلریده قید اېتگن.

یوقاریده ایتگنیمیزدېک "تورکي" سؤزی فارسچه یسه لیشگه اېگه بؤلگنی باعث افغانستانلیک اؤزبیکلر قولاغیگه باشقچه جرنکله یدی، اؤنغه یسیر اېشیتیلهدی. اؤزبیک تیلیده بونگه تېنگ اتمه تاپیلمه گنی اوچون بو نرسه اېنتیک اصطلاح صفتیده قبول قیلینگن. کمینه نظریدن هم (تورکي) اتمه مؤفقیتهلی چیقمه گن. باشقه توزوکراق سؤز هلی تاپیلمه گنی سبب اونی بی ملال ایشلته بېریش ممکن.

قیزیغی شونده که، قرداش تورکیه دولتی بو ایکی (تورک، تورکي) توشونچه اؤرته سیده گی فرقنی قبول قیلمه گن. ایگلّه سینی هم بیر "تورک" نامی استیده ایشلته دی. تورک قرداشلریمیز بعضا، اؤزلرینی یوقاری توتیشیب، باشقه تورکي خلقلرنی "اقربا" - دېیشه دی. فارسلرده هم خودی شو معما بار؛ یو قاریده ایتگنیمیزدېک، اولرده هم تورک و تورکي اتمه لر اجره تیلمه یدی، تورک سؤزیگه "تبار" لغتینی قؤشیب (تورکتبار، تورکیتبار) اؤله راق افاده قیلیب کپله دیلر. حال بوکه، دنیانینگ اېنگ معتبر تیللریده بو ایکی توشونچه بیر-بیریدن فرقلنهدی. شرقی تیللرده هم بونینگ مقابلی تاپیلسه نور اوستیگه اعلی نور بؤلور اېدی.

بو مقاله نی یازیشدن مقصد

کمینه نینگ بیتگنلرینی یخشی توشونمی، تگیگه یېتمه ی، شاشمه-شاشرلیک بیلن خلاصه چیقمرسلیک لازم. برچه مسئله لرده مېنینگ قره شلریم باشقه لرنیکیدن توبدن

فرق قىلەدى. مېن اولّا، انسان من، قالەبېرسە اۋزبېك فرزندى من. شوندى تېلىم و اېلىم بارلىگىدن كۈنگلىمدە فخر و افتخار حسىنى تويە من. اۋزبېك خلقى نىنگ مدنى و معنوى بساطى مېنىنگ هم بايلىگىم. عين پىندە توركى خلقەر هم، مېنىنگ كۈز قارە چېغىمدېك عزيز. اولر مېنىنگ قانداشىم، قرداشلرېم دىرلر. توركى عالمگە تېگىشلى برچە مادى و معنوى بايلىكدن سېويىنە من. بىراق، شأنلى تارىخىمىزنىنگ- آق و قارە داغلىردن قتيق اضطرابگە توشە من گاهىدە. اېسىمگە توشسە اۋكسىك كونلرېمىزگە اچىنەمن.

ملىلىگدن اينىقسە بىز افغانستان اۋزبېكلرىدە دېيرلى كۆپ نرسە قالەمگن. باشقەلرگە بېم بۇلىب كېتىگىمىزدن اويقوم قاچەدى. مېن ھمە نرسە گە شكاكلىك و تنقىدى كۈز بىلن قرەيمىن. اۋى سېتىش/تنقىدى تفكر مېن اوچون اۋتە مھم. بوسىز برماقلىرىمدە قلم يۇرغەلتمەسىن زارە، دېيمىن!

افغانستان اۋزبېكلرى آرهسىدە جودە غلطى و يىنگلىش اۋى-خىاللر يورەدى. ناتۇغرى معلومات ياشلرېمىزنى يۇلدن ادەشتىرىب كېلماقدە. "تورك" اتمەسىنى توشونىش بايىدە ياشلرېمىزدە چلكشلىكلر موجود. سۆز و اصطلاحلرنى نا اۋرىن ايشلەدىلر. كۆپچىلىك ملتداشلىرىمىز "برچە توركى خلقەر، توركى توركلرىدن ترقلەشگن"، -دىب كىچىك آسايلىك قرداشلىرىمىزنى شجرە مېزنىنگ باش بۇغىنى اۋىلشەدى. توركى توركلرى هم بىز كىبى توركى تىل عايلەسىدن اجرەلىب چىققن مستقل بىر خلق و تىلدىر.

تاكىدلش جايزكە، توركلر اۋز تىلى و ادبىياتىگە اېگە بىر خلق. يىنە اۋزىگە خاص آغزە كى ايجادى، مدنيت و صنعتى بار اولرنىنگ. بىراق، قرداش خلقلر اۋرتەسىدەگى لهجە، لسانى و باشقە فرقلرنى هم كۆزدن قاچىرمىسلىگىمىز ضرور. اورخون آنە ساي بيتىكلرى-يو، "تعبىرنامە"، "مانويلىك توبە نامەسى"، كاشغرى نىنگ "ديوان لغات التورك"ى و يوسف خاص حاجب نىنگ "قوتدغوبىلىك" اثرى ھمە مېز اوچون مشترك مىراث. اولرنى برچە توركى خلقلر ترجمە آرقەلى توشونەدىلر.

حاضرگى ادبى متن و رسمى نطقلر هم بىر توركى تىلدىن باشقەسىگە اۋگىرىلەدى. حتاكە، علمى، ادبى، رسمى ملاقاتلردە هم اۋرتەدە تىلماچ بۇلمسە، بىر-بىرىنى توشونمەيدىلر. بو طبيعى حال البتە. چونكە، تىللر الەقچان فرقلەنىب، مستقل بۇلىب آلىشگن. توركى تىللرنى "بىر تىل!" دېيش علمى خطا بۇلەدى. بو

نرسە فقط گىنە توركى تىللىرگە خاص اېمس؛ بلکہ بوتون دنيا تىللىرى شوندىكى ترماقلىشىو يۇلىنى باسىب اۋتنگلر و مستقل تىل بۇلىب وجودگە كېلگنلر. بوگونكى كوندە اۋزبېكلر اۋزلىرىنى تارىخاً بيز "تورك" ميز، سياسى معناده شو نام آستيدە بىرلشەميز، دېسەلر عىبى يۇق. بو خطايۇل اېمس، مېن هم قۇشبلە من. بوندەى سياسى اتفاداشلىك خطا يۇل اېمس. اونگە ضرورت بار، قولب قوتلش كېرەك. اما، حاضرگى كوندە بيز اۋزبېك اېمس "تورك" ميز دېيشلرى مى فاجعه. اۋز تىلى، اۋتميشى، خلقى، مى غروينى انگلەمەگن بۇلەدىلر. اۋزىدن تانىش منقورتلىكدن باشقە نرسە اېمس. بونى ترغيب قىلىب كېلەياتگن كيمسە لرگە قرشى كورەشماق كېرەك. ملتىدن تانگن "يازووچىلر" نى اۋز جايىگە اۋتيرغىزىب قۇيىش لازم. اۋزبېكلر تورك اېمس، توركلىر هم اۋزبېك اېمس. بلکہ، ايكلەسى بىر تىل عايلەسىگە كىرووچى جانداش، قرىنداش و دوست و برادر ملتىدىلر، دېب ايتماق حقيقت دىر. تۇغرى سۇز شوکە، برچە توركى خلقلر بىر باغ و بوستان نىنگ طرفە گللىرى دىرلر. هر بىرى نىنگ علىحدە مقامى، اۋزگچە هيدى، ايبارى، تورلى-تومن رنكى، جلا-يو، جلوهسى بار.

نوابى نيمە گە اۋزىنى "تورك" دېب اتەگن؟

نوابى فقط شاعر، تارىخچى، ادبىياتشناس، عالم و متفكر بۇلىب گىنە قالدى، اۋز دورى نىنگ يېتوك تىلشناسى هم بۇلگن. نوابى نىنگ بو ساحەلردە قلم تېرەتېشىدن مقصدى اولّا، بوتون توركى عالم، اينىقسە اۋن بېشىنچى عصرگە خاص اۋزبېك ادبىياتى، شعريتى، مدنيتى، صنعتى، علم و معرفتىنى كۇكلرگە كۇتريب، دانگىنى چىقىرىش بۇلگن. اېسكى اۋزبېك خلقىگە منسوبلىگى، اېسكى اۋزبېك تىلىدە سوادى چىقىب، معرفت حاصل قىلگنى، تېمورىلر دورى ادبى محييطيدە اونىب اولغەيگنى سبب، اساساً اۋز آنە تىلىدە ايجاد قىلىشگە قرار قىلگن. اېسكى اۋزبېك ادبى تىلى نوابى دورىدە "تورك" تىلى (چىغتاي تىلى هم) دېب ايتىلگن. نوابى دورىدە عرب و فارسلىر بىلن اېنگ كۇپ معاملە، مناسبت و علاقه دە بۇلگنلر هم شو تىل اېگەلرى بۇلىشگن.

بىر كتە تمدن حوزهسىدە "تورك" نامى الە قچان تنىلىب بۇلگندى. نوابى اۋز ايجادىدە تورك نامىنى قۇلەگن بۇلىشى طبعى بىر حالت. نوابى دن آلدىنگى و اوندن كېيىنگى شاعر و ادبىلر هم شو آتدن فايدەلنگلر. عين چاغدە نوابى، " چىغتاي تىلى"، توركى تىل " توركمان"، اويغور"، " رومى" كى تىللرنى قلمگە آلگن. بوگونگى معيارلر نوابى دورىدە بۇلمەگن. پاسپورت، چېگرە، مدحىه، كانستىتوتسىه (اساسى قانون)، بىرلشگن ملتلر تشكىلاتى، پارلمان، مدرن حكومت و دولت بۇغىنلرىگە عايد توشونچە و اتمەلر بۇلمەگن او زمانلر. ۲۰-عصر تانگىدن باشلپ، جهان كتە اۋزگريشلىرگە يوز بوردى. انسانىت زمانوى علم-فن، حق-حقوق بىلن اۋرتە گە چىقدى. شوندىن كېيىن يىنگى قدرىتلر وجودگە كېلدى. تارىخنى بېش-آلتى عصر آرقە گە قىتەرىب بۇلمەيدى.

باشقە تاماندن منطقەدە فارس تىلى و ادبىياتى گوركىرەب رواجلنگن اېدى. فارسلىردن قالىشمسلىك و مسابقە لشىش معناسىدە هم انه شو عموملىشمە تورك نامىدن استفادە قىلىشگە ضرورت بار اېدى. فارسى اېل اۋز شاعرلىرى بىلن سويىنسە؛ تورك خلقى هم باى و آبرولى بۇلىشگە حقلى دېگن معنادە منە بوندەى دېپىدى نوابى:

فارسى اېل تاپتى چو خورسندلىق،
تورك دغى تاپسە برومندلىق.
حىرت الابرار

ياكە،

اگر بىر قوم گر يوز، يۇقسە مىنگ دور،
معين تورك اولوسى خود مېنىنگ دور.
فرهاد و شىرىن

يوقارىدەگى مثنوى دە نوابى:

بىر قوم بۇلسىن، يوز قوم بۇلسىن ياخود مىنگ بۇلسىن، بىر طرف؛ مېن
نمايندەلىك قىلەدېگن تىل اېگەلرى توركلىر بىر طرف دېپىدى اولوغ شاعر. بو اۋرىندە
"يوز"، "مىنگ" كى اتمەلردە اۋزىك اوروغلىرگە هم اشاره بار.

عليشېر نوابي "محاکمة اللغتين" اثریده اېسكى اؤزبېک تېلى نېنگ مقامېنى اشېرگنېگه منه بوندهى:

«... دانا حکم عدالت يوزيدين کؤز سالسه و بورونگى فارسى و سؤنگى تورکي لطايف و دقايقدين بهره آلسه حکم سورر زمانیده و قېسى نېنگ مرتبه سېنى تعين قېلور عوانیده اميديم اولدور و بو خياليمغه انداق کېلورکيم، سؤزوم مرتبه سى اوجيدين قوبى اينمه گى و بو ترتيبيم کوكبه سى اعلى درجه سيدين اؤزگه يېرنى بېگنمه گى»-دېب يازهدى. بو اثرده اېسكى اؤزبېک تېلىنى فارس ادبياتېگه چاغېشتېرگن بؤلسه؛ "خزاین المعانى"، "لسان الطير" و باشقه کتابلریده تورکي تیلده يوکسک سويده شعر يازيش ممکنلیگى خصوصیده گېيرېب اؤتهدى.

گپ شونده که، بېر عمومى نامدن فقط اؤزبېکلرگينه اېمس؛ آذرى شاعر عمادالدين نسيمي (۱۴۱۷-۱۳۷۰) اؤز دوریده تورک شاعرى، اؤله راق تنیلگن. بېراق، نوابي اسلوبى، تېلى بېلن نسيمي تېلى و اسلوبى اؤرته سیده فرق کته.

بنده سيغار ايکى جهان من بو جهانه سيغمارم،
گوهر لامکان منم کون و مکانه سيغمارم.

ياکه

زاهدين بېر بارماغين کسسن دونر حقدن کېچر،
گور بو مسکين عاشقى سرپا سويورلار اغلاماز.

قېزېق جايى شونده که، نوابي عمادالدين نسيمي نېنگ تېلىنى "تورکمانى تېل" دېب ايتگن. «رومى و تورکمانى تېل بېله نظم ايلبتور. و نظمیده حقايق و معارف به غايت کؤپ مندرج دور». "نسايم المحبت"

بو بېلن نوابي نسيمي تېلىنى اؤغوز تېپ لهجه لرگه منسوبلیگى گه اشاره قېلماقده. اېسكى اؤزبېک و تورک تېللرېنى بېر-بېرېدن انيق فرقله ماقده. نوابي تېلى اؤغوز و قېپچاق تېللرى لهجه سيگه ماس کېلمه یدی.

ينه بېر نرسه نى اېسگه بېرهى؛ باشقه تورکي خلقلرگه منسوب کؤپلېب، شاعر، عارف و ادبیلر هم خودى نوابي کېى "تورک" نامى ايله چاو/شهرت ترهنگنلر. نوابي "نسايم المحبت" اثریده بېر تقيم تورک متصوفلرنى هم بو آت بېلن قلمگه آلگن.

نوابى "تورك" سۇزىنى جوده كۇپ باره (سنب چىقىلگن اېمس؛ يوزدن آشيق بۇلىشى كېرەك) ايشله تگن. بو اتمه نى فقط خلق ناميده اېمس، بلكه باشقه معنالرده هم قۇلله گن. بو سۇزگه كۇز يوگورتىريب چىقسنگيز اونده تورك سۇزىدن منه بو شكللر يسه لگىنىنى كۇرىشىنگيز ممكن:

۱. تورك: تورك، وركى، توركخلقى شوخ، گوزه، اويناقى؛
۲. تورك الفاظى: توركى سۇزلر؛
۳. تورك نغمه سى: توركىچە آهنگ؛
۴. تورك اولوسى: تورك خلقى، تورك اېلى؛
۵. تورك اېلى: توركى تىلده سۇزلىشووچى اېل؛
۶. تورك تىلى: توركىلر سۇزلىشه ياتگن تىل؛
۷. تورك انجم: قوياش؛
۸. تورك فلک: مريخ؛
۹. توركى: توركىلرگه خاص؛
۱۰. توركى گوى: توركى تىلده يازووچى؛
۱۱. توركى گويلىك: توركى تىلده يازىشلىك؛
۱۲. توركى زبان: توركى تىل اېگه سى بۇلگن كىشى؛
۱۳. توركى نواز: توركى آهنگده؛
۱۴. توركساز: توركچه شكلده؛
۱۵. تورك تاز: حمله، تلان-تاراج قىلووچى؛
۱۶. توركى صفت: توركى آدملرگه خاص صفتىگه اېگه سى،
۱۷. تورك تازليغ: هجوم قىلىشلىك؛
۱۸. توركچه: توركچه؛
۱۹. توركانه اياغ" - توركى خلقلر عادتىچە اىچيله ديگن مى؛
۲۰. توركانه ساز ايت: توركچه كويله ماق دېگنى؛
۲۱. توركتاز ايله: باسبب كېلماق، تله ماق؛
۲۲. توركچه خط: "نسخ" و "تعليق" دن باشقه بير خيل يازوو شكلى؛
۲۳. توركىه: خاتىن، گۇزهل، عمر يۇلداشى؛

۲۴. توركوش: تورككه اۇخشش؛

۲۵. توركي شعار: توركي نشانلى؛ شوخ فعللى^۱ مثال: «اما بير توركيهسى بار ابرميش

جميله كيم، انى اۇزى بيله ابلته آلمس ابرميش» (نسايم المحبّت)

مثالر تورت جلدليك "نوابى اثرلرى نينگ اىضاحلى لغتى" دن آلىندى؛ فارسى

كلاسيك منبعلرده اوچرهيدى بو مثاللر. يوقاريدىه گى سۇزلرنى يىنگى معنلرده

ايشله تىلگىنىنى كۇريب و بىليپ تورىمىز.

^۱. «نوابى اثرلرى نينگ اىضاحلى لغتى»، بير جلدلى، منظر عبدالخير

نوابی تورکی اہلت و تورکی شعریتنى ہم فرقہ گن

علیشبر نوابی تلہی گینہ اثر لریده تورکی تیلر و اولرنینگ شعریتى خصوصیده یؤل-یؤلہ کی سؤز یوریتیب کپتہدی. نوابی ادبیاتیمیزنینگ بیر قسمی برچہ تورکی خلقلر اوچون مشترک لیگینی یازمه گن بؤلسه، اونى حس اہتگن. هر بیر تورکی خلق نینگ تیلی و ادبیاتی بیر-بیریدن فرق قیلگنینی یخشی توشینیب یپتگن و شو فرقلرنی مثاللر واسطه سیده یاریتیب کپتگن. قوبیده گی مصرعه نوابی تورکی خلقلرنی بیر عمومی نام آستیده بیرلشتیریپ افاده له گن و فارسیلرگه بلکہ، اونى فارسى شعریت و مدنیتگه مقابل قوینگن:

نوابی تورکی تیلر و اولرنینگ شعریتىنى بیر-بیریدن فرقہ گنی گہ اشارہ قیلدیک. شاعر و عالم نینگ "بدایع البدیہ" ("بدیعه لر نینگ باشلنیشی") دیوانی نینگ دیباچه سیده قیزیق بیر معلوماتگہ دوچ کپله میز. اویغورچہ یازیش و تورک (اېسکی اؤزبکچہ) بیتیشلرنی یوکسک سویه ده افاده قیلیش بابیده ایکی شاعر نہایتندہ مهم بؤلگن، دېب حسابله یدی نوابی. بو ایگی اولوغ شاعرنى منہ بوندہی تنیشتیره دی:

«... و اویغور عبارتى نینگ فصحاسیدین و تورک (اېسکی اؤزبک تیلی) الفاظى نینگ بلغاسیدین مولانا سکاکی و مولانا لطفی رحمة الله کیم...»- دېیدی اولوغ ادیب. کوریب و اوقیب تورگننگیزدېک، اویغور تیلیده یازیش و شعر کویلشده **سکاکی**؛ شونینگدېک، اؤزبک تیلیده یازیش و شعر ایتیشده **مولانا لطفی** مشهور اېدی، دېب اعتراف اېتہدی اوشبو متندہ. بونى، اؤشه متن نینگ دوامیده کپلگن جملہ لردن ینہ ده یخشیراق توشینب آلیشیمیز ممکن:

«... بیرى نینگ (سکاکی) شیرین ابیاتی (اویغورچہ شعرلری) اشتھاری (شهرتى) تورکستان ده بغایت و بیرى نینگ (لطفی) لطیف غزلیاتی انتشارى عراق و خراسان ده بی نہایتدورور، ہم دیوانلری موجود بؤلغى...»- دېب یازہدی نوابی.

يوقارىدە ئىشپىرىك ايتىگن معلوماتلرگه اهميت قره تىلسه، اويغور تىليده شرقى توركىستانده "فصحا" (آچىق و روان سۆزلاووچىلر) كۆپ، عين پيت تورك يعنى اېسكى اۋزىپك تىليده هم آچىق و روان بيتگووچى و شاعرلر خراسانده هم بار دېگن خلاصه گه كېلەمىز. دىياچه نىنگ شو بۆلەگىدە ينه نوابى: «... فارسى دىئار و توركى شاعر يىگىتلر سرخىلى يار عزيز شېلى (شېخىم احمد سېلى ۱۵۰۲-۱۴۴۴)...»- دېه زمانداشى بۆلگن شاعر و اديب انوار سېلىنى هم توركچه (اېسكى اۋزىپكچه) و فارسى يازووچى ماهر ايجادكار صفتيده اعتبارگه الهدى. "مجالس النفايس" تذكره سىده گى مثاللر هم شو معنادە قلمگه آلىنگن.

نوابى فقط تىل و شعرىتده گى فرقلرنى كېرىپ كىنه قالمەى، توركى قوملر، اېتنىك قىبلە و اوروغلرنى هم اجرە تىب كۆرستەدى:

اگر بىر قوم گر يوز، يۇقسە مىنگ دور،
معين تورك اولوسى خود مېنىنگ دور.
فرهاد و شىرىن

ياكە،

ساچىنگ قراسيده يوز مشك تبت و تاتار،
قدىنگ هوسيده مىنگ سرو اوچچ و خلخ.
نوادىر النهايه

تاتار- توركى خىلقلردن؛

خَلخ- قارلوق توركى قوملردن، اۋزىپك اوروغلىدىن بىرى.
قوييده گى بيتده توركى قوملردن ايرىملرنى قلمگه الهدى:

نوابى ايسته مظاهرده چهره مقصود،
عرب و گر چىغتاي، يۇقسە توركمن و خلچ.
فوايدالكبر

ياكە،

... چون تاتار كفارى خوارزمغه بيتيتورلر.
نسايم المحبت

ياخود،

نوابى سپودى بىر لولىنى كېزدىك رىع مسكونده،
اگر ارلات، اگر برلاس، اگر ترخان اگر سولدوز.
نوادالشباب

منه بو مثالده اېسه، نوابى توركىمن گۆزەلىگە كۆنگل بىرگىنىنى ايتىب اۆتەدى:

نوابى توركلرنىنگ تىركى توتسه، عىب قىلمىنگ كىم،
انگە بىر توركىمان مەھوش غمى محكم دۇلاشيبىتور.
بدايع الوسط

اۆزبېك اوروغلىرىدن ترخان و برلاسگە اشاره:

اى نوابى، بىر ساقى وش قە انداق مېن خراب،
كىم اونوتمىش مېن جهان ترخان ايله برلاسدىن.
نوادالنهايه

يوقارىدە كېلتىرىلگن فكتلردن معلوم بۇلىشىچە، نوابى بوگونگى فرقلىنىب كېلەياتگن
علمى اتمەلرنى اۆز دورى ميزانلىرىدن كېلىب چىقىب اجرەتگن. ايتگنىمىزدېك، نوابى
"تورك اولوسى" دېگندە عموم توركى خلقلر بىلن بىر قطارده عىنأ حاضركى اۆزبېك
تىلى و اۆزبېك خلقىنى توشىنگن. خلق صفتىدە اۆزبېك اولوسىنى باشقە توركى
قوملردن ايرىب كۆرستگندىر.

عليشېر نوابى اۋزېك تىلى و ادبياتى نىنگ اساسچىسى مى؟

نيمه گه افغانستان نىنگ ايرىم اۋزېك قلمكشلىرى اره سىده هر دايم ناتۇغرى توشونچه، و خطا معلوماتلر ترقه لىب يوره دى؟ اۋشه ناتۇغرى نرسه لرنى توشونتيرسنگيز هم ايگى اياغىنى بير ابتيك كه تيققنچه توريب اله ديلر. چله-چولپه قلم قيميرله تيب يورگن بۇلسه، اۋزىنى كته بيليمدان توتهدى. ناتۇغرى معلوماتلرنى باشقه لرگه يوقتيريشدن سيره تۇخته مه يدى بونقه لر. ابندى انه شو ينگليش و خطا معلوماتلردن بيرى تۇغرى سىده سۇز يوريتماقچىمىز.

بو عباره نىنگ پيدا بۇلىشى حقيده

۱۹۱۷-يىلى بلشويكلر انقلابى غلبه قازانگندن كېين، ساويتلر مملكتيده " ينگى تفكر"، "ينگىچه انقلابى ادبيات"، "ينگىچه انقلابى صنعت و مدنيت" اساسچىلىرى دېگن صنعى توشونچه پيدا بۇله باشله دى. علم-فن ساحه لريده لىنينيزىم تعليماتىگه اويغون و ماس روشده ينگى اۋلچاو و قدريت يۇليده كۇره شو كىبى يىسمه يره تيقلرگه ضرورت توغىلدى. چونكه، ولادىمير لىنين ساويتلر مملكتىنى قورگن اساسچى رهبر حسابلنردى. همه نرسه ايله نيب، اۋرگىلىب بلشويكلر ابشك اغاسى قريچى بيلن اۋلچنشى كېرهك اېدى. شونده ي قىلىب، ساويتلر چمبره سيگه كيرگن ريسپوبليكه لر لىنين چقىريغىگه «لې!»-دېبه ساخته توشونچه لر تۇقيب، اولرنى عاموى يپتكزمه لرده اعلان قىلىشگه شاشىليشىدى. اتاقلى شاعر و فيلسوف ابى(ابراهيم) قۇنونبايف (۱۸۴۵-۱۹۰۴) ينگى قازاق ساويت ادبياتى نىنگ اساسچىسى؛ شاعر و دراماتورگ حمزه حكيمزاده نيازى (۱۹۱۶-۱۹۲۹) ابسه، ينگى اۋزېك ساويت ادبياتى نىنگ اساسچىسى؛ ميرزا تورسون زاده (۱۹۱۱-۱۹۷۷) ابسه ينگى تاجىك ساويت ادبياتى نىنگ تمل تاشىنى قۇيگن سنه لدى؛ باشقه جمهوريتلرده هم شونداق و ضعيت

وجودگە كېلدى. بو اندازە نى ممتاز ادبىياتگە نسبتن قۇللىش ادبىياتچىلار آرەسىدە مودگە ايلندى. بوندى توشونىش و قرە شلرنىنگ اۋز موافق و مخالفى هر دايم بۇلىب كېلگن.

اساسچى نىمە دېگنى؟

اساسچى سۇزى نىنگ لغوى معناسىگە كېلسك. بو سۇزگە "اۋزبېك تىلى نىنگ اىضاحلى لغتى" دە شوندى اىضاح بېرىلگن: « بىرار نرسە گە اساس سالگن، پايدىوار قورگن كىشى؛ بىرار نرسەنى برپا قىلگن، تأسىس اپنگن ياكە، باشل بىر گن كىشى؛ يرەتوۋچى»- دېمك دىر.

انگەگىنىگىزدېك، برچە لغتلردە هم شو معنا بېرىلگن. يعنى، يۇق نرسەدن بىر نىمەنى بار اپتىشگە اساس قۇيىش؛ بونى عملگە اشىروۋچىگە اساسچى دېلەدى. بو توشونچە نىنگ منطققە ضد جايى بار. نوابى يۇق نرسەدن بىر نرسەنى بار قىلگنى يۇق. نىمە، نوابى اۋزبېك ممتاز شىرىتى نىنگ توب تاشىنى قۇيدىمى؟ يۇق البته. نوابى نىنگ اۋزبېك ادبىياتگە قىلگن بويوك خدمتلىرى، سىنگن محنتى باشقە سۇزلر بىلن، افادە اپتىلەدى و بهالەندى. بىرار بىر حزب، حركت، تشكىلات، بىرلشمە، اۋبوشمە، نشرىت، نظرىە، اختراعلرگە نسبتا اساسچى سۇزى ايشلتىلەدى عادتدە. بىزىنىگچە بو توشونچەنى كۇچىرىب عىنأ تىل و ادبىياتگە ايشلتىش تۇغرى اپمس.

ادبىياتدە هم ادبى شىخصلرگە نسبتا قندەيدىر صفتلشلىر يورەدى. مثلا، فارس ادبىياتىدە رودكى گە نسبتا ادم الشعرا (شىرىت اتەسى، شاعرلر پىشواسى و شىرنى باشل بېرگن)؛ حافظ گە قرەتە-لسان الغىب (ايچكى گىزلى(بىشىرىن) تىل سرلرىنى بىلگۋۋچى)؛ بىلدلنى تىلگە الكندە - ابوالمعانى (معنلر اتەسى)، خواجه احمد يسوى خصوصىدە سۇز كېتسە- سلطان العارفىن (دانالر، عافلر سلطانى) و اولوغ نوابى گە نسبتا سۇز ملكى نىنگ سلطانى دېلەدى و ينە بعضى ساحەلرنىنگ هم اپنگ يوقارىدە توروۋچى پىشوالرى بۇلىشگن. بو عبارە و صفتلرنى تىلگە ايش بىلن بىر تاماندن معلوم بىر شاعر، يازوۋچى، عالم و عارف نىنگ معنوى حقى ادا قىلىنگن بۇلسە؛ باشقە تاماندن اولرگە حرمت و احترام بجا كېلتىرىلگن بۇلەدى.

اما، نوابى اۋزبېك ادبىياتى و تىلى نىنگ اساسچىسى، دېگن گېنى اوشل بىب تۇغرىدن-تۇغرى قوللش، ايشلەتىش مطلقا خطا دىر. بابر تىبىرى بىلن ايتگندە

اۋزبېك كلاسېك ادبىياتىدە اپنگ «كۆپ و خوب» دېگن بېرىكمە عليشېر نوابى گە نسبتا بېرىلگن و يىنە بېر قنچە صفت و لقب بار:

بويوك متفكر، دانا وزير، بيتوك شاعر، اميركبير (بويوك امير)، اميرالكلام (سۆز ملكى نىنگ سلطانى)، اينچە (نازك) خيال اپگەسى، زنجيرىند شير، دها، و باشقە صفتلر انه شولر جمله سيدن. نوابى شو صفتلر بيلن تن الينيب، اپل-يورت يوره گيدن جاي تاپگن شاعر، عالم و دانشمند سيمادير. بيز نىنگچە عليشېر نوابى نى اۋزبېك تىلى و ادبىياتى نىنگ اساسچىسى دېب ايتيش تۇغرى اپمس. نېگە؟

بېرىنچيدن- تىل و ادبىيات تاووق نىنگ كته گى، اۋتاو، اوى-كپه اپمس كه، بېر ساعت، بېر كون ياكە هفته لر اپچيدە قوريب تشلنە بېرسە. تىل و ادبىيات نىنگ اساسچىسى بۆلمە يدى؛ انبقراغى اونىنگ "اساسى" يۇق. اگر اساسى بار بۆلسە، او نرسە بدىعى سۇقنىچ (فكر)، اۋى و تفكر بۆلەدى. بدىعى اۋى و تفكر -بو چۇنگ توشونچە؛ كېنگ جريان. تفكر اوزاق مدتلى فونىمىن-phenomen پديدە. او يوز يىللىكلر دواميدە تدرىجى، سېكىن-استە يېتتيليب بارەدى. بو توشونچە لر بېرى-بېرىگە ايش/همراه؛ تىل هم ادبىيات هم فكر بيلن ايش كۆرەدى. فكرنى اپسە استعداد اپگە لرى، سۆز اوستە لرى جماعەسى شكللنتيرەدى و وجودگە كېلتيرەدى؛ سۇنگ خلق نىنگ معنوى ملكيگە ايلنەدى. بو ارەدە نوابى كىبى دهارلر يۇلچى يولدوز بۇلىب بۇى كۆرستە ديلر. در حقيقت اۋزىدن كېين كېلە ياتگن قلم اپگە لرىگە مياق وظيفە سىنى اۋتە يدى.

تىل و ادبىيات توشونچە لرى ذاتاً، اجتماعى آنگ تورىگە كىرەدى. اونىنگ اساسچى اپمس بلکہ، يره تووچىسى بۆلەدى؛ يره تووچىلر اپسە بېرىنچى گلده خلق همدە فكرلاووچى قىلم، اولوغ ايجادكارلر بۆلىشەدى. تىل فكرلش قورالى؛ ادبىيات اپسە واقعه-حادثه، اپچكى كېچىنمە لرنى گوزەل سۆز و فكر ايله بيان قىلىش، معناگە تۇيىنتىرېلگن تيرن نطق دېمكىدير. اپنگ گوزەل فكر و معنالى سۆزلر خلق آغزەكى ايجادى: داستان، آتەرلر سۆزى، عبارە، مقال، تېرمە -ايتىملر، قۇشېق، سېزوانلر بۆلسە؛ شاعر و يازووچىلر يره تگن بدىعى اثرلر؛ صنعتگە يوغرىلگن چىنە كم ايجاد (شعرىت، ساچكى-نثر) دە اۋز چقور افادە سىنى تاپگن بۆلەدى.

اىكىنچيدن-نوابى عروض نظرىە سىنى اۋزبېك ادبىياتىگە اليب كىرگنى اوچونمى؟ يۇق. چونكە، اۋزبېك شعرىتى عروض ورنى بيلن اپگىزەك اپمس كه،

اساسلىشكە اورىنىلە بېرسە. ياخود، اوندن كېين توغىلگىنى يۇق كە، عىشېر نوابى عىروس وزىدە شىر يازىب، باشقىلارنى اۋز ارتىدىن اېرگىشتىرگن بۇلسىن. نوابى دن بىر نېچە يوز يىل آلدىن هم اۋزىبىك كلاسىك ادبىياتىدە عىروس وزىدە عىجاب شىرلر يازىلگن. ادبىيات نظرىيەسىدە نوابى دن اىلگىرى هم قىلم اورگن ذات «فنون البلاغە» مۇلفى شىخ احمد طرازى بار-كو. شىرى داستانلردە چە؟

نوابى دن تۇرت عصر بورون يوسف خاص حاجب نىنگ «قوتدغوبىلىك» («سعادتكە اېلتوۋچى بىلىم») آتلىق كتە داستانى وجود گە كېلدى. شىرىت بابىدە شاعر و متصوف احمد يسوي نىنگ «حكمتلىرى»، حكىم آتە، سلىمان باقىرغانى، رىغوزى، اتابى، گداىى، سكاكى، خوارزمى، سىد احمد، لطفى، امىرى، درىبىك، يقىنى و باشقى كوپل شاعر و توركى مشايخلىر سۇزلىرى شىبەسىز اۋزىبىك ادبىياتى نىنگ اېنگ گۇزەل نمونەلرىنى اۋزىدە سىقلىب تورىدى.

اۋچىنچىدىن نوابى اىجادى، تىكىرى قىدىمىتىدىن سوو اىچكىنى يۇق كە دستكىلىسىن. نوابى دن آلدىن هم كىمىدە يىنە تۇرت يوز يىللىك اولكن ادبى مىراث بار ارە دە. اگر ادىب احمد يۈگىنكى نىنگ «هېيئتُ الحقايق» («حقىقتلر ارمغانى») اثرى ۸-مىلادى عصر دە يازىلگىلىكى اۋز اثباتىنى تاپسە، دېمك، نوابى دورى بىلن اىلك يازىلگن بدىعى اثر آرەسىدە كىمىدە ۷ عصرلىك فرق وجودگە كېلىب تورگىنىنى كۆرەمىز.

نوابى اۋزى نىنگ "نسايم المحبت" ("محبت شىبادە لرى") اثرىدە قىزىق بىر معلوماتنى اۋرتە گە تىشلەيدى. نوابى ادىب احمد يۈگىنكىنى ابوحنىفە امام اعظم شاگردلىرىدىن بۇلگىنى حقىدە گىپىررىكن، جىملەدىن شوندى دەيدى: «بىر كون امام اعظم (ق) درسىغە حاضر بۇلور اېكىندور و بىر مىئىلە اۋرگىنىب، بو يۇلنى يەياغ بارور اېكىندور. حضرت امامدىن سۇرە بدورلر كە، شاگردلىرىنىگىز اراسىدە اندا كە، كۇنگىلىنگىز تىلر، راضىسىز...؟ امام (ق) دېدور كە، بارى يىخشىدور. **اىلا اول كور تورك كە، صفى نىعال** (مجلس نىنگ اخرى؛ كاوشلر يېچىلەدىگن جاي) دە اۋلتورور و بىر مىئىلەنى مذبوط قىلىب... اندا گە كېرەك اول تىحصىل قىلور» (نسايم المحبت)

اۋزىبىكستان نوابى شىناس عالملىرى اۋرتەسىدە؛ ادىب احمد قىسى عصر دە يىشب اۋتنگىلىكى بابىدە تارتىشبولر كېتماق دە. ادىب احمد يۈگىنكى امام حنىفە (۶۹۹-۷۶۷) شاگردلىرىدىن بۇلسە، ۸-مىلادى عصر دە يىشب اۋتنگن حىسابلەندى. بو بىلن

توركى ادبيات ياشى ينه-ده ۲-عصرگه اوزه يه دى. يوگنكى محمود كاشغرى و يوسف خاص حاجدن آلدن ايجاد قىلگن بۇلىب چىقه دى. بومسئله ده حاضرگچه بىر توختمگه كېلىنگنى يۇق. بو پرچەنى اقتباس كېلتىرىشىمىزدن مقصد، نوابى-دن ۷عصر بورون هم اۋزىبك شعريتى نىنگ بارلىگىگه بىر اشاره دىر. ادىب احمد يوگنكى اۋز ائرىده منه بو معنالى، اۋگىتلى و تىنىق بىتلرنى كېلتىره دى:

اولوغلر نى بېر سه يېمىسمن دېمه،
اىلىك سون اغيز اور يېمه سنگ يېمه.

سونگك كه اىلىكدور، اېرنگه بىلىك،
بىلىكسىز اېر-اول سونگكسىز اىلىك.

اىكىنچى مذكور روايتنى اساس آلكنده هم بو شعر نوابى-دن ۲۰۰-يىل چمه سى آلدن يازىلگنى اۋز-اۋزىدن عيان بۇله دى. تۇرتىنچىدن، يوقارىده سنب اۋتىلگن شاعرلر كۇپراق عنعنوى اصولده سېوگى-محبت حقىده كويله شگن و اۋزلىرىدن شعرى ديوانلر ميراث قالدىرگنلر. حتى، اولر فارس تىلىده هم يخشى شعرلر يازىشگن. سان و سلماق جھتيدن اولكن و نهايتده باى بو ميراثنى يعنى ۷-۵ يوز يىللىك ارهلىقنى هيچ و پوچگه چىقىرىب بۇلمه يدى. بېشىنچىدن، نوابى كۇپ يازگنى اوچون ۳۴-ته اثر بيتىب قالدىرگنى سبب اونى اۋزىبك ادبياتى نىنگ اساسچىسى دېيىش هم عادى حياتى فكتلرگه تۇغرى كېلمه يدى. چونكه، ادبى قره شلر بونده مىزانلر بىلن اۋلچنمه يدى. آلتىنچىدن، نوابى اۋزىبك تىلى حقىده قىغورىب، اونى حمايه قىلگنى ياكه بو تىل نىنگ باى امكانىتىنى كۇرستگنى اوچون اۋزىبك تىلى و ادبياتى نىنگ اساسچىسى بۇله بىرمه يدى. بونرسه لر شاعر و يازووچى آلدیده تورگن بورچ و مسووليت حسابلنهدى.

بىتىنچىدن، نوابى يىتوك و بر كمال شاعر؛ همەدن كۇره يخشى يازگن و نهايت درجه ده سۇزلرى پيشيق، تفكر قمره وى كېنگ، تخيل بابىده مثلسىز، و غرايب بدىعى تركىبلر يره تووچىسى اېكنى گه شېهه قىلىب بۇلمه يدى؛ بو تاماندن هم

نوابىگە نسبتا اوشبو ادعانى قۇللىش اۋرىنلى اېمس. بىزىنىڭچە مسئلەگە بوندىھى قرەش ميزان و معيار بۇلمسلىگى كېرەك. چونكە، او يۇق نرسەنى يېرەتمەگن. بلكە، بابامىز يشىنلر، انگەلر، يالىنلر، چۇغلر و اوچقونلر، يانيدە اۋتە يالقين و منگو قوباش بۇلىب نور ترە تگن؛ گلچراغ ياقىب، ادبىياتىمىزنى پارلەتتېب كېتىگنى راست. بو حقدە.

تورک نظمىدە چومېن تارتىب علم،

ايله ديم اول مملكتنى يك قلم.

ياكە

اگر بير قوم گر يوز يۇقسە مىنگدور،

معين تورک اولوسى خود مېنىنگدور.

علىشېر نوابى گچە يشب ايجاد اېتگن شاعرلر ديوانيدن شعرى پرچەرلر كېلتىرىشگە حاجت يۇق. او شعرلر نىنگ ايرىملرى خودى بوگون يازىلگندەھى جىرنگ ساچىب تورىبتى. كېزى كېلگندە شونى هم ايتش كېرەك كە، بوندن ۱۰۰۰ يىل اوّل يازىلگن يوسف خاص حاجب نىنگ "قوتادغوبىلىك" منظومەسى، اۋزبېك و عمومى توركى ادبىياتدە مثلى يوق اثر سەنە لە دى. بو اثر نوابى داستانلريدن ۵۰۰ يىل ايلگرى يازىلگن. حجاما كتە، مضمونا تيرن بو اثر، تىل جەھتيدن دېبرىلى صاف توركى تىلدە يازىلگن. عربچە، فارسچە عنصرلر ايتىرلى اوچرەمەيدى.

بوندن تخمينا ۱۰۰۰ يىل بورون علامە محمود كاشغرى قلمى بىلن يازىلگن "ديوان اللغات الترك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثرىدە معنادار تورتلىكلر، ساچمە فكرلر كېلتىرىلگنى گە شاھد بۇلىب، اۋزبېك ادبىياتى نە قدر باى، تارىخگە اېگە اېكنى گە ايشانچ حاصل قىلەمىز.

ادبى اۋىلرېمىز خلاصەسى اولهراق يىنە، شولرنى هم قىد قىلماقچى مېز كە، نوابى اۋزبېك ادبىياتى نىنگ اساسچىسى بۇلمەگنى سىنگرى، او اۋزبېك تىلى نىنگ هم اساسچىسى اېمس. بير جملە بىلن ايتەدېگن بۇلسك، نوابىدن آلدېن يازىلگن ادبى علمى اثرلر ("ديوان اللغات الترك" و "قوتادغو بىلىك") نى استىنا قىلگندە، اولرنىنگ تىلى علىشېر نوابى تىلېدن كۇرە بير قدر سادەراق و حاضرگى اۋزبېك تىلىگە انچە يقين تورەدى. سۇزىمىزنىنگ اخريدە التماس شو كە، تىلداشلىرىمىز سۇزلرنى اۋز اۋرنىدە دقت بىلن ايشلەتىشنى اۋرگنەسلر كوتىلگن مۇدا بۇلور اېدى.

علىشېر نوابى جامى قاشىده قندهى كىتابلرنى اۇقىگن؟

اۋزبېك ادبىياتى تارىخىده جامى و نوابى مناسبتلىرى كته موضوع و مسئلەلردن سنەلەدى. بو خصوصده نوابى بۇيىچە يازىب بارىلە يانگن صحبتلرئىمىز دوامىده شىنگىل-شىنگىل گىپىرىب اۋتماقده مىز.

علىشېر نوابى (۱۵۰۱-۱۴۴۱) و عبدالرحمن جامى (۱۴۹۲-۱۴۱۴) تېمور اولدىدن ابوالقاسم بابر و حسين بايقرا مىز بايقرالر دورىده دنياگە كېلگن ايكى بويوك سىما؛ بىلىم، فضىلت و قلم اېگەسى؛ اۋكتم انسانلر بۇلگنى بار حقىقت. ايكىسى هم سلطان حسين بايقراگە يقىن، همكار، دولت و سياست ايشلرىده مصلحتچى بۇلگنلر.

جامى اۋزى نىنگ "رساله حاتميه" (بو اثر واعظ كاشفى قلمىگە منسوب) اثرىنى حسين بايقراگە بغيشلەدى. عبدالرحمن جامى مهم مصلحت و كېرەكلى تكليلفرى بىلن حسين بايقرا دولتىنى شكللىنىشى گە كته حصه قۇشگن بۇلسە؛ بوگونگى تىل بىلن ايتگنده نوابى **باش وزير صفتىده** حاكميت غىلدىرەگىنى حرکتگە كېلتىرووچىلردن بۇلگن؛ ايكى بويوك ايجادكار بى واسطه دولتگە شرىك، دستور و نظامنامەلرنى عملیاتده ايشگە سالووچى اولوغ انسان اېدىلر. شونىنگ اوچون هم جامى نوابىنى دايم حاكميت اىچىده توريب فعالييت يوريتىشىگە طرفدار بۇلگن.

جامى، نوابىنى «خلققە فايده كېلتىرووچى بىر اولوغ نعمت» دېب بىلگن. جامى نوابىدن ۳۰ ياش كته اېدى؛ نوابى جامى اولىمىدن اوچ يىل كېين يشەدى و سۇنگ بو ياروغ عالمى ترك اېتدى. عبدالرحمن جامى نوابى اثرلرئىنى كۇرىب بېرگن، كېرەك بۇلگنده توزە تيش كىرېتىشىگە فكر هم بىلدىرگن. او، اېسكى اۋزبېك تىلىنى يخشى بىلگن.

استاد و شاگرد اۋرتەسىدهگى مناسبتلر هم جوده صمىمى، قويوق، قىزىق و هر تامانلمە دوستانە بۇلىب، بو علاقەلر ايكى بويوك ذات قلمى بىلن اثرلرىده قيد اېتىب كېتىلگن. نوابى جامىنى اۋزىگە پىر و استاد دېب بىلگن؛ جامى اېسە نوابىنى

اولوغ امیر، بی تکرار سؤز استادی، مظلوملر حمایه چیسی؛ دولت و خلق اوچون اولکن بیر غنیمت، دبییه احترام ایله تیلگه الگن. جامی "جواهر التفسیر" ("تفسیر جوهرلری") اثرینی نوابی گه بغیشلب یازگن.

جامی اؤزی نینگ "نفحات الانس"، "اشعة اللمعات"، "رسالة موسیقی"، "رسالة معما" کبی اثرلرینی علیشبر نوابی نینگ مصحلتی بیلن قلمگه الگن. جامی شونینگدک، "لیلی و مجنون"، "یوسف و زلیخا"، "خرد نامه اسکندری" و "بهارستان" کبی اثرلریده نوابی نی زمانه سی نینگ ده شاعری صفتیده اولوغلهیدی. عبدالرحمن جامی اؤزی نینگ کؤپل شاعرلریده نوابی نی یخشی صفتلر ایله اېسگه آلهدی؛ جمله دن "خردنامه اسکندری" داستانیده نوابی نینگ ادبی و معنوی کوچیگه اشاره قیلیب، "منه تورکی تیللی خلقلر (اؤزبیکلر) هم اؤزلری نینگ عجایب بیر شاعر و متفکر یگه اېگه بؤلدیلر دیدی:

به ترکی زبان نقشی امد عجب،
 که جادو دمان را بود مهر لب.
 ز چرخ آفرین ها بر آن کلک باد،
 که این نقش مطبوع از آن کلک زاد.
 بیخشود بر فارسی گوهران،
 به نظم دری دُرِ نظم اوران.
 که گر بودی آن هم به لفظ دری،
 نماندی مجال سخن گستری.
 به میزان آن نظم معجز نظام،
 نظامی که بودی و خسرو کدام.
 چو او بر زبان دگر نکته راند،
 خرد را به تمیز شان ره نماند.
 زهی طبع تو اوستاد سخن،
 ز مفتاح کلکت گشاد سخن.
 سخن را که از رونق افتاده بود،
 به کنج هوان رخت بنهاده بود.

تو دادی دگر باره این ابروی،
کشیدی به جولانگه گفتم و گوی.

صفاپاب از نور رای تو شد،

نوابی ز لطف نوای تو شد. <https://ganjoor.net/jami/Yourang/Y-Y>

جامی پیر درجه سیده نوابی نینگ ارداغیدن جای آلگن معتبر شاعر، عزیز ادیب و تدبیرلی دولت اربابی صفتیده گوده نهدی. نوابی اؤزی نینگ "خمسة المتحرین" اثرینی جامی حقیده یازگن. باشقه کتابلری جمله دن: "فرهاد و شیرین"، "محاكمة اللغتين"، "میزان الاوزان"، "دیوان فانی"، "سد اسکندری"، "حیرت الابرار"، "سبعة سیار"، "لیلی و مجنون" نینگ ایریم بابلرینی جامی گه بغیشله یدی. شو کبی علیشپر نوابی امیر خسرو دهلوی نینگ "دریای ابرار" (۲۵ بیت) و جامی نینگ "لجة الاسرار" (۱۰۰ بیت) قصیده لر یگه ایزداشلیک قیلیب، اؤزی نینگ "تحفة الافکار" (۹۹ بیت) قصیده سینی یازرکن، اونی عبدالرحمن جامی گه بغیشله یدی. اوشبو اؤز ارا دوستلیک و باغلیقلیک مناسبتلری اره سیده استاد شاگردلیک رابطه سی علیحده اؤرین توته دی. نوابی جامی آلدیده اؤز دوری نینگ تورلی فن و بیلیم ساحه لریدن سباق آلگینی فخر و افتخار بیلن تیلگه آله دی. جامی نوابی نینگ اونیب، اؤشیشی و کمالاتگه ابریشه آلیشی اوچون معلوم، مهم کتابلرنی اؤقیشنی توصیه اېته دی. نوابی اېسه استادی نینگ توصیه و کورستمه لر یگه عمل قیله دی.

علیشپر نوابی ده عرفان و تصوّفگه بؤلگن قیزیق و صوفیانه کیفیت مولانا جامی دن یوققن دېسک حقیقتنی ایتگن بؤلهمیز. اگر جامی نینگ تاثیری بؤلهم گنده، نوابی تصوّفگه چقور کېتمه گن؛ بلکه قیزیقمه گن بؤلور اېدی. علیشپر نوابی تصوّفده بی واسطه عملیاتچی بؤلهم گن اېسه ده، قاتیب قالگن ساووق تصوّفی قرهش اونینگ اثرلریده چقور ایز قالدیرگن، ایریم شعرلریده دنیانی ترک قیلیش کیفیتنی هم اؤزینی کورسته دی. نوابی عرفان و تصوّفگه جوده چقور کېتیب، ایریم حاللرده شانیکه یرشمه گن "اؤلیشدن آلدین اؤلیشنی حقه قاووشیش" بؤلوی دېبه توشینه دی. بونده ی حالتلر نوابی ايجادیگه سلبی تاثیر اېتیب توریشین انکار قیلیب بؤلهمه یدی.

نوابى "خمسە المتحرين" (بىر باشلمە، اوج مقالت و بىر توگنچىدن عبارت) اثرىدە مولانا جامى آلدیدە اۇقىگن كتابلرى سناغىنى قويدەگىچە كۇرسە تىب بېرەدى. متندەگى سانلر، ايرىم اىضاح و توشونتيريش بىزنىكى (ت. ايشانچ). اېندى سىز عزيز اۇقووچىلرگە نوابى استادى جامى آلدیدە اۇقىگن مەھم كتابلر بىلن بىرمە - بىر تىش تىرىب چىقەمىز. "خمسە المتحرين" دن كۇچىرمە:

"اول رسايل^۲ و كتب تعدديدين كيم، بو فقير الر خدمتيدە تعليم و استفادە يوزيدىن اۇقىب مېن:

۱. اؤل الر بيتىگن "قافيه"^۳ رساله سيدور كيم، انىنگدېك مختصر بوفندە هيچ كيم بيلمەيدور.
۲. ينه "معما"^۴ نىنگ ايكىنچى رساله سيدور كيم، "حليت الحل"^۵ دىن سۇنگرە راق بيتىل ب دور.
۳. ينه هم الر نىنگ "عروض"^۶ رساله سيدور.
۴. ينه "لوايح"^۷ دور كيم، صوفيه مشايخ اصطلاحيدە بيتىل ب دور كيم، انداق رساله هيچ راقم نىنگ قلمىدىن و هيچ قلم نىنگ رقمىدىن تحرير تاپمەيدور.
۵. ينه "لوامع"^۸ دور هم بو اصطلاحدە كيم، هر لمعەسى نىنگ پرتوى سالكگە حرمان قارانغو تونده هدايت شمعى نىنگ آتارىدور، بلکہ عنایت مشعلی نىنگ انوارى.

^۲ . رساله - كىچىك هجمدهگى بتيكلر، كىچىك جزوه، جامى اثرى

^۳ . "قافيه" (ايزىدن بارىش، تيزلىش، اېرگە شيش) - جامى اثرى، ممتاز ادبىي تادە "قافيه" علمى اۆلەر راق اۇرگىلىب كېلىنگن ادبى، لفظى صنعتە داير اتمە. شعردە بيتلر نىنگ آخريدە آهنگداش سۇزلر نىنگ و سۇز بىرىكمەلر نىنگ اولنى و ياكە اونداشلر ترتيبيدە ايزچىل تيزلىب تكرار نىب كېلىشىگە ايتىلەدى.

^۴ . "معما" - جامى اثرى، ادبى ژانر، مصرع ياكە بيتلر ايجىگە سۇز اۋيىنى قىلىب، توگىب، يشىرىلىب كېتىلگن، اسم، رقم و توشونچەلرنى افادە اوتووچى شعرى ژانر

^۵ . «حليت الحل» («تحليللر بېزەگى») جامى نىنگ فارس عرب تىليدە يازىلگن معما ژانرىگە عايد مەھم اثرى

^۶ . "عروض" جامى بيتگن كتاب، شعرى اۆلچاو نظريەسىگە عايد مەھم كتاب

^۷ . "لوايح"^{۳۰} لايحە دن عبارت تصوف اساسلرىگە عايد جامى اثرى

^۸ . «لوامع» - جامى نىنگ بو اثرده حمزه ابن فارض دېگن شاعر نىنگ قصيدەسى شرحلنگن

6. يىنه "شرح رباعيات"⁹ دور، هم بو اصطلاحده كيم فنا طریقىده ماسوا الله اعضاسیغه تۇرت تكبیر اورماق انینگ متولى سیدین میسر دور.
7. يىنه هم بو اصطلاحده "اشعه"¹⁰ دور كیم، تالووییدین خیره كۇزلرگه آچوغلوغ و قویاش نینگ شەشە سیدین تیره كۇنگلرغه یاروغلوغ یتیشور.
8. يىنه "نفحات الانس"¹¹ دور كیم، آشنالیغ نسایمی انس روضە سیدین جان مشامیغه كېتورور و كلفت شمالی قدس گلشنیدین روح دماغیغه یتکورور.
9. يىنه بیرى "شواهد النبوت"¹² مقابله قیلیتور كیم، الفاظى ایمان جویبارى اشجارین یقین انهارى بیله سیراب و معناسى ایقان اشجارى اسمارین تحقیق سحابى اطماری بیله شهید ناب اېتر.
10. يىنه بعضى مشایخ... رسایلیدین: خواجه محمد پارسا... نینگ "قدسیه"¹³ سیدور كیم، حضرت قطب اولیا بهاءالدین نقشبند رحمت الله نینگ فردوس ایین مجلسلریده اول حضرت نینگ معجز بیان تیللریغه اۇتگن حقایق و معانى بعضى خلفا كیم، جمع قیلورلر اېرمیش خواجه محمدی مذکور انغه معانى بیتیدورلر و طالبلر اوچون انینگ دقتلری ایهامین واضیع اېتیدورلر.
11. يىنه حضرت شیخ المشایخ فخرالملت والدین عراقى نینگ "لمعات"¹⁴ یدور كیم حضرت مخدوم اول کتابنى بو فقیرغه سبق ایتورده ایتور اېردیلر كیم، بو کتابنى نادان و بی اندام طورلیغ و ناهموار روشلیق اېل نینگ كۇپراق مشغوللوغ قیلغانى خواص اهلیده بدنم قیلغان اېرمیش كیم، بعضى اؤقومس اېرمیشلر. بو جهتدین بو کتاب نینگ خوبلوغلىرى یشورون قالغان اېرمیش. اسرو اظهارى خوشحالیق و سرور

⁹ "شرح رباعيات"- جامى اۆزى نینگ عرفانگه عاید رباعیلرینى شرحلهگن

¹⁰ "اشعه" تۇلیق نامى "اشعة المعات" شیخ فخرالدین عراقى اثرى بۇلمیش المعات شرحى؛ بو اثرینى جامى علیشېر نوابى گه بیغیشلهیدی

¹¹ "نفحات الانس" جامى نینگ صوفى و مشایخلر حقیقهگى کتابى

¹² "شواهد النبوت" نوابى نینگ التماسیگه كۆره یازیلگن اثر، اونده اسلام پیغمبری و اونینگ صحابه/یۇلداشلىرى نینگ حیاتیگه عاید معلوماتلر عكس اېتگن

¹³ "قدسیه" یا که "الحاشیه القدسیه" فارسى و عربى تیلده یازیلگن کتاب، طریقتچیلردن بۇلمیش شیخ خواجه پارسا

سۇزلىرى شرحلنگن

¹⁴ "لمعات"- جامى نینگ شو نامده یازیلگن تصوفگه عاید باشقه بیر اثرى

قىلورلر اېردى، شرح بيتىمگى گە دغى بو ايش باعث بۇلدى. اوشبو انىنگ تارىخىدە بس دور.

۱۲. يىنە حضرت خواجه عبيدالله نىنگ... اتهلرى اشارتى بيله بيتىلگن رساله لىردور، هم فقر و فنا طرىقىدە كىم، اؤز اؤغلىگە بو دولت مىسّر بۇلوب اېركىن كىم اته امرى بيله بونوع شايسته خدمت قىلمىش بۇلغەي و انداق پسندىدە امر به جا كېلتورمىش بۇلغى^{۱۵}.

۱۳. يىنە مقرب حضرت بارى خواجه عبدالله انصارى... نىنگ "الهى نامه"^{۱۶} سىدور كىم؛ انىنگ وصفىدە قلم تىلى عاجز و لال و قلمزن خامەسى الكن و شكسته مقال دور.

۱۴. يىنە "خمسه"^{۱۷} بلکہ "هفت اورنگ"^{۱۸} كۇپره گىن مقابله دستورى بيله الر اۇقىغندە قولاق توتىلىب دور يا قولاق توتقوچىلر مددى اوچون الر مجلسىدە اۇقولوب دور.

۱۵. يىنە دغى بعضى رسايل بار، اگرچه سبق دستورى بيله يا مقابله قانونى بيله الر خدمتىدە اۇقىلمەي دور، اما مشكل محللرى الردىن سۇرولىب، تحقيق قىلىلىب تور.

^{۱۵} . "خواجه عبيدالله رساله سى" - طرىقت پيشوارىدىن سنه لگن خواجه عبيدالله رساله سى شرح قىلىنگن اثر

^{۱۶} . "الهى نامه" - خواجه عبدالله انصارى نىنگ تصوفى اثرى

^{۱۷} . "خمسه" - (هفت اورنگ تركىبىدە گى بېش داستان)

^{۱۸} . "هفت اورنگ" سلسله الذهب، سلامان و اېسال، تحفة الاحرار، سبحة الابرار، يوسف و زليخا، لىلى و مجنون، خردنامه

علىشېر نوابى نىنگ شاه غرىب مىرزاگه اۇگىتلىرى

نوابى قىيامىگه يېتكىزىپ بلند، يوقارى سويده شعر يازگن؛ بدىعيت و صنعتى برکماليك اوجيده؛ سۇزلىرى باغلىشده نهايتده مهارت كۇرستگن. او يېردن اوزىلىپ، موهوم خيالات قابىغىده يشه گن شاعر اېمس. تارىخ نىنگ نادر انسانلىرىدىن بۇلمىش نوابىنى اۇز زمانداشلىرى تاووشىگه قولاق توتگن، اولر بىلن هم نفس يشه گن شاعر دېسك خطا بۇلمه يدى.

نوابى اۇز شاعرانه فانتىزى سىنى تىرىكلىك ايوانىده برپا اېتگن متفكر ذات. شو معناده نوابى اكثر اثرلىرىده اۇن بېشىنچى عصر تېمورىلر اجتماعى حياتىنى تصويرگه الگن. واقعى ليكنى يارقىن بۇياقلىرىده تىرتم اېتگن. نوابى شعرىتى اۇز دورى حياتىدىن يقال تصور بېرهدى. شاعر تېمورىلرگه بغيىشلىپ عليحده اثر يره تمه گن اېسه ده، دورى نىنگ احوال و وضعيتىنى اۇز كتابلرىگه مهارت بىلن سىنگدىرگن. نوابى ايجادىده تېمورى سلطان و شهزاده لرنىنگ احوالى، شخصيتى، ايشى و يورىش-تورىشى معلوم درجه ده اۇز افاده سىنى تاپگن. بعضى تېمورى زاده لرگه بغيىشلىپ يازىلگن "خمسه" ده گى ايرىم بابلىرى مستقل بىر اثر درجه سىده قلمگه آلىنگن دېيش ممكن.

نوابى تېمورى زاده لرگه داىما يۇل كۇرستووچىلىك قىلىپ، اولرنى عدالت اۇرنتىشىگه اونده گن؛ يورتنى آباد قىلىشىگه تشويق قىلگن. اېل-يورت خدمتىده بۇلىش، علم-فن، ادبيات و صنعتنى رواجلنتىرىش؛ شاعر، عالم و صنعتچىلر حمايه چىسى بۇلىشىگه ترغىب اېتگن. نوابى "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۵۳- بابىنى حسين بايقرانىنگ كىچىك اۇغلى شاه غرىب مىرزاگه بغيىشله يدى. و مذكور باب منه بونده ي باشلنده دى:

«سلطنت شجرهسى نىنگ ئمرهسى و خلافت باغى نىنگ شجرهسى، ھدايت اوجىده منزل اېتگن، تملق نىنگ نھائىتىغە يېتگن، رىا قصرى بىيادىن قۇنقرغان، بلاغت ايوانىدە آت چىقرغان، يعنى سلطان زادەى عالم ابوالفوارس شاھ غرىب بھادر خلدە دولتە مدحىدە بىر نېچە سۇز سورمك و نصحت امىز نكتەلر عرضغە تېگورمك، امىد اول كىم بو شھوار دۇلرنى توفراغدىن الغەى و اداسىدە قولاغ سالغەى، بلكە اول گرنامىيە گوھلرنى قولاققە سالغەى»

"فرھاد وشىرىن"

شاھ غرىب غرىبى تۇغرىسىدە سۇز

شاھ غرىب مىرزا (۱۵-عصر نىنگ ايگىنچى يىمى، ھرات) سلطان حسين بايقرانىنگ خدىجە اغا غنچەچى اسملى خاتىنىدىن دنياگە كېلگن ايگىنچى اوغلى حسابلنەدى. او غرىبىي تخلص قىلر، استعدادلى شاعر بۇلىب، اۋزېك و فارس تىللىرىدە گۇزەل شعرلر ايجاد اېتگن سىمادىر. جسمىدە نقصانى (بوكرى) بۇلگن؛ يخشىگىنە، معنادار شعرلر يازىب، گۇزەل نطق صاحىبى صفتىدە ھم اېل ارەسىدە اعتراف اېتىلگن. شعرلرى نىنگ جمى ۱۲۱۰ مصرعگە يېتەدى. شاھ غرىب مىرزا اشعارىدە نوابى و جامى نىنگ تاثيرىنى سېزىش ممكن.

غرىبىي سۇز تىلش، بدىعى صنعتلردن اوستەلىك بىلن فايدەلنىشە جودە ماھر بۇلگن. شعرلرىدە خلق نىنگ، خصوصا، ھرات اھالىسى نىنگ عرف-عادتلرى، عنعنەلرى، توشونچەلرى، كىيىنىشلرى، تورموش طرزى، حتا مشغولات، اۋىيىن-كولگىلىرىگچە عكس اېتىدىرىلگن. حسين بايقرا بىران ياققە كېتىب قالگودېك بۇلسە حكمدارلىكنى شاھ غرىب مىزاگە تاپشىرگن. ادىب شاعر غرىبىي اېرتە حىياتدن كۇز يومە دى، اوندىن بىران بىر فرزند قالمەيدى.

نوابى نىنگ دقت-اعتبارى شھزادە شاھ غرىب مىرزا گە باشقچە بۇلگن. علىشېر نوابى "مجالس النفايس" اثر نىنگ يېنىچى مجلسىدە اونگە بغيشلىب بىر مقاله بېرەدى. غرىبىي نىنگ وفاتى مناسبتى بىلن اونگە اتب ۵ بندلى (۶۰ مصرع) تاثيرچن بىر مرثىيە ھم يازگن. نوابى شاھ غرىب مىرزانى، اۋتكىر ذھنلى، انگى يوكسك، نطقى جاذبەدار و باشقە جودە گۇزەل صفتلرگە اېگە، دىبە تعريفلەيدى. حددن تشقرى

غريب (عجايىب، نادر، كمتر، فقير احوال) بۇلىشى بيلن بيرگه، اپزگو صفتلرگه آراسته شهزاده گه ايلنگن بير انسان ابدى،- دېدى نوابى:

غريب اۇلغەى نھایتدین زیاده،
بو ینگلیغ گل کیم اۇلغەى شهزاده.

شهزاده غریبى حسنلى و یاقیمتای کیشى بۇلگنى داستانده قید قیلینگن. میرزا غریبى خۇلى خوش، حاضر جواب، سۇزگه چپچن کبى بير نېچه خصلت و چیرایلى فضیلتلر صاحبى بۇلگنینی نوابى منە بونداق تصویرلەدى:

قَیو شهزاده اول کان ملاحت،
تکلم وقتی دریای فصاحت.
فصاحت بایده شهغه قریب اول،
بارى شهلر فصیحى شاه غریب اول.
زهی نطقونگ تکلم وقتی جان بخش،
مسیحا ینگلیغ انفاسینگ روان بخش.
نې معنی بۇلسه دقتدین نھانینگ،
حل ایلب آنی طبع خرده دانینگ.
کیچیک یاشده قیلیب طبعینگ شماره،
خرد پیرینی طفل شیر خواره.
سپنینگ ذاتینگه دور بو سۇز فروغى،
کیچیک یاشدین اولوغلرینگ اولوغى.

یوقاریده گى بیتلرده تصویرلنگنى دېک، شاه غریب میرزا اؤتکیر ذهن ابگهسى، عقللى و نطقى تاثیرچن ییگیت بۇلگن. جسمیده گى نقصانلر اونینگ شخصیتیه تاثیر اېتمه گن. یوقاریده شاه غریب میرزانی ایگى تیللى شاعر بۇلگن دېدیک. شو اۇرینده نوابى نینگ آلقیشگه سزاوار بۇلگن غریبى نینگ فارس تیلیده گى گۆزهل غزلریدن بیرینی اۇقیشینگیزگه حواله قیله میز:

دوستان! هر گه، گذر سوی مزارِ من کنید،
 جای تکبیرم دعای جانِ یارِ من کنید.
 تن چو خواهد خاک گشتن، کاشکی پیش از این،
 پایمالِ توسنِ چابک سوارِ من کنید.
 گر ندانید، آنچه با فرهاد و مجنون، عشق کرد،
 حال ایشان را قیاس از روزگارِ من کنید.
 چون به جامِ باده، لعلِ روحِ بخش او رسید،
 لای او را مرهمِ جانِ فگارِ من کنید.
 من از او رسوایِ خلق و او به من بی‌التفات،
 رفت کار از دست بیرون، فکر کارِ من کنید.
 قاتلِ من، تا ز خیل مهوشان دانند کیست،
 صورتش را، نقش بر لوحِ مزارِ من کنید.
 چون غریبی گوهر افشاندم به وصفِ لعل او،
 گوش، سوی دُرّ نظم ابدارِ من کنید.

شاه غریب میرزانیگ بو شعرى فارس تیلیده شعر یازگن منوچهری، خاقانی،
 وحشی باقعی کبی مشهور شاعرلرنی اېسگه ساله‌دی. شونینگدیک، نوابی «بیلیم
 نوری ایله وجودی پارله‌گن شاه‌نینگ قیامتگچه یخشی آتی قالگوسی دیر» دبیله
 صمیمیت ایله اعتراف اېته‌دی:

شهي کیم اېل نورین تاپتی ذاتی،
 انینگ تا حشر قالدی یخشی آتی.

مقاله‌نینگ بیرینچی قسمیده نوابی شاه غریب میرزانیگ گؤزهل خُلقی،
 چیراییلی فضیلتلریدن سؤز آجدی دېدیک. بیتيگیمیزنینگ اوشبو قسمیده نوابی‌نینگ
 شاه غریب میرزا گه اتب یازگن پند-نصیحت و اوگیتلریدن کېلتیره میز. گپ شونده
 که، علیشېر نوابی تېموري شهزاده‌لر حیاتی بیلن یقیندن تنیش بؤلگن. اولرنینگ
 کیچیکلیکده‌گی تربیه‌سیگه هم حصه قوْشگن. شهزاده‌لر هم اوْز جاییده نوابی‌نینگ

بىلىم-معرفتى، فضل و كمالى، شاعرلىك تجربه سىدن فايده لىنىب، معنوى دسترخوانىدىن اذوقلنگنلر. نوابى عمرى نىنگ كۆپ وقتىنى تېمورى شىزهادهلر اۋرتە سىده گى ضدىت، جنگ و جدللىرى بىر طرف قىلىش بىلن اۋتكزدى. اولوغ شاعر: «... بو كېتىشده تېمورىلر سلطنتى اېمىرلىشى تىعىن»- دىبە آلدىدىن بشارت قىلگن. شونده ي هم بۇلدى اخر عاقبت. اكە-اوكە، آتە-اۋغىل، تاغە-جىيىن، عمكى-يو، عمك بچەلرنى يره شتىره من، دىب ادا بۇلەدى.

شولرگە قره مەي، نوابى سلطان حسين اۋغىللىرىدىن (۲۶تە فرزنددن ۱۳تەسى اۋغىل بۇلگن) ايرىملىرگە مەر كۆزى بىلن قره گن. اولرده گى ذكاوت، عقل و استعدادنى كۆرىب، به غايت سوينگن. سوبە نىب گىنە قالمەي، اونىب-اۋسىشى و كمال تاپىشى اوچون تشويقلب شىزهادهلرگە اتب شعرلر يازگن، معنالى اۋگىتلر هدىه اېتگن. نوابى "فرهاد و شىرىن" داستانىده بدىعى چىكىنىش قىلىب، حياتدن سباق ايش معناسىده شاه غرىب مىرزانى تارىخگە نظر تشلشگە اونده يدى. نى-نى شاه و سلطانلر بو جهان ايوانىنى ترك اېتىب كېتىگىنىنى اېسىگە سالەدى:

جهاندىن كۆرگە كىملىر كام اىلىدور،
بو اېسكى دىر كىملىردىن قالىدور.
قنى طهمورس و جمشىد و ضحاك،
كە، هر بىر آلدى عالم ملكىنى پاك.

انسان اوچون اېنگ مەم نرسە بو بىلىم اۋرگنىش، دىپىدى نوابى. اولوغ شاعر اۋگىتلرنى نىنگ باشىده بىلىك/بىلىم (علم) توره دى. نوابى نظرىدىن علم قوياش كى نور و ضيا ترەتووچى ياروغلىك دىر. سېن هم قوياش دەي ياغدو ساچووچى بۇلگىن، دىپىدى نوابى ابوالفوارس شاه غرىب مىرزاگە:

قوياشلىق اىستە سىنگ كسب كمال اېت،
كمال ار كسب اېترسېن، بى ملال اېت.
ولى علم اىچرە بۇلمەي بىرگە قانع،
برىدىن بهرور بۇلسىنگ نى مانع.

اېرورسېن شاھ -اگر اگاه سېن سېن،
 اگر اگاه سېن سېن- شاھ سېن سېن.
 قىو فن كيم شروع اېتمكلىك اندىن،
 كىشىدىن يىخسى ات قالغەى جهاندىن.
 اېمس حاجت نې قىل دېب كيمسەدىن پند،
 كە هم عالم سېن اول دم هم خردمند.
 قىلەآلغانچە اول بۇلسون شعارىنگ،
 كە يىخسى آت قالغەى يادگارىنگ.

بىلم انسانگە زېب و زىنت دىر، بوندن شاھ و شەزادەلر كۆركلىب، زىنتلنەلر
 يره شەدى، اۋزگچە كۆرىنەدى:

بىلىك گرچە كۆرونور كۆزگە زىنت،
 ولى شە لرغە باردور اۋزگە زىنت.

اى شەزادە تەلىم و دانش كسب اېتىشە سىره بۇششمەگىن:

كىشى تەلىم دىن تاپسە ملالت،
 تاپر علم اهلى اليندە خجالت.

نوابى شاھ غرىب مىرزا قندەى علملرنى اۋرگنىشى گە هم علىحده اعتبار
 قرەتەدى. شاھ غرىب گە طبابت علمى، فلسفە، تارىخ و باشقە ساحەلرنى هم پختە
 اېگلب آلگىن دىپلەدى اۋگىتلردە:

و لېكن طب و حكمت هم اېرور خوب،
 كە صحت دور كىشى جسمىدە مطلوب.
 چو تحقيق انگلەدىنگ حكمت مۇصر دور،
 مونگە كيم نې مفيد و نې مضر دور.

روان تارىخ سارى رغبت ايله،
 سلاطين بىرلە عزم صحبت ايله.
 بو يىنگىغ حىكمت اىينىده چىست اؤل،
 كه دايم كامران و تندرست اؤل.

نوابىده اعتدال، هر ايشده اورتەچە يؤل توتماق استوار مسئله دىر:

مفید اشياغه دايم اشتغال اېت،
 ولى بار ايشده ميل اعتدال اېت.

تارىخنى اۆرگنه ياتگنده، اۆزىنگه كېرەكلى خلاصه چىقر:

وگر تارىخ سارى ايله گونگ ميل،
 مونى بىلگچ كه نى ايش قىلدى هر خىل.
 سلاطينى كه بۆلدىلر جهانگىر،
 نى يىنگىغ قىلدىلر هر ايشده تدبىر.
 قىبو ظلم ايلهدى قەى بىر عدالت،
 نى ايشگه ايلهدى هر بىر دلالت.

شاه بۇلسنگ شونى بىل كه، مملكتنى آباد قىلەدىگن، اونى برباد قىلەدىگن
 ايشلر بار. سېن بۇلسنگ، يورتىنگ گە منفعت كېلترووچى ايشلرگە قۇل سون:

نى ايشدىن مملكت اباد بۇلدى،
 قىبو ايشدىن اولوس برباد بۇلدى.
 نىدىن تاپتى ممالك استقامت،
 نى ايشدىن اېلگە يوزلندى سلامت.
 نى ايش هر شاهىنىگ بۇلدى صفاتى،
 كه قالدى عالم اىچرە يىخشى آتى.

شك ابرمس انگله بان روشن ضميرينگ،
 انگه ميل ايله گه ي راي مَنيرينگ.
 كه بو عالمده بارچه سودينگ اؤلغه ي،
 ينه عالمده هم بهبودينگ اؤلغه ي.

افسوس كه، نوابى نينگ تعليم و اؤگيتلىرى حسين بايقرا اؤغىللىرىگه تاثير قىلمه دى. شهزاده لر اؤرته سیده ضدیت و ماجرالار پسه يگنى اؤرنیده تابه ره شدت تاپتى. نتيجه ده خراسان ده قد كؤرترگن تېمورىلر حاكميتى تنزلگه يوز توتدى. بايقرا اؤغىللىرى تلالتوپلرگه اوچره ب اره دن كېتدىلر. دشت قىپچاق و اؤرته آسياده كوچه يگن شىيانىلر سلاله سى حاكميتنى ايگله دىلر. هرات تختى كېيىنچه ليك شىيانىلر گه هم وفا قىلمه دى. شىيانى خان شيعه مذهبيگه قرشى بؤلگنى اوچون ايران شاهى شاه اسماعيل بيلن كيسكن ضديتگه باردى. صفوى شاه اسماعيل خراسان گه حمله قىلدى. شىيانى خان اوروشلرگه داش بېره آلمه ي مروگه قاچدى. مرو اورشیده شاه اسماعيل صفوى قؤشىنى تامانىدن اؤلدىرىلدى. گوشتى قؤشونلرگه يميش بؤلدى و باش سويگى چناغيدن آلتين قدح يسلدى.

ايكى غزل شرحى

عليشېر نوابى غزللىرىنى شرحلش نوابى شناسلىك اۇرگنه ياتگن اپنگ اساسى مسئلەلردن بېرىدېر. چونكه، شاعر غزللىرى سېلىق توشىنىلىب، يوشاق هضم بۇلە ياتگن ايجاد اېمس-ده. اگر نوابى اثرلىرى اينىقسە («خزاین المعانى») غزللىرى دراو سوو قىلىب ايچىب آلىنه ياتگنده اېدى، شاعر يازگنلىرى بۇيىچە ۲۰دن آشىق سۇزلىك، فرهنگنامه توزىلمەگن بۇلر اېدى. اول شاعر نىنگ تىلى مرگب، تفكرى جوده چقور دېر. شونىنگ اوچون نوابى كىتابلىرى آسانگىنه اۇقىب آلىنگنده اېدى، نوابى بۇيىچە ۷۰دن آرتىق تذكروه، تارىخى اثرلر معتبر منبعلرده يازىب قالدېرىلمەگن بۇلردى.

ادىيات تارىخىده اوندهى مشهور اديب و شاعر يۇقكه، اثرلىرى و اۋزى حقىده مونچەلر لغت كىتابلىرى؛ تارىخ و تذكروهلر يازىلگن بۇلسىن. انه شو تامانلىرى بىلن هم نوابى باشقه شاعر و اديبلردن فرق قىلەدى؛ كېرەك بۇلسە اوستون تورهدى. بولر هم نوابى نىنگ بويوكلىگى گە بېر دلالت دېر.

قبت-قبت معنالرنى سۇز ايچىگە جا ايلب كېتگن نوابى، اۋز اۇقووچىلرېدن تىرن تفكر، چقور اۋى، سۇز صنعتىنى حس قىلە بېلىشنى تىلەيدى. شولر قطارى كته بىلىم، ينه كېنگ دنيا قرەش بىلن گىنه نوابى نىنگ تفكر عالمىگە كىرىب بارىش ممكن. قۇلى، قۇينى بۇش اۇقووچى شاعر كۇزلەگن چۇقىلرگە چىقىب آلىشى آسان ايشلردن اېمس.

نوابى گۇزەللىك كويچىسى

سۇز صنعتى (شعر) بېتى صنعت نىنگ بېرى صفتىده اعتراف اېتىلەدى. فكر ادىيات نىنگ ميدانى، سۇز اېسە اونىنگ افاده قورالى بۇلەدى. ايجادكار بېرەتگن فكر

محصولاتى اساساً شعر و ساچگى (نثر) شكليده قاغازگه توشىرىلهدى. شعر و نثر ادبى تفكر نىنگ ابكى قناتى، جلوه-يو، جمالى دير.

سؤز صنعتى ياقىملى، كوچلى، تاثيرچن، اولوغ و نادر صنعت ابكن، شاعر و يازووچى سؤز اوستهسى سنه لنهدى. هر قندهى شعر و نثرنى اېمس؛ يوكى، سلماغى بار، اؤلمس تفكرنى اؤزىده مجسم ابنگن بديعى اثر سؤز صنعتى نىنگ تاتلى ميوهسى سنه لهدى. شونداق اثرنى ايجاد ابنگن قلمچىلرنى چينه كم سؤز شاعرى، صنعتكارى دېش ممكن.

صنعت بو استعداد و مهارت آرقه لى نه فقط كؤرك و جمالنى توصيفلش دېمك بلكه، اونگه معنا بغيشلب، گؤزه للىك يره تيش هم دير. نوابى لىرىكه سى نىنگ مبالغه سىز تخمىن ۸۰% سېوگى-محبت موضوعىنى اؤز ايچىگه آلهدى. بىرگىنه عشقنى تعريفلشگه تخمىن ۶۰مىنگ بيتنى خرجه گن نوابى بېش-اؤنته غزل بىلن نشانگه اورىب، قايللىتب، بو موضوعگه توگنج (خاتمه) يىسب قؤيسه بؤلمسمىدى؟ دېگن سؤراق اؤرته گه چىقه يدىمى؟ يۇق، بوندهى قىله المىس ابدى نوابى. چونكه، گؤزه للىك كېنگ توشنچه، اونىنگ اچىلمه گن قىزه لرى-يو، ايتىلمه گن فصل و بابلىرى بىسار. گؤزه للىك و سؤز هيچ قچان بىر-بىرى بىلن بىر نقطه ده كېسىشمه ياتگن موازى توشىنچه لر دير.

شاعر و يازووچى انه شو توشونچه لر باشىده توره دى و شولر بىلن بىرگه حركت قىله دى. شو سببدن هم نوابى عشق و محبت توصيفىگه خاتمه يسه مه يدى. زىرا، شاعر قلبىنى هر دايم سېوگى اؤرتر اېدى. يوره گىده عشق نىنگ منگو آلاوى انگه لىب تورردى. بو هلى همه سى اېمس، "خمسه" نىنگ ۲۷مىنگ گه يقىن بيتلرى چى؟ اونىنگ هم كته قسىمى داستان قابىده گى سىر بۇباق، شىره دار، موزون، قولاقنى قىزىتتىب، يوره ككه چنگ ساله دىرگن عشقى شعرلر دير. "لسان الطير" ("قوشلرتىلى") نى ايتمه سىزىمى؟ عموما شاعرنىنگ باشقه اثرلرىگه هم توكىب سالىنگن شعرلرى سېوگى-محبتنى ترنم ابتىب، خوش جرنكلب توره دى. نوابى عشق دېگنى دايمى موضوع بؤلىب، انساننى الهاملننتىرىب، يىششگه اونده يدى، حياتگه مهربنى اشىره دى. سؤقماقلى عمر فصللرىنى معنالى و رنگىن ابته دى. محبت نىنگ هيچ قچان چؤغى پسه يمه يدى، اينىقسه نوابى كؤزى بىلن قره لسه.

اى عشق غريب كىياسىن،
بل ايىنئۇ جهان نىماسىن.
لىلى و مجنون

ياكه

عشق كۈنگلونگه سالىب درد، انى قان اپتمىش،
سىپتى تون مشكىگه سىم سوده دىن كافور انگه
بدايغ الوسط

انسان عشق و محبت بىلن تىرىك! هه! كىشى كۈنگلنى يىشىگه ايلىنتىرىب
تورگن نرسه، بو سېوگى-محبت بۇلهدى! سېوگى جمال شناسلىك نىنگ دايمى
موضوعى؛ گۈزەللىكنى اىستىتىك انگلش شو فنگه خاص. گۈزەللىك منگو حادثه،
اونىنگ باشلىشى بار؛ اداغى يۇق.

نوابى نىنگ نىتى، ايچده گى دردلرنى يازىش، روحى كېچىنمه لىرىنى قاغازگه
توشىرىش؛ سىزىملىرىنى تۇلدىرگن شعرلر آرقه لى كىشىلرده نىس دىد اويغاتىش،
اولرگه ذوق و شوق اولش؛ گۈزەللىكنى ترنم قىلىش، صنعتنى بنىاد اپتىش بۇلگن
دېسك اصلا مبالغه بۇلمس. نوابى گۈزەللىك تامانلمه انساننى قىتە-قىتە كىش
اپتىش، انسان نىنگ روحى عالمىنى آچىشىگه اىنتىلىب كېلگن. شو جھتدن بىرغزلى
(تام معنادە گى هر قندەى شعرنى) معلوم بىر نقش، هىكل، توگل صحنه اثرى ياخود
بوتون باش بىر موسيقى كمپوزىگه تىنگلشتىرىش ممكن. بىر كتابگه تېنگ مضمون
تشوچى غزللر هم بۇلهدى. نوابى غزاللرى انه شونداق ماهىتگه اىگه.

شعرده شاعر نىنگ ايچكى احتراصلرى موج اورهدى، مهارتى، كىفیت و حالتى
سۇزده اوف اورىب، يلىغ تره تىب تورهدى. شعر ذاتاً، كوچلى تخىل و اينجه انسانى
سىزىملىر واسطه سىده شكل نهدى. صنعت اثرى صفتىده رىتورىك (بلاغت) نطق
واسطه سىده اۇزگەرگه يېتكزىلهدى. اۇقووچى اېسه، اۇز توشونچەسى دايره سىده
معنار قلمىدن اۇزىگه كېرەگىنى آلهدى. سۇز صنعتى حسابلىنىش شعر هر مونىتىك
- تفسىر، شرح و تلقىلرگه باى بۇلهدى. سۇز اينىقسه، شعر نىنگ قدرتى هم
انه شونده.

بىرىنچى غزل:

"قرا كۇزوم"

بو غزل دىياگە كېلگىدىن بو يان سېويىب اۇقىلەدى؛ اونگە كوى باغله نىب، مقاملرگە ساليب اشولەلر قىلىنەدى. "قرا كۇزوم" نىنگ معناسىگە يېتماق اوچون تورلى طبقه عالم و ضيالى قلمچىلر شرحلر يازىب كېلماقدهلر. "قرا كۇزوم" مقام پردەلرېدن اۇزىگە مناسب اۇرىن اجرەتگن شاه غزل دىر.

خلص، بو غزل اۇزىبىكلر نىنگ حسىگە يوغرىلىب، جان نىنگ تۇرىدن جاي آلگن. اولر نىنگ سىزىم و روح و روانىگە سىنگىب كېتگن. خالص، نوابى تعبيرى بىلن ايتگندە بو غزل هېچ قچان "توبلىكنى بېگنمس"؛ كىشىلر ارداقلرىدن هېچ قچان قوبى توشمى كېلە دىر. "قرا كۇزوم" غزلى كمىنەنى هم طلبەلىك دورىمدن آق، اۇزىگە مفتون ابلەگنى سىرە اېسىمدن چىقمەيدى. اينىقسە نوابى نىنگ "قرا كۇزى" بويوك حافظ يونس رجبى، فتاح خان محمد على يىف، شىر على جورەيف، مناجات يۇلچىو، كمال الدين رحىم اف، و باشقە اتاقلى استاد حافظلر نىنگ سحرلى تاووشلرىدن تاوونىب چىقە باشلەگچ، جانىم جىمىرلەب، كۇزلىرىم ايرماقلى كېتر ابدى، حاضر هم. ابدىتگە قۇل سونگن بو غزل نىنگ سحرى نىمەدە اېكن؟ مېندىك علم ززەسى تامان تلىپنە دىرگن بىر طلبە گە غزل توبىگە يتىشماققە ھلى ايرتە. شونگە قرەمى، بابامىز نىنگ روحىدن مدد سۇرەب كوچىمىگە يرەشە اونى تحليل قىلىش و شرحلشگە توتىنەمن. باشدە كېلىنگ بىر توسماللەب، شاه غزلى نىنگ اۇزى بىلن تىشە يلىك:

قرا كۇزوم

قرا كۇزىم كېل و مردملىغ اېمدى فن قىلغىل،
 كۇزىم قراسىدە مردم كىبى وطن قىلغىل،
 يوزونگ گلى گە كۇنگل روضە سىن يسه گلشن،
 قدىنگ نھالىغە جان گلشنىن چمن قىلغىل.
 تكاورىنگە بغير قانىدىن حنا باغله،
 ايتىنگە غمزە جان رشتە سىن رسن قىلغىل.
 فراق تاغىدە تاپىلسە توفراغىم، اى چرخ،
 خمىر اېتىب، ينە اول تاغدە كوھكن قىلغىل.

يوزونگ وصالىغە يېتسۇن دېسنگ كۇنگللىرى،
 ساچىنگى باشدىن آياق چىن ايله شكن قىلغىل.
 خزان سپاهىغە، اى باغبان اېمس مانع،
 بو باغ تامىدە گر اېگنە دىن تىكن قىلغىل.
 يوزىدە تېرنى كۇرىب اۋلسم، اى رفىق، مېنى،
 گلاب ايله يوو و گلبرگىدىن كفن قىلغىل.
 نوابى انجمن شوق جان ارا توزسنگ،
 انىنگ باشاغلىق اۋقېن شمع انجمن قىلغىل.
 بدايع البدايه

بىرىنچى بيت شرحى:

قرا كۇزوم كېل و مردملىغ اېمدى فن قىلغىل،
 كۇزوم قراسىدە مردم كىيى وطن قىلغىل!

مردم سۇزى نىنگ معنالىرىگە دقت قىلىنگ: «آدمىلىك، آدميزاد، انس، انسان، بشر، توده (الامان)، خلق، عوام(لر)، ملت، ناس(خلق)، نفوس. "دهخدا"
 بو بيتدە سۇز و فكر كۇزدن باشلنەيى. خطاب كۇزگە قرەتىلگن. قرا كۇز اېسە
 شاعرنىنگ محبوبەسى، هە كۇزدە گپ كۇپ! كۇزنىنگ هم كۇزى بار، كۇز نىنگ هم
 تىلى و سۇزى بار، سۇزلىرى نىنگ اېسە تصويرى سىر بۇياق و سىر معنى. اصلىدە كۇز
 كۇپ نرسەنى آجىب بېرەدى. انسان نىنگ ايچكى آچونىدن گىپىرىب تورەدى. كۇز
 ايكى آدم اۋرتەسىدەگى كۇپرىك؛ آدمنى- آدمگە باغلب تورەدىگن جانلى واسطە.
 مبادا كۇزنى بىر نرسە بىلن بېكىتسنگىز، بىر بار بۇيى بىستى بىلن غايب بۇلەدى.
 تصورىنگىزدە قىرەلرى بېكىك گودە بار بۇلىشى ممكن. تۇغرىنگىزدەگى كۇزى آچىق
 نىنگ كۇز گوهرى، كۇز قارەچىغىدە خوڭدى بىر آدم تورگنگە اۋخشەيدى. نوابى نظرده
 تونگن مردملىغ سۇزى بىلن انه شو آدمچە اۋرتەسىدە قندەيدىلر باغلىقلىق جايى بار.
 چونكە كۇز يايىق بۇلسە بىر انسان نىنگ كىملىگى، اۋزلىگى و برچە انسانى
 خصوصيتلىرى كۇرىنمەى قالەدى، عادتدەى كىمنى دىر تىشتىرىشىنى اىستشمسە،
 كۇزلىرىنى بېكىتەدىلر، خلص "قرا كۇزوم" خطابەسىدە گپ كۇپ.

"مردمليغ" چه؟ بو سۆزنىنگ معناسى انسانلىك، كىشىلىك، آدمىلىك دېمكىدېر. آدمىلىغ قىلمەگن كىشىگە، بىر ايراللىققە اشاره بار بوندى. بيت نىنگ معناسىگە كېلىسك:

اي مېنىنگ مكانسىز (جايى نا انىق)، هوركاك، ايشانىب يورگن قاره كۆزلىك گۆزەلېم! مېنگە (مونچەلر) ايرىلىق المىنى چېكىتىرمە، هجران آغوسىن اېچىرمە؛ اۋزىنگى مېندن يىراق توتمە؛ هجرىنگى بس قىل. سېن مېن اوچون عزيز سن! يات سېرمە، انس آلىب، اېندى مردملىكنى اۋزىنگە فن قىلگىن؛ پىرلىك، ملكلىكنى قۇي، آدمىلىكنى اۋرگىنگىل، قاچمەگىل مېندن - يواش بۇلگىل. مردمليغ قىلمس لېگىنگ يىخسىمس. يعنى، مېندن يىراق يورىشىنى بس قىل. (سۆز بېرىنچى مصرع تېورەگىدە). سېنىنگ جايىنگ اۋزگە بېرلردە اېمس، بلکہ توتر يېرىنگ كۆزىم نىنگ گوهرىدە. اېندى كېلىب، مردم (قراق، قارهچىق) سىنگرى كۆز گوهرىم، كۆزىم قاره چىغىمدن جاي الگىن، دېدى اولوغ نوابى يوقارىدەگى بيتدە.

كون باتر شىرىتىدە ماوى (شىشە رنگ) كۆزلىك گۆزەللىك رمىزى؛ كون چىقردە اېسە، قاره كۆزلىك چىرايلىك بىلگىسى اۋلەراق اعتبار ايله اجرەلىب تورەدى. بو عادى صفتدن نوابى كۆپ اۋرىنلردە اۋنوملى استفاده قىلگن. بو بيتدە مردم سۆزى نىنگ قارهچىق معناسىگە هم علىحدە اهمىت بىرماق لازم. كۆز قارهچىغى نورنى اۋزىدن اىچكىرىگە اۋتكىرىب، هدايت قىلىب تورەدى اېكن، بو اونىنگ خصوصىتىگە كىرەدى. يەنە كۆز قارهچىغىدە انسان تصويرى هم انعكاس اېتەدى. بوندىن اوچتە معنى مراد بۇلىشى ممكن:

۱. كۆرىنىب تور، يىراقلىشمە، يانىمدن جىلمە؛

۲. مېنگە عزيز بۇل، كۆزىم قاره سىدن اۋرىن آل؛

۳. مېن سېندە اۋزىمنى كۆرەيىن، اونگە سىنگىب، قۇشلىب كېتەيىن

نوابى محبوبەسىگە كۆز گوهرىدن اۋرىن بېرىكن، اونى شو مكاندە عزيز توتەدى. بلکہ، سېوگىلىسى كۆز قارهچىغى آرقەلى جانىگە قۇشلىب، سىنگىب كېتىشى؛ خودى، اۋزىگە ايله نىب، بيتە جان، بيتە تنە بۇلىشىنى اېستەيدى:

ايكىنچى بيت شىرى:

يوزونگ گلى گە كۇنگل روضەسىن يىسە گلشن،

قدىنگ نھالېغە جان گلشنىن چمن قىلغىل!

اوشبو بىتدە قويدەگى شەرى استعارەلەر لىرىك قەرمان (قرا كۇزلى معشوقە) نىنگ صفتىنى آشىرىشگە؛ صفتلرنى بۇرتىرىشگە، توصىف معنالرىنى كوچەيتىرىشگە خدمت قىلماقەدە. خوش، قويدەگى تۇرتە استعارە نىمەلرنى انگلتەدى اۇزى؟

يوزىنىگ گلى- يارنىنگ حددن ارتىق بېجىرىم حسنى، گلەگن- چىچك آتگن كۇرك و چىرايى.

كۇنگل روضەسى-كۇزەل نىنگ قۇنىم تاپكووچى عزيز و سۇلىم مكانى، شاعر ارداغى، يورەگى نىنگ تۇرى، وجودنىنگ اۇرىش-ارقاغى.

قدى نھالى- بى كم و كاست قامتى، خىمچە بۇيى، ياشگىنەلىگى، سىنىش، يىقىلىشدىن فارغ تىك قامتى. جلوهلىنىب تورووچى رسا بۇيى.

جان گلشنى- جان نىنگ گلستانى، جان نىنگ گلزارى، ارمان سىز حىيات، جان گوركرىب تورووچى جاي، كۇنگلىمدەگى باغ و بوستان چمنلرى ايله يوزىنگ نىنگ گلىنى چقنەتەيىب، گلزار ايله گىن، كۇركم حسنىنگ لطافتىنى يەنە اشىرىپ كۇز-كۇز قىل. يوزىنگ دايم باغ و چمىندە بۇلسىن؛ خزان كۇرمە سىن. يوزىنگ گلى يعنى، چىرايىنگ كۇنگلىم نىنگ اۇرتەسىدن اۇزىگە جاي السىن. سرودېك بۇيىنگ نھالىنى اېسە جانىم نىنگ گلشنىدە (اېنگ مەھم جايدە؛ جان ايچىدە، جانىم نىنگ گل باغىدە) يېرلشتىرىپ، مېنى شاد اېت. يوزىنگ ھەم بۇيىنگ ھەم بىگانە كۇزلر افتى، يىغما-يو، تاراجلرىدن اماندە قالسىن،- دېدى نوابى ايگىنچى بىتدە.

اوپىنچى بىت:

تكاورىنگغە بغير قانىدىن حنا باغله،

ايتىنگغە غمزدە جان رشتە سىن رسن قىلغىل!

يارنىنگ چاپقىر آتى ايرىلىق كېنگلىكلرىدە جولان اورماقەدە. سېوگىدە اۇرتنگن شاعرنىنگ كۇزلرى، محبوبە نىنگ ايلدم آتى تويناغىگە باقىب تالىققن، اونى كۇرە آلمە يىتدى. شاعر معشوقە گە اېرىشىش مىسّر بۇلمس دملرگە مبتلا. شاعر: «اى گۇزەلېم سېنگە قاوشىش نصىب بۇلمسە مىلى، تكاورىنگ يعنى، اوچقىر آتىنگ

آياغى آستىدە اۋزىمنى-جانىم نىنگ زرە چەلرىنى كۆرەيىن،- دېيە زارلنەدى؛
 آرزولەيدى. نوابى اوشلمس آرزولرى يۇلىدە قىينەلىب بۇلسە-دە، سېوگى دردىدن
 لذتلىماقچى بۇلەدى. عشق يۇلىدە عذاب چېكىشلر، رنج و آغرىقلر هم حضور-
 حلاوتدیر شاعر اوچون.

مذکور بيتده: ای سېوگىلىم! چاپقىر اتىنگ نىنگ توياغىگە جگرىم/بغرىم قانىدن
 حنا باغلهگىن. اتىنگ تونده، كونده يېلىب يوگىرىب چاپەياتگنده «اوندن بغرىم
 نىنگ قانى لاويلب قارانغولىكللرنى پارلەتیب، يارىتیب تورسىن.» ايتىنگ نىنگ
 بۇنىگە اېسە غمزده (ناشاد، حزين) جانىم ايپلرینی ارقان قىلىب محکم باغلهگىن.
 يشین مثال چاپەياتگن اتىنگ نىنگ آياغىدن چىقىب، سچرەياتگن، آتيلهياتگن اۋتلر
 مېنىگ بغىر قانىم نىنگ يلىغى (شعلهسى)، النگەسى بۇلسىن. جانىم ايپلرینی
 تارتگنچە يوگورسىن چاپقىر اتىنگ. سېوگى يۇلىدە اۋرتىشلر نىنگ شاعرانه بيانى
 شو: " ای نازليگىم! اتىنگ تويىناغلىرى بغرىم قانىدن؛ ايتىگ بۇيىنىدەگى جانىم
 رشتەسىدن بۇلسىن " مېنى عشقىنگدە عقوبت تارتىشگە سزاوار كۆرگىن. شو
 ايزىلىشلرنى مېندن دريغ توتمهگىن، دېيلەدى.

تۇرتىنچى بيت:

فراق تاغيدە تاپىلسە توفراغىم، ای چرخ،
 خمير اېتىب ينه اول تاغده كوهكن قىلغىل!

گپ يۇقلىككە ايله نيش نىنگ بىلگى و نشانهسى حقيده. ای لابریم! سېندن
 بىراق، ايرىلىق تاغيدە اوشەلىب تۇپراققە ایلندىم، مېندن هيچ اثر قالمەگن. اگر
 توفراغىم اوشاق و ذرەلرینی تاپە آلسنگ، سېن ای قاره كۆزليگىم! اولرنى يىغىب،
 قيتەدن خمير اېتىب، قارىب، سېوگى يۇلىدە ادا بۇلگن مېن عاشقىنگى، اۋشە فراق
 تاغيدە عشق رمزی بۇلميش كۇهكن (شیرین نىنگ عاشقى)گە اۋخستمه قىلىب
 هيكلیمنى يسهگىن. مېن سېوگى نىنگ منگو قالووچى يادگارى رمزی بۇلى!
 دېيلماقده تۇرتىنچى بيتده.

بېشىنچى بيت:

يوزونگ وصالغە يېتسۇن دېسنگ كۇنگللىرى،
ساچىنگى باشدىن اياق چىن ايله شكن قىلغىل!

عاشق كۇنگلى وصالگە تلىپىنەدى، دىدارلشماق ايلىنجىدە، قاوشماق تىلەيدى.
اگر كۇنگلىم يوزىنگى كۇرىشگە اېرىشماغىنى اىستەسنگ، بونىنگ اوچون قۇنغىراق
ساچلىرىنگى قدىنگ بۇيىب، حلقة-حلقة اېتىگن؛ تاكىم، كۇنگلىم شو جىنگلك
ساچلىرىنگ حلقةسىدن اسىلىب، كۇرتىلىب چىقىب يوزىنگى كۇره السىن. شاعر
قرەشچە، يوزىنگ حلقة - حلقة قاره غاو ساچلر اراسىدە جايەلە شگى كۇنگل نىنگ
تلىپىنىب، اونگە اېرىشماق تقاضا اېتەدى:

آلتىنچى بيت

خزان سپاهىغە، اى باغبان اېمس مانع،
بو باغ تامىدە گر اىگنەدىن تىكن قىلغىل!

سېوگى-محبّت منگو اېسە-دە، حسن و جمال، انسان ذاتى اۇتگۈوچىدېر. بېر
كون عمر باغىنى كوز سپاهىلرى، قۇشىنلرى خزان اىلب تۇزىتىب اياق استى قىلىب
تۇكىشى بار. حسن چراغى، بېر كون كېلىب سۇنەدى، چىراى چىمگانى/چىمنزارى-يو،
عمر باغى محافظتى اوچون بو باغ و چىمن دىوارەسى تېورەگىگە هر قنچە اىگنە
قدەب چىقسنگ هم بىر كوزىنگ آلدىنى آلىب بۇلمەيدى. خزان بو باغگە
باستىرىب كىرەدى آخرى بېر كون. اجل بو اىگىنە قۇرغان دىواردن اشىب، اۋز
ايشىنى قىلەدى. كۇرك و جمال باغى نىنگ اېگەسى بۇلمىش اى باغبان! بونىنگ
الدىنى تۇسە آلمەيسن. زىيالىگىنگ باغى تىورەگى بۇيىب؛ حتى، باغ تامبىنى اىگنە
قدەب ياپسنگ هم بو باققە خزان لشكرى كىرگوسىدېر.

بېتىنچى بيت:

يوزىدە تېرنى كۇرىب اۋلسم، اى رفىق، مېنى،
گلاب ايله يو و گل برگىدىن كفن قىلغىل!

منه، غزل نىنگ توگونلى بېتىگه هم يېتىب كېلدىك. ھليگچە قىلىنگن شىرلارنىنگ ھىچ بېرىدە، بو بيتگە انىق، منطقلىك شرح بېتىلمەگنى راست گپ. بېزىنىگچە هم بو بيت برچە شرحلاووچىلر اوچون سراسرار بۇلىب قالماقده. چىندن هم "قرا كۇزوم" غزىدەگى اپنگ چىگل بيت هم انه شو بۇلەدى. كىمىنە بو تۇغرىدە كۇپ تفكر قىلدىم. مېن اوشبو بيت معناسىنى يېچىش اوچون باشقە بىر اچقىچ بىتدن كۇمك آلدىم. كۇپچىلىك شرحلاووچىلر يارنىنگ، معشوقە نىنگ تېرلىشى سببى خصوصىدە كۇپ و خوب سۇز يورىتگنلر. اولر يوز تېرىنى يارنىنگ اوپلەلىشى وجە قىلىب كۇرستەدىلر. بىراق، بو تېرلىشدىن معشوقە نىنگ اۇپلەلىشى، خجالتگە باتىشى بىلن عاشق نىنگ اۇلىشى ارەسىدە ھىچ قندەى مناسبت كۇرىنمەيدى. تۇغرى، نوابى خجالتدىن يارى نىنگ اوبەلىشى بايىدە ياكە اوپتدىن تىرلەگنى خصوصىدە كۇپ بارە گېيرگن. مثلاً:

خجالتدە نى تىرلرگە كواكېدىن اقىزدى،
اى كۇردى چو خورشىد جمالنىنگ عرق اىچرە.

بيت نىنگ يوزەكى معناسى:

مبادا، سېوگىلىم يوزىدەگى تېرنى كۇرىب اۇلسم، اى سېوكلىگىم! سېن تىمنى گل سووى/گلاب بىلن يووگىن و گل نىنگ يىراغىدىن كىنىمنى تىكىب، سېوگى-مىھبەت قىرئانى دېبە عشق مزارىدە توپراققە تاپشىر،- دېلەپىتدى بو بىندە.

بيت نىنگ اطرافلىچە شرحىگە كېلىسك:

بېزىنىگچە مذكور بىتدە يار يوزىدەگى تېر اصلىدە اساسى سبب اۇلەراق فتنە يولدوزىگە اۇخشە تىلماقده. مېھوبە نىنگ يوزىدەگى تېرلر كۇكدەكى انجملرگە اۇخشە تىلىشى ممتاز شىرىتىمىزدە بار نرسە. يار يوزىدە مۇلتىرەب تورگن تېرلر بىلن يولدوزلر اۇرتەسىدە نسبت و اۇخشە تىش هم اۋرىنلى. بو تېر فتنە يولدوزى سېوگى ماجراسىگە نقطە قۇيگوسىدىر. يعنى بو فتنە يولدوزى اۋز شوملىگىنى قىلەدى، بىر نرسەدىن درك بىرووچى، باشقچە ايتگندە عشق يۇلىدە مېنىنگ اۋلىشىمدىن خبر بىرگووچىدىر. مېنى اۋلدىرەدى بو تېرلر، يولدوزلر، دېلماقده. يولدوز شناسلر اسماندەگى يولدوزلر حركىتىدىن يېردە بىر-بىر حادثە، فتنە باشلەنىشىدىن درك دېب

بيلگنلر. اېندى بو سؤزنىڭ معنالىرىگه اهميت قرهته بليك. فتن: تۇپه لان، غوغا، بوزىلىش، يشيرين قصد، يۇق قىلىش، جنجل، اغوا، اشوب، غوغا ساليش، قۇزغەلىش و نابود قىلىش كى معنالىرىگه اېگه. رىال حياتده اېمس؛ سېوگى فصللرىده معشوقه نىڭ عشقى شاعرنىڭ خىيالىده كۇكرگن بىر حسرت گلى بۇلىب قالىشى بار. نوايې گل و گلاب اغوشيده فنا تاپىشىنى اېستەيدى. يعنى گلاب يار يوزى نىڭ تېرى بۇلسه، يوزدهگى گل يىراغى گۇزەل نىڭ حسنىدېر. معشوقه تېرى و حسن و جمالى نىڭ خىالى بىلن كفن قىلىب كۇمىلىشىنى اېستەيدى شاعر. مذكور بيتده فتنه سۇزىگه دوچ كېلەمىز. اۇقوچىده او قى يېردن پيدا بۇلدى؟ دېگن سوال توغىلىشى مەمكىن. يوقارىده تىلگه آلگىمىز اچقىچ بيت بىلن فكرىمىزنى اثباتلىشىگه كىرىشه مېز. بو اوچون نوايې نىڭ باشقه بىر بيتىدن كۇمك الەمىز. خلص قىلىب اېتگندە، يار يوزىدهگى تېرلر شاعر جانىگه قصد قىلووچى، اۇلدىرگووچى فتنه لر دېر.

يوزيده تېر فتنه سىدىن اۇلسم، عجب اېمستوركه، مرقدىمده،
اوشاق تاش اۇرنىده خىل انجم، اى انده شمع مزار بۇلغەى.
فوايدالكبر

يوقارىدهگى بيتدن شاعرنى يار يوزىدهگى تېر فتنه سى هلاك اېتگىنىنى توشىنىب تورىمىز. اۇلدىرگووچى تېر يولدوزلرى اخر-عاقبت شاعرنىڭ مزارى تاشى بۇلىب اسماندىن ياغىلگن، اسماندهگى اى اېسه شو مزارنىڭ يارىتووچى شمعى بۇلىب توشگن. معشوقه يوزىدهگى تېر شاعر نىڭ نامرادلىك احوالىدىن حكايه قىلىب تورىتى. اۇتمىشده يولدوزلرگه قرەب فال اچىش، بختسىزلىك يا مظفر كونلرنى بشارت قىلىش بۇلگن. يعنى يولدوزلر حركتى حادثە-واقعه لرنى بېلگىلىشدىن درك بېرگن.

سكىزىنچى بيت:

نوايې انجمن شوق جان ارا توزسنگ،
انىڭ باشاغلىق اۇقىن شمع انجمن قىلغىل.

غزل نىنگ توگنچ نقطهسى/مقطع سىنى شرحلش اوچون نوابى نىنگ منه بو بيتىنى اېسلىشىمىزگه تۇغرى كېلەدى:

انى كىم، اېلتىگەى وصل اويقوسى عشرت تونى مونداق،
نوابى دېك نېتر تا صبح محشر ترك خواب ايلب.
فوايد الكبر

بيتىن معلوم بۇلگنىدېك، نوابى بو ياروق عالمى ترك اېتىب كېتسە هم قىامت كونىگچە قېردە كۆز يوممەى اويغاق قالدى. "قرا كۆزوم" غزلى نىنگ سۇنگى بيتىدە، مجلس قورىب، سېوگى داستانىدن سۇز آچماقچى شاعر. اى نوابى اگر سېوگى بابىدە ادا بۇلگن عاشقلىرىنىگ شوق و شادىانە انجمنىنى دَرسنگ قىلماقچى اېسنگ، يعنى، اېرىشىلمس داستانىنى يازىب، خاطرلش مجلسىنى توزماقچى بۇلسنگ، جان ملكىدە، جانده قورىلگن اوشبو مجلسدە محبوبەنگ نىنگ سېنگە اتىلگن باشاغلىق اۇقلىرىنى مجلس نىنگ شمعى قىلگىن. اوچلىرى قان باغلهگن بو يالقىن باشاغلىق اۇقلىرى مجلسنى يارىتىب، نور افشان قىلىب تورسىن، دېدى اولوغ نوابى.

نوابى چىزىب بېرگن عشق تصويرى نىنگ باشقە منظرەلىرى، قىرەلىرى هم يۇق اېمس. شرحىمىزگه شو اۋرىندە نقطه قۇيىب، تفصىلاتدن توشىب قالگن نكتەلر بۇلسە، اولرنى بيان قىلىشنى "قرا كۆزوم" نى اۋقىگىنلر حكىمىگه حواله قىلەمىز.

ايكىنچى غزل شرحى

نوابى نىنگ هر بىر شعرى بىر عالم معناگه اېگە. يانىق و دردلى مصرعلىرىنى اۋقىب، چقور اۋىگە تالە مىز، لطيف تصويرلىرى-يو، يومشاق هواسىدن تۋىب-تۋىب نفس الكىمىز كېلەدى. نوابى يرهنگن شعرىت اقليمىگە كىرىب، تىنچ آلەمىز، اىچىمىز زنگلردن بۇشب، روھىمىز تازەلنەدى. نوابى شو گۈزەل شعرلرنى عىناً "مېن" گە اتب يازگن دېب قۇيەمىز و مزە قىلىب اۋقى بىرە مىز. در واقع نوابى زمانلر سۇزىنى، انسان دردلىنى مصرعلر اىچىگە جايلىب كېتگن. بويوك شاعرىنىگ "مېن"ى، انسانى "مېن" دىر. بىز انه شو "مېن" كۆزگوسىدە بوتون بارلىقنى كۆرەمىز. اوندە عصيان بار؛ اشفتەلىك بار؛ دردلەنىش و زارىقىش بار؛ سېوينچ، اۋكىنچ بار و اېنگ

مهمى اېرتە گە اېنتىلىب ىشش، حياتگە جوشقېن محبّت حسى، اميدبخش اېنتىقلىك... جوش اورەدى. غزل منى منە بوندەى:

جنون وادىسىغە

جنون وادىسىغە مايىل كۆررەمېن جان زارىمنى،
تېلرەمېن بېر يۇلى بوزماق بوزولغان روزگارېمنى.
فلک بېدادېن گرچە مېن خاكى غبار اۋلەدوم،
تېلرەمېن تاپمەغە يىلر توتيا لىققە غبارېمنى.
شك اېرمس پرتوى توشكچ اوپى هم، رختى هم كوپمك،
چو گورستان گداپى سېزمەگەى شمع مزارېمنى.
دېمىنگ قى سارى عزم اېتكونگ، مىنگە يۇق اختيار، آخىر،
قضا ايلگىگە بېرمىش مېن عنان و اختيارېمنى.
توگندى اشك گلگون، اېمدى قالمىش زعفرانى يوز،
فلک ظلمى بدل قىلدى، خزان بېرلە بهارېمنى.
دېارىم اهلى بېرلە ياردېن باشىمغە يوز محنت،
نې تانگ باشىم آلىب كېتسىم، قۇيۇب يار و ديارېمنى.
يىمان حالىمغە بىغرى آغرىغەى هر كېمسە كېم، كۆرگەى،
بىغىر پىرگالە سېدېن قانغە بولغىنغىن عذارېمنى.
حياتىم بادە سېدېن سرگران مېن اسرو، اى ساقى،
قدحقە زهر قاتل قوى، دغى دفع اېت خمارېمنى.
جهان تركىنى قىلمەى، چونكە تىنماق مېمكىن اېرمستور،
نوابى، قىل مېنى ازاد اۋرتب يۇق و بارېمنى.

اېندى اولوغ ادىب نىنگ "جنون وادىسىغە"-دېب ناملنووچى غزلىنى معنالب، اونگە قۇلدىن كېلگونچە شرح يازىشگە كېرىشەمىز. بو مشهور غزل اۋزبېكستان دە باشقەر تامانىدىن هم شرحلنگن. سىز بو شرحلرنى انتىرنىتدىن قىدىرىپ تاپىشىنگىز مېمكىن. اوشبو غزلىنى اۋقىركىمنى، كىمىنە اوندىن باشقچە تائىرلىنىپ، نېمەلرنى دېر

تاپكندەى بۇلە من. شىرحىمنى اۇقىب، سىز عزىلر هم اوندن اۇزگە چە عالم تاپەسىز و خلاصە چىقرەسىز دېگن امىدىم بار.

نوابى باشقە كلاملىدە: "جان هاوچلەماق"، "جان بىلن تلىشماق"، "جانىنى يوتماق"، "جانىدىن اۋسانماق/ بىزماق"، "جانىدىن تۇيماق"، "جان تاپشىرماق"، "جان بىرماق"... كىبى تەبىرلەرنى كۇپ قۇلەگن. شونىنگدېك، اۇقىماقچى بۇلگىنىگىز غزلدە نوابى يەنە "جان زار"دىن، اۋزى نىنگ بىزاوتە جانىدىن سۇز آچماقچى بۇلەدى. نىمە گە نوابى نىنگ «جانى زار؟» بو جان نىنگ احوالى، باشىگە كېلگن كۇرگولكىلەرنى سۇزلر واسطەسىدە تەسۋىرلەپ بېرەدى ادىب. بو غزلدە شەرنىنگ باش موضوعى و قەھرىمانى بىرگىنە "جان". يەنى نوابى نىنگ جانى، اۋزى (قىدىمكى توركى تىلدە جانگە، "اۋز") دېگنلر، بو سۇزنىنگ روح معناسى هم بار. بو غزلدە: "روزگار"، "غبار"، "شمع مزار"، "عنان و اختيار"، "زەفرانى يوز"، "قانغە بولغىنغن عذار(ىناق)", "يار و ديار"، "قضا اىلگى"، "فلک ظلمى"... كىبى بىر نېچە استعارە، تەركىب و تەبىرلەر هم باركە، اولر غزلدەگى "جان"گە خىزمەت قىلەدى و جانگە بۇى سوندىرىلەدى. شو بۇلكلەر در واقع جاننى تەسۋىرلەش و جانندەگى حالتىنى بيان قىلىش و توشونتىرىشىگە قەرەتلىگن ابرى-ابرى تەبىر و واسطەلەر دىر.

جنون وادىسىغە مايل كۆررەمەن جان . زارىمنى،

تىلەر مېن بىر يۇلى بوزماق بوزولغان روزگاريمنى.

بىت نىنگ معنا و شىرحى:

آغرىقدن كويىب، اندوھ ايلە زار اۋلىب، كوچسىزلىب قالگن جانىمنى اېندى تېلەلىك دشتىگە قرەب آغىشىنى، كېتىشىنى كۆرەيىمەن، بو بىلن بوزىلىب بۇلگن روزگاريمنى يەنە بىر يۇلە بوزماقنى تېلەيمەن،-دېماقدە شاعر. نوابى اۋز جان زارىنى ساغلىق وادىسىگە اېمىس، بلكە اۋزىدىن بىگانەلىك-جنون دشتىگە قرەب بارىشنى كۇرماقدە. ساغلىق وادىسى نىنگ ھواسى بوزىق، محىطى ناپاك، آدملىرى ياووز. شونىنگ اوچون بو زارىققن جان تۈزلەپ كېتىشىگە امىدوار اېمىس.

بو بىتدە شاعرنىنگ مونگەلىب يانەياتگن جانى، يەنى تەنەسىگە سىغمەى توتاقىب بارەياتگن "مېن"ى تېلەلىك وادىسىگە قرەب بارىشىگە مايل بۇلگنى سېزىلىپ تۈرەدى. يەنى جان شۈندەى بىر حالتتى اختيار اېتگن. بىر يېردە قىرار

تاپگىسى يۇق. انه جانى سېنىگ قۇلىنگدن قاچىب قى ياققه دىر يوگورگىلب باره ياتگن باله كىنى اېسلتهدى بو بيتده.

تېلبه لىك وادىسى ذاتا، اراده- اختيارسىز و هيچ كىمسه كىنترول قىلمه يىدىگن دشت دېگنى بۇلهدى. اۇزىنى اۇزگه آدملىر آرەسىده اېمس، بلكه، كىمسه سىز بىابانده كېزىب يورىشىنى اىستهدى بو جان. بو جان اۇزىگه يقىنلرنى انه شو دشتدن تاپماقچى. شاعرنىنگ جانى بوندهى كويگه توشماقنى قسمت بىلدىمى، اېندى بو ايش بىلن بىر يۇلى شوندهى هم بوزىلىب بۇلگن روزگارنى، ينه بىر قىتە بوزماقچى بۇلهدى. بىمار جانى بو حىانده اۇز روزگارنى تىكلشگه اىلىنجى قالمەگن. دانالىك، عاقللىك شاعرنى اونى بو كويگه سالگن بۇلسه عجبمس. شوندهى مضمون تشووچى بيتلر نوابى شعرلرېده كۇپ اوچرەيدى.

افتىدن نوابى نىنگ روزگارى/ وقتى، دور و زمانى كويىب برباد بۇلگن. بو توگب بيتگن ايامنى اۇز خاطرەسىدن بوتونلهى اوچيرماقچى. مذكور غزل نىنگ اېرىش- ارقاعى، اېنى و بۇيى تېمورى شهزادهلر اۇرتهسىده، كېچگن ماجرالر، نزاغ و ضدىتلر بىلن تۇقىلگن. بو بيتده نوابى اۇز باشىگه كېلگن هر خىل كلفت و نا خوشلىكلرگه اشاره قىلماقده. خراسانده تېمورىلر تاج و تختى توگب، يىكون تاپه ياتگنىگه اشاره باردىك نظرىمده. شو عمومى لىك غزل روحىنى اوشلب تورهدى. مذكور بيت ضمىرىده كانكرىت بىر اجتماعى، تارىخى واقعهنى قۇبىب بۇلمەيدى. بىزىنىگچە اونده عمومى اجتماعى حالت، تارىخى اېورىلىشلر مجسم.

فلك بىدادىن گرچه مېن خاكى غبار اۇلدوم،

تىلر مېن تاپمه غەيلر توتىاليققه غبارىمنى.

بيت نىنگ معناسى يو شرحى:

بونده: "اگر چه توپراقدن يرهلگن مېن، چرخ و فلک نىنگ ظلمىدن ينه توپراق بۇلىب غبارگه ايله ندىم، اېندى شونى اىسته يمن كه، غبارلىب كېتگن توپراغىم نىنگ بىرار دزه سىنى هم هيچ حتى توتيا صفتىده كۇزلىرگه سورتماقچى بۇلسه لره، تاپىشمه سىن- آرزويم شو"- دېلهدى. بو بيت نىنگ تگ معناسىده باشقه بىر منظره هم بار. شعر تىلىده بىرار بىر هۇسل، اجتماعى ضربه عادتده، ايهام، استعاره تعبىرلر بىلن بيان قىلىنەدى. انسان نىنگ اېزىلىش و قىينه لىشلىرى يعنى، اجتماعى

واقىلىك معناسى عادتدە فلک، روزگار، دور و زمان كى سۆزلىرگە يوكلنەدى. بوندى
 اۋرۇل زمان نىنگ غىلدېرەگى آره سىدە كوكون (مىدە پودر) گە ابلنگن شاعر
 اۋزلىگىنى تىنىشتىرەدى، نمايان اېتەدى. بو بىلن اۋزىنى معىن جمعيت نىنگ
 دردىكىشى، كويچىسى اېكنىگە اورغو بېرەدى. شونگە قرەمەى، اوز اۋرۇنىنى آدملىر
 آره سىدە بۇش كۆرەدى. "مېن ساغىنىب، قىدىرىب تاپمس يۇلگە چىقىدىم؛ شونچەلر
 اېزىلدىم كە، مېنى اېندى بېزدىرگن زمانگە قەيتىرىب بۇلمەيدى. مېنى ساغىنىش
 نىنگ دردى بى دوا دىر"، دېدى شاعر بو اۋرىندە.

شك اېرمىس پرتوى توشكچ، اويى هم رختى هم كويمك،
 چو گورستان گدايى سېرمەگەى شمع مزارىمنى.

بىت نىنگ معنا يو شرحى:

مزارىم شمعىنى سېرمەلەماقچى، تىتكىلەماقچى، قىمرلتماقچى بۇلگن گدانىنگ
 اويى هم تۇشەگى هم شمعىم نىنگ بىر قتىم يلىغى/انگە سىدن كويىب كېتىشىگە
 شېهە يۇق". نېگە عىنن گدا مزارستانگە تىلمچى لىك قىلىب كىلسىن؟ چونكە، گدانى
 هم زمان سىقىب قۇيگن؛ ياروغ حىياتدە گدانىنگ هم رزقى قىيلىگن. گدان مراد-
 احتمال نوابى نىنگ معنويتىدن محروم بۇلگنلر، تشقىردە قالىب كېتگنلر بۇلسە
 باردىر. شاعر بو دنىادە شوگىنە اۋچمس شمع انگەسى قالگن. بو اېندى انگە عادى
 شعلە اېمس، بلكە كويدرگوۋچى بىر آلاۋو! كۇرىب تورگىنىگىزدېك، بىرىنچى بىتدە،
 تىلبەلىك دشتىگە آغماقچى بۇلىب، زارىققن جان (قەرمان- اۋشە جان، نوابى نىنگ
 مېنى) اېگىنچى بىتدە غبار بۇلەدى، اۋچىنچى بىتدە اېسە، مزار شعمىگە اېلنەدى.
 شاعر نىنگ تصويرىدە جان هم عصر و زماندن آزرده جان بۇلىب تورىيدى. يۇقلىككە
 اېلەنىب، يانەياتگن جان شونچەلر بېزگن، اۋسانگن كە، هىچ كىم بىلن
 دىدارلشگىسى يۇق. حتا، گورستان گداسى/تىلمچى سىنى هم اۋزىگە
 يقىنلەشىشىنى اىستەمەيدى.

دېمىگ قى سارى عزم اېتكونگ، منگە يۇق اختيار، آخر،

قضا اىلگىگە بېرمىش مېن عنان و اختيارىمنى.

بىت نىنگ معنايو شرحى:

"مېندن قى تامانگە كېتماقده سن، دېب سۇرەمىگ، مېندە اختيار يۇق. چونكە، مېن عنان و اختيارىمنى تقدىر-قزانىنگ قۇلىگە، قىسمتگە تاپشىردىم". بىر حالتدن باشقە بىر حالتگە اىلنىشده، مېندە سىرە هم اختيار قالمەگن، مېنىنگ دردىم انسان نىنگ قۇلى بىلن تۈزەلەياتگن آغرىق اېمس. چونكە بو جان اېندى مېنىنگ اختيارمدە اېمس، ارادەم تىزگىنىنى تقدىر قۇلىگە توتقۇزدىم. بو ياغى نامعلوم، قى اۈزنگە قرەب آقىشىمنى اۈزىم هم بىلمەيمىن"، دېماقچى شاعر. بو بيت مقطع بۇلىشى كېرەك اېدى بىزنىنگچە، نېگە دىر بيت غزل اۈرتەسىدن جاى آلگن(؟).

توگندى اشك گلگون، اېمدى قالمىش زعفرانى يوز،
فلك ظلمى بدل قىلدى خزان بىرلە بهارىمنى.

كلگە اۈخشب آقەياتگن قىزىل كۇز ياشىم اېندى توگەدى. بىرگىنە سرغەيگن يوزىم قالگن، اونى هم بۇلسە، روزگار/ شىفتسىز زمان ظلمى خزان اىلەدى. بهارىمنى هم كوزىمنى هم بىر-بىرىگە المىتىردى. يعنى بهارىم كوزگە؛ كوزىم اېسە بهارگە اىلندى". انساندە عمر فصللرى نىنگ بوزبلىشى فلسفى مضمون كىسب اېتەدى. فلسفى انگلمگە كۇرە، "يشەمسدن قىرى ماق، توغىلمىسدن اۈلىش" انچە مرگب مسئله.

دىارىم اهلى بىرلە ياردىن باشىمغە يوز محنت،
نې تانگ باشىم آلىب كېتىم قۇيۇب يار و دىارىمنى.
بيت نىنگ شرح و معناسى:

"يورتمىم آدملىرى، يار و يقىنلىرىمدن باشىمگە يوز عذاب، عقوبت توشدى، اگر وطننى ترك قىلىپ، يار و دوستلىرىمدن بېزىپ، باش آلىب كېتىم عجبلىمەنگىز"- دېلەدى اوشبو بيتدە. عاتدە نوابى يامان آدملىردن كېلەياتگن نا خوشلىكلرنى فلک، قضا، حكمدار، زمان اهلى، شىخ و زاهدلر آدرسىگە حوالە قىلەدى. اىرىم حالردە بو مسئلهدە يارو دىارنى هم اۈرتە گە آلىب چىقەدى. انىق بىر شىخ نىنگ نامىنى تىلگە آلەيدى. بوندە نوابى عموملىشمە تصوىرلر ارقەلى فكىرنى چىزىپ كۇرستىش گە اىنتىلەدى.

بو بيتده هم ديار و ياردن ناليشنى شوندهى توشونيش ممكن. شاعر بو شعرى بيلن نه بار و نه-ده، يورتده اؤزىگه جاي قالمىگنى گه اشارت قيلهدى. وطنگه سيغمه يدى؛ بار و دوستدن هم يالچيمه يدى.

يامان حاليمغه بغرى آغريغى هر كيمسه كيم، كۇرگى،
بغير پرگاله سيدين قانغه بولغىن عذاريمنى.

بيت نينگ معنا يو شرحى:

" مېنينگ يامان احواليمنى كۇرگن كيشى نينگ بغرى (جگرى) آغريدى. اينىقسه، پاره-پاره بۇلگن بغيريم بۇلكلىرى قانيگه بولغىن ياناغيمنى هم كۇرسه لر، يوره كلىرى اېزيله دى "

سۇنگىلى بىكى بيتده جان نى آلدىنگى پلانگه آليب چيقمه يپدى. جانگه يېته ياتگن محنت و اونينگ احوالى شعر نينگ هوا سىنى اؤزگرتىرىب يوباره دى. بغير پرگاله سى بيريكمه سيدن مقصد، جوده كۇپ عذاب-عقوبت تارتىشگه اورغو بېرىش و تآكىدلىش دېمكىدير. بۇلكلىب كېتىگن بغير قانىنى كېمسه يوزىگه سورتىشى ممكن اېمس. بونده هم واقعه نى بۇرتىرىش، مبالغه صنعتيدن فايده لىنلماقده.

حياتيم باده سيدين سرگران مېن اسرو، اى ساقى،
قدحقه زهر قاتل قوى، دغى دفع اېت خماريمنى.

بيت نينگ معنا يو شرحى:

" حياتيم شرابيدن بير عمر ايچىب، باشيم گنگىب، كۇپ ايلنه ديگن بۇلىب قالگن. اى ساقى! سېن شراب پياله سيگه اېندى زهر قويگىن و قالگن بار خماريمنى كېتقىزگىن. تاكه شراب و آغو ايگله سى قۇشلىب، مېنى تىنچىت سىنلر. بو دنيانينگ قيغو حسرتى، ظلم و محنتىنى كۇترىب يوريشگه مېنده تۇزىم مجال قالمه دى " -
دېيله دى. شراب مېنى تېنتره تدى، سېن بۇلسه توگنه قال، تمام اېت. بيت نينگ عمومى معنالى. مضمونى شو.

جهان تركىنى قيلمى، چون كه تىنماق ممكن اېرمستور،
نوابى، قيل مېنى آزاد اۇرتب يۇق و باريمنى.

سۇنگى بيت نىنگ معنايو شرحى:

بو بيتده: "سېن اى نوابى! جهاننى ترك قيله من، دېب اۋيلمە، اصلا ممكن اېمس بو ايش. اوندن كۆره كۇنگل بېرگنلرينگدن، يار و ديارينگدن يورهك اۋز، يۇق و بارينگدن كۆز يومه قال" دېيلهدى.

بو بېرده نوابى نىنگ شاعرانه كىفېتى و روحى عصيانى جوده غلطفى. "ايلب" آتلىغ بېرغزليده نوابى قىامت كونيگچه اوخله مى ياتگىنىنى تىلگه آلگن. بو بيتده اولومدن كېين هم سېنى عذاب-عقوبتلر بۇينىنگدن قۇل اوزمه يدى،-دېگن فكرنى اېتهدى.

سيزگه معنالىرى چقىلگن همده شرح قىلىنگن اوشبو غزل اۋزىده عكس اېتتېدېرگن حالت و تصويرلر بىلن كىشى دقتىنى جلب قىلهدى. غزل نىنگ باشىدن اداغىگچه جان باشىگه كېلگن كۆرگولېكلردن سۇز آچگن. شاعر جانى نىنگ احوالىنى اۋز كۆزى بىلن كۆرىب تورهدى...

غراب الصغر " ۶۳۹-غزل

پهلوان محمد بىلن نوابى اۋرتەسىدە بۇلىب اۋتگن ھزل

مېنىڭچە، عليشېر نوابى گە فقط شاعر، عالم و متفكر صفتىدە قرەش كىلىك قىلەدى. بو ذات نىڭ اجتماعى مناسبتلىرى، ادبى اۋىلىرى، اخلاق و توتومى، قىلىقلىرى، يوربىش-توروشى، ھزل و مطايىھلىرى؛ تورلى طبقە اجتماعى قتلەم بىلن فعال صمىمى و دوستانە كىرىشوو، دولت اىچىدەگى ھمدە آدملىر ارا نزاىلرنى بر طرف قىلىشكە تىنچلىك اېلچىسى اۋلەراق قتنەشوى، ارەلشگىنى؛ قلمچى، بىتىكىچى، صنعتچى و كاسبلر بىلن رابطە سقلەگنى غايت اھمىتلى دىر. بولر حقىدە منبەلردە اطرافلىچە گىپىرىلگن. نوابى آدملىر بىلن علاقەدە بۇلىب گىنە قالەمى، اولرگە مادى و معنوى كۇمك ھم قىلگنى تارىخى متنىلردە ثبت اېتىب كىتىلگن.

انچە وقت اۋتىب، كىمىنە بىر دورە نوابى اثرلىرىنى سۇزمە-سۇز، جملە-مە-جملە اۋقىشكە جزم قىلر اېكنمن، جودە كۇپ نرسەلرگە دوچ كېلەمن و تاپگنلىرىمنى بىتەماققە كىرىشە باشلەيمىن. سىزگە تەقدىم قىلىب كېلەياتگىنىم موضوعلرنىڭ كۇپ قسىمى ھلى نوابى شناسلر تامانىدىن قلمگە آلىنگىچە يۇق تېمەلر سىرەسى گە كىرەدى. ھر گل نوابىدىن يىنگى-يىنگى نرسەلرنى تاپىش امكان سىز اېمس. مھمى نوابىنى انگلشكە، شاعرنى درك ايتىشكە و توشىنىشكە.

عزىز ملتداشلىرىمىز ھلى نوابى عالمىگە كىرىب، اونىڭ تەفكر كېنگىلىكلرى بۇلىب پرواز قىلىب، اۋى-فكرى كۇلمىنى توسمال لەگىچە يۇق. متن اىچكىرىسىگە شونغىب بارە آلمەگنلر. شو معنادە اوشبو بېرىب بارىلەياتگن توركوم مقاله و معلوماتلرىم سىزگە اسقاتەدى دېگن امىدىم بار. قويدەگى يازمەنى قونت بىلن اۋقىشكە حوصلە قىلىسنگىز فايدەدىن خالى بۇلمس. بوندە عليشېر نوابى زمانداشى و دوستى پهلوان محمد (۱۴۹۳-ھراندە اۋگن) بىلن نوابى آرەسىدە بۇلىب اۋتگن قىزىق بىر ھزل و شوخلىك بابىدە سۇز يوربىتىب، اۋختلماقچىمىز.

گپ شونده كه، بىر كونى نوابىي مشهده بارگنیده بېتاب بۇلىپ قالهدى. پهلوان محمّد نوابىنى زيارت قىلگنى قاشىگه يۇل آلهدى و نهايت منزلگه بېتىپ بارهدى و نوابىنى كۇرىشگه آلدىگه كىرهدى. كېلىپ، بېتاب شاعرىنىڭ بىدىنى اوقەلب، قولىنجىنى آلىشگه كىرىشهدى. شونده پهلوان نوابى نىڭ چۇنتەگىدن، اېندىگىنە يازىپ قۇيىلگن بىر ورقنى اتەيىن بېكىتىقچە آلىپ سېكىن چۇنتىگى گە سالهدى. اوندە نىڭى گىنە بىر غزل يازىغلىق اېدى. نوابى بېتىگن غزلى قاغاز يوزىدن اۇقىب-اۇقىب، سۇنگ قىتىپ جايىگە قۇيهدى، اوقەلشگە/ماساژ قىلىشگە توتىنەدى و آرەدە پهلوان محمّد بىر مسئله سۇزلەش اوچون نوابىنى سۇزگە تارتەدى. پهلوان نوابى گە نىمە دىگن؟ نوابى نىڭ حىرتى نىمە دە ايدى؟ انه شو بۇلىپ اۋتگن واقعهنى اولوغ اديب منە بوندەى اېسلەيدى:

«پهلوان مهربانلىق و شفقت يوزىدىن هر كون عبادتىمغه كېلور اېردى و ذلك (اوقەلاووچى/ ماساژ قىلووچى) خادملىغى و طريقىن چون كىشى اندىن يخشىراق بىلمس اېردى و اۋزى هم حكيم شىوه كىشى اېردى -التفات قىلىپ، اول امر(ماساژ)غە اشتغال كۇرگوزور اېردى. قسازا، بىر كون كىم، سحرى فقير بو شعرنى ايتىپ اېردى كىم، مطلعى بودور كىم:

هر قىان باقسم يوزومگه اول قوباشدىن نور اېرور،
هر سارى قىلسم نظر اول آى منگه منظور اېرور.
بدايىع البدايه

و بو شعر بېتى بيت اېردى و مسوده (قارلمه) قىلىپ جىيىمغه سالىپ اېردىم و هنوز كىشىگە اۇقومه يدور اېردىم و كۇرستمە يدور اېردىم.
پهلوان التفات يوزىدىن معهود(قصدن) دستورى بىلە اېگنىمنى توتر اېردى،
مقدمه بنياد قىلدى كىم:

- سېنى بوكون دېرلر كىم توركچە (اېسكى اۋزىبىك تىلىدە) شعرنى يخشى ايتورسېن و توركچە نظم ايتور اېلدىن اېشىتىپ، بىزگە بو سۇزنى مسلم توترلر.
بىزىنىڭ بىر سوالىمىز بار.

- سىز بارى سوالىنگىزنى ايتىنگ، - دېدى نوابى.

پهلوان:

- سوالىمىز بودورکه، تورکى گوى، شعرادىن اولچه شعرلى روزگار صحيفه سىده ثبتدور، قىسى يخشىراق ايتىدورلر؟ و سېنىگ عقىدهنگ انىنگ يخشى ايتماق يغه بارور، سېن بېگانور (ياقتيرماق، اعتراف قىلماق، خوش کورماق، معقول له ماق، لايق تاپماق) سېن؟

فقير (نوابى) دېدىم:

- بارچه يخشى ايتىدورلر، مېن بېگانور مېن.

پهلوان دېدى:

- سېن تکلّف و کسر نفسى قوی، واقعى يوزىدن سؤز ايت که، بوکه «بارىنى بېگانور مېن»- دېر سېن، بارچه خود بىردېک اېمس، البته، تفاوت بار.

فقير ايتيم کيم:

مولانا لطفى مسلمدورلر و بو قوم نىنگ استادى و ملک الکلامى دور.

پهلوان دېدى:

- نېچوک سىد نسىمى (عمادالدين نسىمى) دېمه دىنگ؟

فقير دېدىم:

- خاطرغه کېلمه دى و بر تقدیر کېلماق، سىد نسىمى نىنگ نظمى اوزگه رنگ توشبتور، ظاهر اهلى (دنياوى کيشىلر) شعراسىدېک نظم ايتمه يدور، بلکه، حقيقت طریقىن ادا قىلىدور. بو سوالده سېنىگ غرضىنگ مجاز طریقى (عرفان و تصوف يۇنه لىشىده) ده ايتور اېل اېردى.

پهلوان اعتراض يوزىدىن کنایت آمىز دېدى که:

- روا بۇلغەى که، سىد نسىمى بارىده لطفى نظمىنى پسند قىلغەى سېن و حال اول کيم، سىد نسىمى نىنگ نظمى ظاهر يوزىدىن مجاز طریقىغه شامل دور و معنى يوزىدىن حقيقت طریقىغه و يوقارى بىتگن بىتنى اؤقىدى کيم، فقير بو سحر ايتوب اېردىم. چون مطلعنى اؤقىدى، اوزگه ابياتىن هم متعاقب بيان قىلدى و تخلص کيم بو نوع واقعى بۇلوبتور کيم:

گر نوابى سىمىرلر و صلین اىستب کورسه رنج،

یۇق عجب نیوچونکه خام اېتگن طمع رنجور اېرور.

بدایع البدایه

نوابىنى نسىمىغە تىغىر بېروب اۋقىدى و فى الواقع بو بيتده نوابى لفظىدىن نسىمى لفظى مناسىراق دور و فقير متعجب بۇلدم. آهسته راق ايلگىمنى جىيىمىغە ابلتتىم و ملاحظه قىلدىم: اۋزىم بيتىب جىيىمىغە سالغن مسودهده موجود اېردى حيرت و تعجبىم آرتتى. و پهلوان هم ايتگن سۇزىن اعاده (تكرار) قبله دور اېردى و شعرىنىڭ ابياتىن مكرر اۋقور اېردى. و فقير بى تحمّل بۇلوب سۇردوم كىم، اول ايش كىفئىتىن معلوم قىلغى مېن. اول اۋزىن يىراق توتتى و اۋز سۇزىده رسوخ (تاكيد) كۆپرەك ظاهر قىلدى. فقير مبالغه قىلغان سايبى پهلوان هم مبالغه كۆرگۈزدى. ضرورت يوزىدىن سۇردوم كه:

- بوشعرنى قچان ياد قىلىب توتوب اېردىنگ؟

دېدى كه:

- اۋن ايكى يىل بۇلغە يكه، بابر ميرز انىنگ مجلسيده بو شعر اۋتر اېردى، مېنگە

بغايت خوش كېلدى بيتىب آلىب ياد توتتىم:

بارى هر حال بيله بوكون اۋتتى، اول تكيه (ياتاقخانه) سيغه باردى. تانگله (اېرتەگى كون) هم اول دستور بيله كېلدى، ينه صحبت بۇلدى، ينه بو سۇز ارەغه توشتى. ينه فقير سۇردىم الهه (ilohd) اقلدىم كىم، بو ايش كىفئىتىن معلوم قىلغە يمېن. بو قتله خود دېدى كه:

- اول وقت كه، مېن بو شعرنى ياد توتتىم، كشتىگىرلردىن هم نېچەسى بار

اېدىلر و هم اۋرگندىلر (شعرنى يادله دىلر)، دېب اوچ-تۇرت پياده سارت (تاجىك) كشتىگىلرنى كه، انىنگ بيله كېلىب اېردىلر، تىلب دېدى كىم:

«اۋقونگ، انداق كىم مېنىڭ بيله اۋرگىب اېردىنگىز». الر دغى پى-در پى روان

اۋقىدىلر. فقيرغە تعجب اوستىغە تعجب واقع بۇلدى و پهلوان سۇزى صدقىده مبالغه قىلور اېردى. اگرچه مبالغه حاجت اېمس اېردى، نېچون كىم، صدق دعواسيده نېچە تانوق (گواه، شاهد) هم اۋتكردى.

عاقبت انداق معلوم بۇلدى كىم، اېگنىمنى اوله يديورغانده (اولشماق، توتماق)

جىيىمده كاغذ كۇروبتور، آهسته لىق بيله اول كاغذنى چىقىرىب كۇروبتور و معلوم قىلبتور كه، اوشبو يقىنده ايتىلغان شىعدور. او كاغذنى آچوق ياننده قۇبوتور و ياد توتوبدور و چيرمەب و جىيىمىغە سالىب تور. همول زمان بۇلغان سۇزلرنى اراغه

سالىيدور. آقشام كه، تكيه سىغه بارىيدور، كشتىگىرلرگه تكليف بيله اۋرگتيدور و بوبوروبتوركه، اهتامام بيله تكرر قىلييدورلر كه، روان اۋقور چاغده روان اۋقوغه بىلر. پهلوان نىنگ اول نوع غريب ايشلىرى و عجيب ظرافتلىرى كه، تعبغه موجب تعجب و عقلغه باعث تحير بۇلغەى- كۇپ ابردى» (نوابى، مكمّل اثرلر تۇپلمى، ۱۵-۱۱۷-۱۱۵-بېتلر) توم،

نوابى تخلصىنى نسىمى تخلصىگه المشتىرىب، هزل قىلگن پهلوان محمّد، علىشېر نوابىنى سىنه ماقچى بۇلەدى. نوابى بو شعر اۋزىنىكى اېكىنىنى دزاو پىقب يېتەدى. بوبوك شاعر نىنگ شعرىنى اۋزىنىكى بىلگن و شاعرلىك دىوايو دىغدغه سى بىلن چىقنلر هم بۇلگن. شوندهى حالتلردن بىرىگه اشاره قىلگن:

خاصه معنيلريم ايل قىلسه تصرف كولدوك،
كىشى فرزندى قچان كىمسه گه فرزند اۋلميش.
نوادرالشاب

نوابى شعرىنى اۋزىمنىكى، دېب اصلاح قىلىشگه شاعر آلدىگه بارگنلر هم بۇلگن. بو حقدە بىرتە لى شعر يازگن. اولرنى علىجده مقاله قىلگن ايدىك. نوابى ده بونقه مطايبه لىر سىراب.

علیشبر نوابی انسکلاپدییه سی حقیده

کېینگى اۋن يىللىكده، هم اۋزبېكستان همده چېت اېلرده نوابی شناسلىك گوركيره ب رواجنه باشلهدى دېسك، مبالغه قيلمگن بۇله مېز. بو وقت ايچيده قىلىنگن علمى-عملى ايشلر سانى-سلماغى انچه يوقارى. اينىقسه، اۋزبېكستانده قىلىنگن ايشلر كۈزنى قمشتيرگودېك درجدهده. بىر آغيز ايتگنده، گۈزهل اۋزبېكستانده نوابی شناسلىك علمى ينگى رواجلنیش باسقىچىگه اۋتیب آدى. در حقيقت اولوغ نوابی اۋزبېك خلقى نىنگ قلىبدن جاي آلي ب، مى رمزگه ايلندى؛ قوللوق!

اېشلىش جاي زكه، اۋزبېكستانده نوابی حياتى-ايجادى بۇيىچه باسلىگن تورلى-تومن نشرلر: گزىته، ترجمه لر، مجله، مقاله، رساله، كتاب؛ قىلىنگن علمى-تحقيقى ايزلەنيشلىرىنىڭ كېيتى كۈرىنمەيدى. هر يىلى نوابى نىنگ ينگى-يىنگى قىزەلرى كشف اېتىلماقده. نوابى بىلن خلق اۋرتەسیدەگى مسافه تاباره قىسقريب، شاعر خلقه يقىنلىشتىرىلماقده.

افغانستان اۋزبېكلىرى هم اۋزبېكستانده بۇلەياتگن علمى، ادبى و مدنى اۋزگريشلىردن خبردار بۇلىشسه يامان بۇلمس اېدى. دريانىڭ ايكى تامانىدهگى بىر خلقمىز، تقدىرىمىز قۇشاق، زواله مېز بىر. اينىقسه اۋزبېك ادبياتىگه عايد كتابلر افغانستانگه متصل كېلتىرىلىب تورسه، قۇلمه-قۇل بۇلىب اۋقىلسه فايدەدن خالى بۇلمسدى. اۋزبېكلر يشب تورگن ولايتلرده كېلتىرىلگن كتابلر ساتىلسه نور اوستىگه اعلى نور بۇلور اېدى. كىمدىر بو ايش بۇيىچه بىرىنچى قدمنى كۈترماغى كېرەك دېب اۋىلەيمىن.

اېندى تىلداشلىرىمىزگه يېنگىللىك بۇلسىن معناسيده نوابى بۇيىچه چاپ بۇلگن مهم بىر اثر حقيده معلومات بېرماقچىمىز. باسمەدن چىققن بو كتاب "انسكلاپىدىك"/"دايرة المعارف" خصوصيتگه اېگه. بو تور كتابلر جهان تجربەسیده

موجود دیر. اؤزبېکستان ده نوایینی انسکلاپیدیه (نشرده: قاموسی لغت دېیلگن) سیدن آلدین، "بابر انسکلاپیدیه" سی باسیلیب چیققندی. اؤزبېکستان ده (۲۰۱۶) بیر گروه نوایینی شناس عالم و تدقیقاتچیلر تامانیدن ایکی جلدلیک "علیشبر نوایینی قاموسی لغت" اثری یره تیلدی. حجمی کتّه ایگّی توم (جلده) توزیلگن بو معتبر اثر چیرایلی بیچیم، گۆزهل نقش و بېزه کلرده، اعلى قاغازده باسمه دن چیقیریلدی. اؤنلب مقاله نی اؤز ایچیگه آلووچی ۲جلد دن عبارت بو اینسکلاپیدیه نینگ: ۱- جلدی(الف - س)؛ ۲- جلدی (ت- ه) بؤلیب، دنیا قاموسچیلیگی معیاری اساسیده ترتیب بېریلگن و تدوین قیلینگندیر. مقاله لر ایخچم، انیق منبع لر گه تیه نیلیب یازیلگن. بیرینچی جلدی ۵۳۵ ببت؛ ایگّینچی جلدی اېسه، ۴۷۹ صحیفه دن عبارت.

بو اولکن اثر فیلالوژى فنلری دوکتورى سراج الدین سیداف همده مېنینگ یقین دوستیم فیلالوژى فنلری دوکتورى افتاندىل اېرکین اوفلرنینگ ۲۲ببتلیک کیریش سۆزی بیلن باشلنده دی. اوشبو کتّه قاموس نینگ عمومی قسمی اساساً نوایینی حیاتی و ایجادینی اؤز ایچیگه آله دی.

موضوع بؤیچیچه اثر ایچیده گیلر:

(اساسی مقاله لر)

- علیشبر نوایینی نینگ حیات یؤلی؛
- نوایینی ایجادی؛
- نوایینی اثرلری؛
- نوایینی نینگ پوییتیکه (شعریتی) سی خصوصیتی؛
- نوایینی یره تگن اوبرز (بدیعی تصویر) لر توصیفی؛
- نوایینی دوری و ادبی محیط؛
- نوایینی و سلطان حسین بایقرا مناسبتلری؛
- نوایینی و جامی؛
- نوایینی و تېمورى شهزاده لر؛
- نوایینی نینگ ایجادکار زمانداشلری؛
- نوایینی اثرلریده تیلگه آلینگن تاریخی شخصلر؛

- نوايى اثرلرئده دىنى، افسانوى شخصلر،
- نوايى نىنگ "محاكمة اللغتين" اثرئده تىلگه آلىنگن ۱۰۰۰ اتە فعل؛
- نوايى اثرلرى قۇلىازمهلرى؛
- نوايى اثرلرى منبعلىرى؛
- نوايى بۇيىچە چاپ اېتىلگن اثرلر؛
- نوايى شناس عالمر فعالىتى گە عايد معلوماتلر؛
- نوايى اثرلرئده گى بدىعى قهرمانلر.

و شونىنگدېك:

- نوايى اثرلرئده كېلگن دىنى موضوعلر؛
- نوايى و تصوف؛
- ادبى اصطلاحلر؛
- ادبى ژانرلر؛
- ادبى صنعتلر؛ كىتابلرئده تىلگه الىنگن اثرلر؛
- نوايى دنيا نوايى شناسلىرى نگاھئده.
- انسكىلاپئديه نوايى قۇلله گن عروض اۇلچاولرى و باشقهلرنى اۇزئده مجسم اېتگن.

سىز عزىزلرگه تىنىشتىرگىمىز انسكلاپئديه نوايىنى چوقورراق اۇرگنىشده **اسقاته دى** (كېرەك بۇلەدى) دېب ايشانه مىز. ايكى جلدلىك اوشبو قاموسى لغت (دايرة المعارف) كمينه نىنگ كىتابخانه سىنى هم بېزەب تورئيدى. "عليشېر نوايى: قاموسى لغت" نىشرىنى برچە نوايى مخلصلىرى اىنىقسە، عزىز ياشلرگه ساتىب آلىشلرئنى توصيه قىلەمن. كىتابخانه سئده بو كىتابلر موجود بۇلگن اۇزبېك نىنگ اوبئدن برکه ارئمه ئيدى. اۇزبېك اوبئنى نوايى بابامىزنىنگ تئرن تفكرى نور افشان قىلىب تورئشىگه ايشانچىم كامل. نوايى بىلن ىشش همەگه نصيب بۇلسىن.

قدىمانه شعر يا كه نوابى شناسلىك مسئلەلىرى

نوابى اىجادى قدىمدىن حاضرگچە جودە كۇپ تارىخچى، تذكەرەچى، عالم و تدقیقاتچىلر ذهنىنى بند قىلىپ كېلماقده. نوابى اثرلىرىدە ھلى بېرى اۇز يېچىمىنى تاپمەى كېلە يانگن معما-يو، مسئلەلر تلەى گىنە. اولرنى كشف قىلىش و آچىش نوابى شناسلر آلدیدە كۇندەلنگ تورگن ایشلردن سنەلەدى.

توركى، اينىقسە اۇزبېك ادبىياتىمىز اۇزىگە خاص رنگمە -رنگ ادبى ژانر، لفضى، معنوى صنعتلر و شعرى اۇلچاو تورلرىگە ابگە. بولردن بىر قطارى حقىدە محمود كاشغرى نىنگ "ديوان لغت الترك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثریدە معلومات بېرلەدى. مثلاً، "بىلىگ"، "تبوغ"، "سندروش"، "تۇرتلىك"، "تويوق"، "اۇتلوك"، "بىغى يۇقلاو" ... كىبى شعرى ژانرلر حقىدە گپ بارەدى.

بو شعرى تورلردە مىنگ يىل آلدین بابا-اجدادلرىمىز شعر يازىب، اۇزىدن مىراث اولكن قالدىرىب كېلگنلر. "اورخون آنە سالى بيتىكلرى" متنىدە ھم بولرگە مثال تاپىب كۇرسەتىش ممكن. شعر حقىدەگى شوندىە معلوماتلردن بىر مونچەسى نوابىدن سەھل آلدىنراق یشەگن شىخ احمد طرازى نىنگ "فنون البلاغە" (بلاغت فنلرى) كىتابىدە قىد اېتىلگن. نوابى نىنگ "مىزان الوزان" اثریدە: "توركى"، "سبزواری"، "اۇزماغ" (اۇزبېكلرنىنگ اۇزماغى)، "بودى بودای"، كىبى شعرى ژانرلر تۇغرىسىدە گپ كىتە دى. مذکور منبعلردە توركى شعرى ژانرلر حقىدە قىزىقدن-قىزىق معلوماتلر كېلتىرلەدى. ظهیرالدىن محمد بابرنىنگ "مختصر" و يا كه "مفصل" اثرىدن ھم ادبىياتشناسلىك مسئلەلىرى، جملەدن ادبى نقد، عروض بابىدە يېتلىچە معلومات بېرلەدى.

معلومكە، شعرىتىمىز بىر تقىم عربچە، توركى و فارسى ادبى ژانرلر بىلن شكلىنگن، اولر سىز و بىزگە تىشىدىر. قىزىق جایی شوندىە كه، نوابى بو ژانرلر آرەسىدە

ھىچ قەيىردە اوچرەمەگن بىر شعر شىكلىنى ياكە ژانرنى اېسگە آلەدى. مېن بو حقدە ھىچ قندەي معلوماتگە اېگە اېمىمىن. اېزلب جواب ھم تاپە آلەمەدېم. التماس ھر كىم بېلگىنچە موضوع يوزەسېدن فكر بېلدېرسە يىخشى بۇلور اېدى. بلكىم، بېرار عقلى رسا تېلداشلىرىمىزلردن بېران بىر جۇبەلى (اۋرىنلى- معقول) فكر و معلومات چىقىب قالر.

علېشېر نوابى اۋزى نېنگ "مجلس النفايس" اثرى نېنگ تۇرتىنچى مجلسىدە شاعر مولانا شھاب الدىن حقىدە قىسقىچە معلومات بېرىكن، قىزىق بىر نظرى مسئلە گە ياندەشەدى. نوابى مولانا شھاب نېنگ ناپاب قابلىتى بار بىر شاعر صفتىدە تىنىشتىرەدى. نوابى گە كۆرە، مولانا قرآن آيتلىرىنى تېزدە تاپىب چىقىرىش اوچون "كشفا لاىيات" گە اۋخشەگن بىر قولەي قاعدە يرهتگن اېكن. بو اىشى اوچون مولانانى علما و قارىلر تحسېن قىلىشگن. اولوغ شاعر، مولانا شھاب الدىن حقىدە منە بوندەي دېبە معلومات بېرەدى: "مولانا شھاب-مدۆن لقبى بېلن مشهوردور و انى "عجايب المخلوقات..." (مخلوقالرنېنگ عجايبى، قىزىغى) دېسە بۇلر. با وجودى اول كە، "كلام الله" آيتىنى بات تاپر اوچون تدوېن قىلىدوركىم، علما و قرآ تعجب و حىرت يوزىدن تحسېن قىلورلر. كۆرە يپ سىزىمى شو گېنېنگ اۋزىدە بىر يىنگىلىك كۆزگە تىشلنە يېتىدى. او ھم بۇلسە "تېز اېتىب تاپىش" بونى ھم كىمىنە بېرار بىر منبعەدە اوچرە تگىم يۇق. چىستان، لغز، معما يانېدە خلقىمىزنىنگ "بات تاپر" دېگن ادبى تور شىكل ادبىياتىمىزنى بېزە ب توريىتىدى.

شوندن سۇنگ علېشېر نوابى گېىدە دوام اېتىب، يازەدى: «...مولانا شھاب الدىن) بوندىن باشقە ھم صلاحىتلىق كىشىدور. بىر نوع «قدىمانە»؟ (شعرى ژانر بۇلىشى كېرەك) شعر ھم ايتور، اما، يقىندور آدمىلىق صورتىدىن منخلع (جايدن اوازقلاشتىرىلماق) بۇلىب، اۋزگە جانور صورتىغە مسخ (يوز خونىكلەشىش، ماخاو يوز) بۇلغەي. انداق كىم، انسانىت سىرتىدىن سېباح و بھايىم (حيوان) سىرتىغە مبدل بۇلوتور. اما، بو دعوا اثباتىغە مصرع كىم "مقلوب مستوى" ("ياتىق تېسكرىمەچە") شعرى صنعتىدە اېتىب دور، دليل بسدور كىم...

اېسكە سالىش اوچون شو اۋرىندە ظھرالدىن محمد بابرنېنگ بوتون باش بىر گۇزەل غزلى مقلوب شىكلىدە يازىلگن تاكىدلش لازم. بو غزلى يوقارىدن قويگە، قۇيىدن يوقارىگە؛ اۋنگدن ساغكە، سۇلدن اۋنگە؛ غزل شىكلىدە، ھر بىر بيتىنى؛

ادشمسم (؟) ايلنه سىگه اۇقىلهدى. بونى چينه كم شىرى معجزه دىسه هم بۇله بىرهدى. بو ژانرنى مېن "مقلوب" دىب تاپدىم، بلكه باشقه بىر آتى هم بار دىر. سوال شوكه، نوابى بو مقلوبده «قىدىمانه شىر»-دېب قندهى شىر تورىنى كۆزده توتماقده؟ شوندهى بىر شىر شىكى بارلىگىدىن خبردار مىسىز؟ جوده مهم و عىن پىتده قىزىق سوال. قىدىمانه شىر يازگن شاعرنى بىله سىزمى؟ شىرنىنگ بو تورى قندهى خصوصىتلر گه ابگه؟

نوابى ايتگن "مقلوب" مستوى" ژانرى هم قىزىق شىرى شىكل حسابلنهدى. شاعر شوندهى سۆز ياكه سانلرنى شىرده تاپىب ايشلتهدى كه، اولر اۇنگدن سۆلگه، عكسىنچه سۆلدن اۇنگگه قرهه اۇقىلسه سۆزىنىنگ املاسى / يازىلىشىده اۇزگرىش كېلمه يدى. مثلاً، درد، گرگ، دود، باب، نادان و باشقهلر. كلاسىك ادبىياتىمىزده بو ژانرده شىر يازگن شاعر بۆلمهگن؛ نوابى شىرىعتىده هم اوچرهمه يدى. خلص، ادبىياتىمىز تارىخى قىزىقدن قىزىق مسئله و واقعه لرگه باى بۇلگن. "مجالس" ده ايتىب كېتىلگن بىرگىنه "قىدىمانه" شىر شىكى كىشى ذهنىنى اۋزى گه بند اېتهدى.

قىلنى قىرق يارگن بايقرا

«سلطان حسين ميرزا زمانى عجيب زمانى اپردى، اهل فضل و بى نظير ابلدين خراسان، به تخصيص هرى شهرى مملو اپردى. هر كيشى نينگ كيم بير ايشگه مشغولاتى بار اپردى. همتى و غرضى اول اپردى كيم، اول ايشنى عملگه تېگورغى.» (ظهیرالدین محمد بابر)

گپ سلطان حسين بايقرا و عليشېر نوابى حقيده بارماقده. بو ايكي ذات نينگ بير عصر و زمانده، بير محيطده دنياگه كېلىشى حكمتلى تصادفلردن بۇلسه كېرەك. بو ايكي اولوغ انسان حياتى بير-بيريگه باغليق طرزده شكلىنهدى. كېلگوسى تقديرلىرى مرگب سياسى شرايط و قانلى آليشوولر دورىگه تۇغرى كېلدى. حسين بايقرا نوابىدن آلتى ياش كتە بۇلگن؛ يعنى بايقرا بېش يىل نوابى اوليميدن كېين كۇپراق يشهدى. نوابى بار-يۇغى ۱۶۰ ياش عمر كۇرگن بۇلسه؛ سلطان حسين ۶۸ يىل حيات كېچيردى. بو ايكي معتبر انسان شخصيتى بوت، ايش و كۇرستگن فعاليتلىرى اېسه كۇپ قىرەلى بۇلگن.

نوابى بويوك شاعر، عالم، متفكر و دولت اربابى؛ حسين بايقرا بۇلسه تىنقىلى شاعر، بير ججى رساله مۇلفى، ماهر سركرده، داوروغى عالمگه كېتگن شاه و سلطان بۇلگن. نوابى بىلن سلطان حسين اۇرته سيدةگى مناسبتلر هم جوده قلىن اېدى. اولر اېمكداش (بير آنه نينگ سوتىنى اېمگن) بۇلگنلر. دېيرلى تېنگفور، مكتېداس، جوده صميمى دوستلر بۇليشگن. بو خصوصده تارىخى و علمى-تحقيقى منبعلرده كۇپ و خوب يازىلگن دير.

نوابى اۇز اثرلريده حسين بايقرانينگ سۇز بىلرمانلىگى، نكتهدان شاعر و شعر شناسلىگى باييده كۇپ باره مقتب گپيرگن. حتى اولوغ شاعر اۇز شعرلرېنى نظريدن اۇتكزېش اوچون بايقرا حضوريده بۇلگن، شاه نينگ ادبى مجلسلريده شعرلر بحث

آستىگه آلىنگن. ادبى يىغىنلاردا قىزغىن صحبتلار قىلىپ تۇرىلگن. نوابى بىر غزلىدە مەنە بۇندەھى دېدى:

اى نوابى خردە نۇزمىنگەھە اصلاح ايله سىنگ،
شاه غازىدن جهانده خردە دانى يۇق كىشى.
بدايع البدايه

بايقرا علم-فن، شعر و صنعت اخلاصمىدى، و عىن پىتتە شاعر و ھىرمندلر نىنگ غمخور و ھىمايەچىسى بۇلگن. بايقرا سرايىدە ادبى يىغىنلار اوپىشتىرىلگن بۇلىپ، اوندە يازىلگن شعرلر تحليل و تجزيە قىلىنىپ محاكمە اېتىلگن. نوابى اثرلىرىدە تۇرلى سىبلر بىلەن اېنگ كۇپ تىلگە آلىنگن شىخس بو حسين بايقرا بۇلەدى. "خىمسە" داستانلرى نىنگ ايرىم بابلىرى، "مجالس النفايس" تىكرەسى نىنگ ۸ - بابى، "ھىلالىيە" قىسىدەسى حسين بايقراگە بىغىشلنگن. شونىنگدېك نوابى باشقە كۇپلېب شعرلىرىدە حسين بايقرانى ھىرمت ايله تىلگە آلەدى. شونىنگدېك شاعرنىنگ باشقە بىر قطار اثرلىرىدە حسين بايقرانىنگ اېزگو خىصلتلىرى، عىجابى سىفتلىرى، قىلىق و فىعل-اطوارى؛ دولت و سىياسەت ايشلرىدەگى كىچىلىكلرى ھىقىدە ھىم سۇز يۇرىتىلگن. نوابى حسين بايقرا ھىقىدە "محاکمة اللغتين" اثرىدە شۇندەھى يازەدى:

«ابوالغازى سلطان حسين بايقرا...جھانبانلىق تىختىدە مقام توتتى و كىشورستانلىغ مىسندىدە آرام تاپتى، ملك سلكى گە امنىت گۇھرىن چىكتى و جھان مزرىعدە جمىعت دانەلرىن اېكتى»

نوابى دېك بويوك شاعر اۇز يازگن شعرلىرى و اثرلىرىنى باشقە لىرگە كۇرسەتىپ، تىنقىدى فكرلر آلىپ، كىچىلىكلرى بۇلسە تۇزەتىشلر قىلگن. انىقراغى نوابى بىتگن اثرلىرىنى بىرىنچى بۇلىپ، عبدالرحمن جامى (مولانا جامى اېسكى اۇزىپك تىلىنى يىخى بىلگن-ت. ايشانچ) و سلطان حسين بايقراگە كۇرسەتىپ تۇرگن. نوابى، ھىسبى مىصلىتى، معنالى تىكلىفلرىدن كۇپ بارە بىرەمىند بۇلگىنىنى اعتراف اېتەدى: «...التفات و احترام يۇزىدىن بعضى معنيلر تاپىپ نۇم قىلورغە ھىكمىلر ھىم جارى بۇلدى و سۇز اسلوبىغە تىين لىر و اداسىغە تامينلر اظھارى بۇلدى».. "مجالس النفايس".

نوابى اينىقسە، سلطان حسين بايقرانىنگ نكتە دانلىك، نازك خياللىك صفتلىرىنى كۆپ مراتبە تىلگە آلەدى. شەرى مجلسلردە سۆزگە بەھ بېرىش بايىدە حسين بايقرا آلدىگە توشەدىگىنى بۆلمەگن. اونچە-مونچە كتە شاعرلر هم اۆز شەرلىرىنى بايقرا نظرىدن اۆتكىزىشگە باتىنەآلمەگن. حسىنى تخلصى بىلن شعر يازگن، ديوان اېگەسى بۆلگن بايقرا شەرشناسلىك مسئلەسىدە جودە كتە قابىلىتى سۆز بىلوچى بۆلگن.

نوابى نىنگ مشهور تذكرەسى "مجالس النفايس" نىنگ سىگىزىنچى مجلسى (اثر ۸ مجلسدن عبارت بۆلىپ، اونده ۴۵۹تە شاعر حقىدە معلومات بېرىلەدى) حسىنى گە بېغىشلنەدى. نوابى بايقرا تۇغرىسىدە منە بو جملەلر ايله سۆزىگە دوام بېرەدى:

چون "مجالس النفايس" نىنگ يېتى مجلسىنى طبع اھلى غوغاسى و نظم خىلى علااسى بىلە اۆتكىرىلدى سىگىزىنچى مجلس سلطان صاحبقران مجلسى دور كە، انى انداق كە، حقى دور بىان قىلماق ممكن اېرمس و اول دعواغە عقل كىم، منصف حكم دور رخصت بېرمس. نېچوك كىم، بۆلسە شكستە و بستە و بعضى پرىشان و بعضى پىوستە ادا تاپتى. اېمدى خلوتدە دغى بىر-ايكى نقل اول حضرت نىنگ غىر نظم لطايفىدىن هم بىتلىسە و بىر-ايكى سۆز شرح اېتلىسە بىراق بۆلمەغى».

نوابى بايقرانىنگ گۆزەل شەرىتىدن الگولر كۆرسەتىب، اونىنگ شاعرلىك استعدادىگە يوكسك بەھ بېرەدى و "مجالس" نىنگ شو مجلسىدە سۆز يوربته تورىب، حسين بايقرانىنگ اۆتكىر ذھنى، نكتە بىلىش قابىلىتىدن مثال كېلتىرەدى. معلوم بۆلىشىچە، مولانا لطفى خسرو دھلوى نىنگ ھند تىلىدە يازىلگن بىر شەرىدن ظرىف بىر نكتە تاپىب نوابى گە كىپىرىب بېرەدى. نوابى ظرافتنى اىشىتىب حىرتلنەدى:

«مولانا لطفى كە، اۆز زمانىدە خراسان ملكىدە توركى و فارسىدە ملك الكلام اېردى، بىر كون بەھار ايامىدە كىم، بولوت عاشق كۆزىدېك اشكبار و اول اشك قطراتىدىن ھر بىرى: معشوق وعدەسىدېك بىر موھوم تار آشكار قىلور اېردى، بو فقيرغە يۇلوقتى و دېدى كىم، بو ياغىن تارلرى مخصوص بۆلەدور، مير خسرو ھندوچە اشعارىدە بىر عجىب-غرىب معنا ايتىب دور و اول بو دوركىم: محبوب بەھار ايامىدە بىر يان باردورمىش بۆلغەى و ياغىن جھتىدىن بىر بلچىق بۆلمىش بۆلغەى

و انىنگ آياقى بلچىغدىن تايىب يىقىلور چاغىدە غايت نازكلوگىدىن ياغىن رشتەسىن مددى بىلە توتوب قۇپموش بۇلغەي».

علىشېر نوابى لطفىدىن اېشىتىگن اينچە (نازك) تصويرنى دوچ كېلگن كىشى گە مقتب گىپرىب بېرەدى. كونلردن بىر كونى حسين بايقراگە هم بو نازك حالتنى ايتىب بېرەدى. نوابى نىنگ مقتب گىپىرگن مثالى حسين بايقراده اعتراض توغدىرەدى:

«بو فقير بو معىنى اېشىتىگچ، خوشحال بۇلوب، مير خسرونىنگ بو دقيق خيالىغە آقيرنلر اۇقودوم و طبع اهلېدىن ياغىن تقىرىبى بىلە هر كىم قاشىدە بو سۇز نقل قىلدىم. منگە يوزلنگن خوشوقتلىغ انگە هم يوزلەنىب، مير خسرونىنگ تعريفىدە بى اختيار بۇلدى. بىر كون هم مذكور بۇلغان تقىرىب بىلە سلطان صاحبقران على مجلسلىرىدە بنده بو سۇزنى عرض قىلدىم كىم، بىر كون مولانا لطفى مير خسرودىن بو نوع غرىب نقل قىلدى، دېب. خيالىمدە بو كىم اول حضرت نىنگ هم طبعلىرىغە خوش كېلىب، تعريفىدە مبالغە قىلغوسىلر دور. بنده كۇپ شىعف بىلە ايتقان اوچون فىالجملە تېسىم قىلىب، انبساط اظهارى قىلدىلر. اما كۇپ التفات واقع بۇلمەدى. سۇنغى كون انداق معلوم بۇلدى كىم، اول حضرت نىنگ مبارك طبعلىرىغە مير خسرونىنگ بو خيالىدە اعتراضى يوزلنگن اېمىش بۇلغەي، ينه حىرت دست بېردى كىم، مير خسرونىنگ بو خيالىغە جامع طبع اهلى اعتراف و تحسیندىن اوزگە هيچ نىمە ظاهر قىلمەدىلر، آيا، اول حضرت نى اعتراض قىلىب اېركنلر»

نوابى بو اعتراض سببىنى حسين بايقرادن سۇرەيدى. سلطان حسين خسرو دهلوى بيتىدەگى قصورنى نوابى گە منە بوندهى توشىنتىرىب بېرەدى:

«على مجلسدە بېر اۇيۇب، عرض قىلدىم كىم، اول اعتراضى گھربار الفاظدىن اېشىتمك مراد دور. دېدىم كىم، اول اعتراض بودور كىم، اول ياغىن قىطرەسى يوقارىدىن قویى اېنىب كېلە دور، مقرر دورور كىم، رشتەسىغە دغى همول حالدور. رشتە كىم، مىلى قویى بۇلغەي، انىنگ مددى بىلە يىقىلەدورغان اۋزى اۋزىن اسرەماغى محالدور.

اول حضرت بو اعتراضنى نقل قىلغاچ، فقير بىلدىم كىم، مېن و هر كىشى هم كىم، بو معىنى اېشىتىب، تحسین قىلىدور بىز-بىرچە غلط قىلغان اېمىش بىز.

قولاق توتوب اۋز نقص طبيغىمىغا معترف بۇلدىم. اندىن سۇنگ اول حضرت دېدى كىم، بو بيت انداق بۇلۇبدوركىم، اعتراض محلى يۇقدور كىم؛

ضعفدين كلبمده قۇپماق ايسته سم ايلر مدد،
عنكبوتى رشته آسقان بۇلسه هر ديوارغه.

اميد اولكىم صاف طبع كۇزگوسى هرگز دوران حوادثيدىن غبارى اۇلتورمه غى و مونداق روشن ذهن شمعين نوابى صرصرى اۋچورمه غى». "مجالس النفايس" حسين بايقرا يوقارىده گى ترتبيده يازيلگن بۇلسه نقصانى بۇلمس، دېپه تۇغرىله يدى.

ينه بير واقعه گه كۇره، حصارلىك ياش شاعر قبولى ينگى بيتگن بير غزلىنى نوابى گه اۇقىب گپىرگنيدى، نوابى اونىنگ ايكنىچى بيتى گه اۋزگرتىرىش كىرىتتىب:

سرو مايل بۇلدى كىم، اۋپگه ي آياغىنگ توپراغىن،
يۇقسه هر ساعت صبا تحريكيدىن خم بۇلمه دى.

طرزىده تۇغرىلب بېره دى. شو غزل حسين بايقرا حضورىگه اۇقىلگنيدى، او ايكنىچى بيت عليشېر نوابى قلمىگه تېگىشلى اېكىنى دراو پيقه يدى. بو حالتدن اطرافده گىلر حيرتگه توشه دىلر. يوقارىده كېلتىرىلگن متندن معلوم بۇلېشىگچە، حسين بايقرانىنگ نازك ديدى قىلنى قىرق يارگن كۇرىنه دى.

چىندن هم حسينى اعتراضيدىه جان و معنا بار ايدى. حقيقتدن هم يامغىرنىنگ ياغىشى تىپه دن چووه لىب توشه ياتگن اېپنى اېسلته دى. محبوبه سى نىنگ عشقى سبب، لايدىه تايىب يىقىلماقچى بۇلگن عاشق؛ ياغىن تارىدن اوشلب تورىشىده منطق يۇق؛ انىقراغى شعرى منطق بوزيله دى. تار، اىپ بير نرسه گه باغلىق بۇلسىنكه، تايىب يىقىلماقچى بۇلگن ضعيف عاشق اوندىن مدد آلىب، اوشلب اۋرنىدىن تورسىن، يىقىلمه سىن. عاشق اوشلب توره دىگن اىپ چۈه لمه ياتگن بۇله دى ذاتاً. چواله تورگن اېپنى اوشلب اۋرنىدىن تۇرىب بۇلمه يدى. شعرى منطق يوزه سىدىن خسرو دهلوى بيتى حسينى توزگن بيت كى باغلىگنده اېدى؛ بيتده گى مبالغه ينده ده اساسلى راق چىقن بۇلر اېدى.

علىشېر نوابى اثرلىگە يازىلگن سۇزلىكلر

نوابى اۋز اثرلىدە ۲۷۰۰۰ گە يېقىن لېكسىك بېرلىكلردن استفادە قىلگن دېب تخمىن قىلىنر اېدى. اما، كېىنگى معلوماتلردە بو رقم بېر نېچە برابر كۇپ (بېر مىليون اوچ يوز سكسان يېنتى تېوره گىدە) دېبە ايتىلماقدە. اۋرتە عصرلردە، كلاسىكلر آرەسىدە نوابى چەلىك كۇپ سۇز قۇلەگن ايجادكار تاپىلمسە كېرەك. شاعر اثرلرى نىنگ تىلى؛ شونىنگدېك، بېر تلەى تېكىس-روان ايتىلگن بېتلرېنى حسابگە آلەمگندە، نوابى شعرلرى سىز و بىز كوتگندېك سىلىق و آسان اېمس. "لسان الطير" ("قوشلر تىلى")، "نظم الجواهر" ("تېزىلگن جواهر")، "حالت سىد حسن اردشير"، "حالت پهلوان محمود"، "رساله تير انداختن" و "مجالس النفايس" كىبى اثرلرى تىلى بېر قدر توشونرلى. بىراق، قالگن اثرلرى تىلى اونچەلىك سادە اېمس؛ لغتلسىز توشىنىب بۇلمەيدى.

نوابى ديوانلرى، اينىقسە "خمسه" داستانلرى بابلرى حقىدە يازىلگن نثرى كىرش سر لوحەلرى انچە گىنە غلىظ. "نسايم المحبت" تىلى يېتلىچە مرگب؛ لىرىك شعرىتى ("خزاين المعانى") تىلى تېزلىكدە هضم بۇلەدىگن نرسە اېمس. چونكە، نوابى جودە كۇپ مرگب استعارەلرنى قۇلەگن؛ اوندە رنگمە-رنگ، اىچكىمە-اىچكى بدىعى تصويرلر افادەسى چقور؛ سۇزلرنىنگ شاعرانە باغلىنىشى زرگرانە؛ و اېنگ مەمى اولوغ متفكرنىنگ تىرن تفكرى و اۋى-تخىلى يوكسك.

نوابىدە گېبىرىلگن موضوعلر اۋراوى كېنگ بۇلگنى اوچون بوندەى حالت يوزە گە چىققن دېسك تۇغرى بۇلەدى. طبعى كە، اولكن فكرلر، معنا و مضمون تامانلمە چۇنگ اثرلر شوندەى كىبى **مرگب لىكنى** تقاضا اېتەدى. نوابى نىنگ ساچكى/نثرى اثرلرى تىلى هم انچە گىنە آغىر. اونىنگ اينىقسە "مىزان الاوزان"، "تارىخ انبىا و حكما"، "تارىخ ملوك عجم" كىبى اثرلرى شوندەى خصوصىتگە اېگە.

شونىڭ ئۈچۈن ھەم تورلى دورلاردا شاعر ئثرلىرىگە بېغىشلىب، قطار سۆزلىكلەر يېزىلدى. اوشبو لغتلار نوابى فكىرىنى آچىشگە كلىت وظيفەسىنى اۋتەنگەن، شاعر ايشلىتگەن سۆزلەرنىڭ مغزىنى چقىپ، اىضاحلىشگە و معنالىرىنى اۋقووچىلارگە يېتكۈزىشگە خىزمەت قىلىپ كېلگەن. نوابىنى توشونىشگە اۋتمىشدا ھەم، حاضر ھەم سۆزلىكلەرگە ضرورت سېزىلگەن و سېزىلماقدا. نوابىنى اۋقىماقچى و اۋرگىماقچى بۇلگىلەر قۇللىرىدا لغت توتىپ اۋقىشگە كىرىشماقلىرى كېرەك.

اېندى بۇلسە نوابى ئثرلىرىگە بېغىشلىب تۈزىلگەن سۆزلىكلەرنى اۋقىشىنى سېزگە حوالە قىلەمىز. اۋقى ياتگىنىڭىز سۆزلىكلەر بېزگىچە معلوم بۇلگىلەرى؛ باشقە ھەم شۇنداق فرھنگلەر بېتىلگەن بۇلىشى احتمالدىن اوزاق اېمىس. اولر كېيىنگى علمى تىدقىقاتلاردا اىنقىلەندى. اېندى قۇبىدەگى انە شو سۆزلىكلەر بىلەن تىشە سىز:

۱. بدایع اللغه ياكە بدایع اللغت ("عجایب لغت/تازە و نادر سۆزلەر لغتى"), توركى فارسچە سۆزلىك؛ ۱۵۰۰-يىلى سلطان حسين بايقرا تاپشیریغى بىلەن طالع ايمانى ھەروى تامانىدىن ۱۷۰۵-يىلى تۈزىلگەن. بۇندە طالع، نوابى نىڭ ۳۵۰۰ يېتىدە قۇللىنگەن اېسكى اۋزىبىكچە سۆزلەرگە فارس تىلىدە اىضاح بېرەدى.

۲. ابوشقە (قرى اېركك، نورانى، كېكسە)، ۱۶-ئەسىر توركىيە انادولىسىدە تۈزىلگەن فرھنگ. نوابى ئثرلىرىنى اىضاحلىشگە خىزمەت قىلووچى بو لغت نىڭ تۈزۈۈچىسى مصطفى بن صادق؛

۳. لغت نامە فضل الله خانى، ("فضل الله خان تامانىدىن تۈزىلگەن لغت").

۴. كېلورنامە، يعقوب چىنگى تۈزگەن لغت.

۵. سىنگلاخ ("تاشلاق"), (۱۷۶۰) مىرزا مەدى خان استرابادى سۆزلىگى.

۶. التمغای ناصرى ("ناصر تمغەسى"), شىخ محمد صالح اصفهانى لغتى.

۷. مقالید ترکیه ("تورکچە آچقىچ / كلىد") فتحلى بن كلبعلى قزوینى سپانلو يېزەتگەن سۆزلىك.

۸. منتخب اللغات ("تىنلىگەن سۆزلەر لغتى") ياكە، لغات شىخ سلیمان افندى بخارايبى نامى بىلەن ھەم مشهور، شىخ سلیمان اۋزىبىك افندى بخارايبى تۈزگەن لغت.

۹. خلاصۃ عباسى، محمد بن عبدالصبور خويى تۈزگەن لغت.

۱۰. اللغة على لسان نوابى ("نوابى تىلى سۆزلىگى") تۈزۈۈچىسى نا معلوم سۆزلىك.

۱۱. لغتِ نوابى، مىلادى ۱۵۶۰ سنەدە اعلى بن محبى توزگن لغت.
 ۱۲. اللغات نوابى والاستشهادات الچغتاييه ("نوابى لغتى و چىغتاي تىلى دىللىرى")، بو سۇزلىك مۇلفى نا معلوم.
 ۱۳. مابىن اللغات، ("فرقلنووچى لغت")، فتحلى خان قاجار توزگن سۇزلىك.
 ۱۴. كتاب لغت اتراكىه (مىلادى ۱۸۱۶) فتح علىخان.
 ۱۵. خمسه با حل اللغات ("بېشلىكنى سۇزلىك كۇمگىدە توشونىش لغتى")، بو ايضاحلى لغت ۱۸۴۵-۱۸۴۸ يىللردە مۇلفى نامعلوم . بو لغت علىشېر نوابى اثرلىرى لغتى نىنگ ۴- جلدى نىنگ آخىرگە قۇشىمچە قىلىنگن.
 ۱۶. لغات چىغتايى و تورك عثمانى(چىغتايچە و عثمانلى توركچە لغتى).
 ۱۷. حل لغات چىغتايى "خمسه نوابى" ("نوابى خمسه سى نىنگ چىغتايچە لغتى").
 ۱۸. نصاب النوابى ("نوابى گە تېگىشلى مقدارى تنلنگن لغت").
 ۱۹. لغت امير نوابى ("امير نوابى سۇزلىگى").
 ۲۰. در بيان لغت نوابى ("نوابى سۇزلىرىنى توشونتىرىش بيانى").
 ۲۱. حل لغات چىغتايى(توشونتىرىلگن چىغتايچە سۇزلىرى لغتى).
 ۲۲. خمسه با حل لغت ("سۇزلىرى توشونتىرىلگن "خمسه" لغتى").
 ۲۳. فرهنگ حضرت ميرعلشېر ملقب به النوابى، ۱۸۶۹-يىلى آخوند بن مير حسين چهار جوبى تامانىدن يره تىلگن.
 ۲۴. تۇرت جلدلىك نوابى اثرلىرى لغتى آخىردە بىرىلگن ينه لغت (?).
- ۲۰ - عصر باشلىرىدن توتىب، تا بوگونگچە نوابى اثرلىرى بۇيىچە ينه كۇپلېب، علمى و فهرست لغتلىرى نوابى شناس عالملىرى و لغت شناس متخصصلر تامانىدن يره تىلدى. يوقارىدە تىلگە آلىنگن سۇزلىكلرنى كۇزدن كېچىرىكنىمىز بو نرسە باشقە كلاسىك شاعر، ادبىلر اثرلىرىگە يازىلمەگنى معلوم بۇلەدى. فارس كلاسىكلرى اثرلىرىنى توشىنتىرىشده لغت يازىشدىن كۇره، اثرلرگە حاشىه بىتتىش عنعنه بۇلگن. بو هم نوابىنى ممتاز ابلەگن بىر واقعىلىك دىر.

نوابىدىن نوا تاپدىم

كۇنگلوم آغرىتىدىنگ خىلايققە جفا تاشىن اوروب.

نوابى

نوابىنى يىخشى بىلىش و چقور انگلش اوچون اول، اونىنگ اثرلىرىگە مراجعت قىلىشىگە، اوقىشىگە تۇغرى كېلەدى. نوابى حقىدە بىلماقچى اېسەنگىز او بىلن زمانداش مۇخلر، شاعر، كاتب، تذكرهچى، واعظ و ادبىلردن كۇره هم او يازىب قالدىرگن كتابلرنى چقور اۇقىماق ضرور. زىرا، شاعر اۇز حقىدە اويدىرمەسىز، مبالغەلرسىز، بدىعى تۇقىمەلر قىلمىسدن آپ-آچىق گىپرىب كېتىگن. اېل پرورلىك، انسانسپورلىك، طبيعتگە تۇغرى مناسبتدە بۇلىش و حيوانلرگە هم رحم و شفقت و برچە اېزگولىكلرگىنە كىشى نىنگ عمرىگە عمر اعطا اېتەدى و حياتنى معنالى بۇلىشىگە خىدمت قىلەدى. كىشى نىنگ يىخشى صفتلرى-يو، آتىنى باقى و بردام ايلەدى.

اېرور چون عالم اىچرە جاھ فانى، يىخشى آت باقى،
بس اېل كامىن روا ايلە اۋزونگىنى كامران كۇرگچ.

نوابى بىلن باغلىق بىر مسئله شوكة، او هيچ قچان تىن آلىب، اويىدە، مسجد، خانقاه ياخود سرايدە ياتىب، دنيا و اېل ماجرالرىدن قاچىب، اۋز قابىغىدە بىقىب يشەمەگن، گوشە نشىن شاعر بۇلگن اېمس. او قەناق حيات بغيرىدە، اېل-اولوس بىلن هم نفس عمر اراپەسىنى بىرگەلىكدە تارتىگن؛ خلق دردىدن دردمند اېلسپور متفكر انسان بۇلگن. «اېل بۇلمسە سلطنت ممكن اېمس» دېگن «تارىخ ملوك عجم» ائرىدە.

خلققه اؤت سالمه، ظلم قيلمه، قؤلیدن ايش و نانينى آلمه. مبادا شوندهى قبله ديرگان بؤلسنگ، اېلگه مېنينگ جانيم فدا! بورون مېنى كويدير، مېنى جانيمگه قيل رنج و عذابينگ بؤلسه، دېيلهدى قويدهگى شاهانه بيتده:

اولوسقه اؤت سالور اېرسنگ مېنى بورون اؤرته،
نېدين كيم اؤتنى توتاشتورغالى كېرهك خاشاك.

نوايې باش وزير صفتيده ذمه سيگه آلگن دولت ايشلرينى اعلى درجهده بجرېب گينه قالمه، حتا، بر قرار دولت ايشلرينى يوريتيش، ادارهنى مستحکم باشقريش مقصديده تېمورى شاه و شاهزاده لرگه عليحده كؤرستمه لر، دولت اساسلرى بؤيىچه نظامنامه هم يازيب ("حيرت الابرار" نينگ ٦١ بابى) تقديم اېتگن و عدالت بيلن ايش توتيشلريگه توصيه لر بېرگن. نوايې عمرى نينگ بير قسىمى برکهلى ايجاد بيلن، ينه بير قسىمى سير مشقت دولتچيلىك ايشلريگه ايلينگن، كيم قنچه وقتى نماز-نيار، عبادتده كېچگن، و تېرك عمرى نينگ قالگن كنه بؤلهگى خلق ملاقاتيده اؤتگن. و خلقنى حمايه قىليب يشهگن:

يوز جفا قيلسه منگه، بير قتله فرياد ايله مان،
اېلگه قيلسه بير جفا يوز قتله فرياد ايله رم.
ياكه

عدل ايله عالم يوزين آباد قيل،
خُلق ايله عالم اېليني شاد قيل.

دېگن اولوغ باباميز.

نوايې نينگ منزلى "حكمت اويى"، "دولت سراى" وظيفه سيني اؤتهگن. او خلقدن حيات تجربه سيني اورگنيب، ينه شو خلققه اوگيت و پندنامه لرنى تارتيق قيلگن. خلقدن سېوينگن. منه بو اېكى گينه بيت سؤزيميزگه دليل بؤله آلهدى:

مينده بو مابين اېرور زارليق،
خلق جفاسيغه گرفتارليق.

بىردم اولوس محنتىدىن كام يۇق،
بىر نفس ابل جورىدىن آرام يۇق.
حىرت الابرار

اولوغ شاعرنى توشىنمەنگىلر بۇلگن. شاعرنىنگ نادان خلقدن كايىگن و نالىگن
اۋرىنلرى جوده كۇپ بۇلگن:

تېنگرى خلق اېتمىش مېنى گويا ملامت چېكىلى،
كىم دىمى يۇق كىم، اېمس مېن خلق ناداندىن ملول.
بدايە البدايە

نوابى تېمورى شىزادەلر اۋرتەسىدە پىدا بۇلگن كىك و كتە-كتە ناخوشلىكلرگە
اىب كېلگن واقەلر گىردا بىگە اۋرەلەشىب قالىشگە مجبور بۇلەدى. آتە-اۋغىل، اكە-
اوكة، تاغە-جىين و بابا-بىرە لىر آرهسىدەگى ناراضىلىك و كېلىشماوچىلىكلرنى سۈگن
(حل قىلگن). شونىنگدېك، باشقە تلەى اجتماعى معما و علتلرگە يېچىم تاپەيىن،
دېپە تىنىم بىلمەى كۇپدىن-كۇپ سىرسان-سىرگردانلىكلرنى باشدن كېچىرەدى.
برچە زمانلردە شاه و شىزادەلر پىر مدعا بۇلىشىگن، حاكىمىت اوچون ارەلر بىدەگى
صدىتلر خلق باشىگە كلفت ياغدىرگن. اۋشە تېمورى زادەلر اۋرتەسىدەگى بخت سىز
واقە-حادئەلرنى آلولىتتىرىش اوچون ابل-اولوسدن توتشتىرىق و اۋتىن صفتىدە
فايدەلىلىگن. اولوغ شاعر خلقنى بلا-قزالردن امان، قارە ساغىنگىلردن اسرەب
قالىشنى اىستەگن:

اۋز يۇلىدە تېنگرى توتسون ابلنى دشمندىن يىراق،
شە قاشىدە كىم كە شىطانوش دورور اندىن يىراق.

نوابى "جنگ و جدللىرى تىنچىتەيىن"، دېپە تورلى طايفە آدملىر آرهسىدە
زارلىقلر تارتگن. اولوسدن محنت چېكىب، خلق جورىدن تىنچىنى يوقاتىب يشەگن
انسان. اېنگ مېمى، عىشېر نوابى شو كويىنچىكلىكنى اۋزىگە مراق، ارزىگولى ايش و
بخت سعادت بىلگن. كېلىنگ نوابىدن ابلپورلىك، خلق سېورلىكنى اۋرگنەيلىك.
اونىنگ اېزگو ايشلىرى، انسانى فضىللىرى، دانالىك بابىدەگى اۋگىتلىرى بىز اوچون
مىاق بۇلىب قالە بېرسىن. نوابىدن اۋرگنگن سباغىمىز، آلگن نوا مىز شولر بۇلسىن.

نوابى ايشلتىن سۇزلىرىنىڭ يازىلىشى ۋە ايتىلىشى قندەى بۇلگن؟

غلىشېر نوابى قۇللەگن فارسچە، عربچە، عموم توركى سۇز، صاف اۋزبېكچە لىكسىكە ۋە بېرىكمەلر نىنگ تلفظىنى بېلىش جودە مەم. نېگە بو مسئلە گە تۇختلىك؟ گپ شوندە كە، ايرىم جنوبى توركىستانلىك تىلداشلىرىمىز نوابى شەرلىرىنى، عرب حرفلىرى نىنگ بى معنا كۇرىنىشى سبب بوزىب، جودە قدىمى ۋە انتىقە تلفظلر بىلن ادا اېتەدىلر. سىز اۇقىب تورگن مقاله انه شو معمانى بىر قدر بر طرف قىلىشگە كۇمكداش بۇلەدى دېگن امىدە مىز.

كلاسىك متلرنى بوگونكى املا بىلن اۇقىش نىنگ اۋزىگە يرهشە معمالرى بار. اۋشە دوردهگى عرب يازوويده عكس اېتىن اېسكى تىكىستلر معلوم بىر ارفاگرافىك (معنالى قىسملرىنى تۇغرى يازىش) قاعده گە اېگە بۇلمسە-دە، اولردە نسبتاً برقرار املا شكىللىنگن. شونگە قرەمەى، اېسكى عربچە متلردە "چ"، "پ"، "ز"، "گ" حرفلىرى (بولرنى كېيىنچەلىك فارسلىر يازوويگە قۇشگنلر) بۇلمەگن. نوابى زمانىدە بو حرفلر فقطگىنە "ج"، "ب"، "ز" ۋە "ك" حرفلىرى شكىلىدە افادەلنگن. بىلگىنىگىزدېك، نوابى اثرلىرىدە هم چ- پ- ژ- گ حرفلىرى قۇللىنىلمەگن. شو حرفلر قتنشگن سۇزلر "ج"، "پ"، "ز"، "ك" شكىلىدە عكس اېتتىرىلگن. بوندەيلرگە اعتبار قرەتىلماغى لازم. بولردن تشقىرى ايرىم حرفلر باركە، اولرنى اۇقىشده تلهى قىين چىلىككە دوچ كېلە مىز:

"الف/ه" ۋە "ا" حرفلىرى اۋرتەسىدە قىسى چىگرە يۇق.

نوابى شەرىتىدە سۇز سۇنكىدە كېلگن الف/ه؛ حرفلىرى - كۇرىنىشىدە يازىلگن. مثلاً، "مېنگە" اۋرنىدە "منگا" شكىلىدە يازىلسە، سۇز اۋرتەسىدە كېلگن الف؛ - ا- قىلىپ يازىلگن. "جانلر"، "جانلار" شكىلىدە بىتتىلگن.

مثال:

اى الفدېك راست قدىنك حسرتى جانلار ارا،

جسم ايچىندا جان كېبى سېن بارچە سلطانلر ارا.
بوگونكى املاده:

اي الفديك راست قدينگ حسرتى جانلر ارا،
جسم ايچىنده جان كېبى سېن، برچە سلطانلر ارا.

ايتىب، يازسك تۇغرى ايش قىلگن بۇلە ميز.
- سۇز اۇرتەسىدە كېلگن "الف" - حرفى بىلن كۇرسەتيلگن:

حسنى آرتار يوزدا زلفين عنبر افشان ايلانچ،
شمع روشناق بۇلور تارين پربيشان ايلانچ.
بوگونكى املاده:

حسنى آرتار يوزده زلفين عنبر افشان ايله گچ،
شمع روشناق بۇلور تارين پربيشان ايله گچ.

- سۇز اۇرتەسىدە گى "ى" حرفى هم توشىرىب قالدىرىلگن، بىراق بوگونكى
املاده اېسە، او "ى" حرفى بىلن بىرگە يازىلەدى. مثلاً، "بىر" (سان) "بر" طرزىدە
بىتىلگن. شونىنگدېك، "بىرلە" كۇمكى سۇزى نوابى اثرلىرىدە "برلە" قىلىپ عكس
اېتتىرىلگن. مثلاً، "كېبى" سۇزى نوابى متنلىرىدە "كېبى" كۇرىنىشىدە يازىلگن.
اېسكى املاگە مثال:

ايكى برماق برلە توتوم لعلين اول رخسار ارا،
ايلا كيم بلبل توتار گل يىفراغين منقار ارا.
بوگونكى املاده:

ايكى برماق بىرلە توتتوم لعلين اول رخسار ارا،
اۋىلە كيم بلبل توتر گل يىفراغين منقار ارا.

- سۇز اۇرتەسىدە كېلگن "ۋ" تىل اۇرتە اونلى هم توشىب قالدىرىلەدى.
مثلاً: "اۋىلە" سۇزى "اىلا" شىكلىدە افادە اېتىلگن:

آق اوقار^{۱۹} اوتاغه^{۲۰} سى چابكسوارىم باشىدا،
 اىلاكىم خىط شعاع سى اىلاگى ظاهر قوياش.
 بوگونكى املاده:
 آق اوقار اوتاغه سى چابكسوارىم باشىده،
 اۋيله كىم خىط شعاع سى ايله گى ظاهر قوياش.

"چ" حرفى "ج" شكلىده كېلهدى:
 چىقتى جان قاشىما جانان كىركاج،
 كىم هلاك اۋلغان اىكان جان كىركاج.
 بوگونكى املاده:
 چىقتى جان قاشىمه جانان كىرگچ،
 كىم هلاك اۋلغن اېكن جان كىرگچ.

- عليحده مستقل سۆزلرنىنگ قۇشلىب يازىلىشى، مثلاً:
 اولپريوش، اينوایی كىبى سۆزلرده كۆره سىز. بولر اصلىده ايكىته سۆز بۇلىب
 ايرى-ايرى يازىلىشى لازم:

سىن كىم و نعتىن دىماك تىل اسراغىل بو نكتهدىن،
 اينوایی، معرفتنى قىلما هر نى بار خىج.
 بوگونكى املاده:

سېن كىم و نعتىن دېمك تىل اسره غىل بو نكتهدىن،
 اى نوابى، معرفتنى قىلما هر نى بار خىج.
 ياكه:

اولپرى هر دم قىلور مجنونلارىن ياد اوزگا نوع،
 لىك ايتار مىن تىلبه گا هر لحظه بىداد اوزگاچا.

^{۱۹} . اوقار: تورنه

^{۲۰} . اوتاغه- باش كىيىمى، تاج قۇندىرىلگن قىلپاق.

بوگونكى املاده:

اول پرى ھردم قىلور مجنونلرين ياد اۋزگه نوع،
لېك اېتر مېن تېلبه گه هر لحظه بيباد اوزگه چه.

- ايگى لنگن/تشدید حرفلى هم كۋرستيلمە يىدى:
ايكى گل وقتى دورور، ايكى قوياش ميدانيدور،
كيم كونكليدا ايكى عارض نينگ غم هجرانيدور.
بوگونكى املاده:

ايگى گل وقتى دورور، ايگى قوياش ميدانى دور،
كيم كۋنگليده ايگى عارض نينگ غم هجرانى دور.

نوايى نينگ منه بو گۈزەل بيتيگه دقت قىلينگ:
حق يوليندا كيم سىنگا بير حرف اۋقيتميش رنج ايلە،
ايلاماك آسان ايماس حقين ادا مينگ گنج ايلە.
اوشبو بيتنى ملتداشلىرىمىز منه بوندى نا تۇغرى اۋقىشهدى:

,Haq yo'lindo kim sango bir harf o'qitmish ranj ilo
.Aylomok bo'lmos ado, oning haqin ming ganj ilo

نوايى دوريدە سۋزلر بوندى تلفظ قىلنمەگن. سببى تىلنمىزده **سینگرمانيزم** /
singarmonizim (تاووش اويغونليگى) دېيرلى يۇقاليب بۇلگن. فارس و عرب
تىللىرى تائىريده سۋزلرىمىز تلفظى بوزىلب، شيرهسى كېتىب و آھنگى سۋنىب
قالگن. اېندى بۇلسە عين بيت نينگ تۇغرى ايتىلىش و يازىلىشىنى كېلتىرەمىز:

.Aylamak bo'lmas ado, oning haqin ming ganj ila

نوايى بىلن آرەمىزدهگى مسافه تىلشناسلىك بۇيىچە آليب قرەسك
اونچەلىك كئە اېمس. بار-يۇغى ۶عصرگە يېتر-يېتمس. تىلدهگى بوندى (يعنى
يوقارىدهگى غليظ تلفظ) قويوق اۋزگريشلىر فقط گينه، تىل نينگ تاووشلىر تىزىمده يوز

بېرمەيدى. اۋزگريشلىر تىل نىنگ برچە سطحلىرىدە هم كۆرىنىش بېرەدى. نوابى سۆزلىرى بىزگچە سادە، روان و آھارى تۈكىلمەگن بىر شىكلدە يېتىپ كېلىنگى بار نرسە. شاعر ايشلىتگن سۆزلىر و توزگن گېلرنىنگ ھەمەسى ھەم سادە، روان و تېكىس اېمىس. عروض وزنى طلىبى بىلن ايرىم سۆزلىر يۇقارىدەگى كۆرىنىشە ھەم افادە قىلىنە بېرگن. بو حالت نوابى اثرلىرىدە كۆپ ھەم قلىن اېمىس.

باشقە تاماندن نوابى مەھم اجتماعى، فلسفى، اخلاقى و معنوى مسئلەلر خصوصىدە سۆزلەياتگندە، تىل نىنگ مرگب شىكللىرىدن استفادە قىلگن، قۇشمە گېلر توزىب، كېنگ سۆز ذخىرەسىدن اونوملى فايدەلنگن. چونكە، يوقارى تفكر و چۈنگ معلومات بونى طلب اېتگن. يەنە قېترە من، بو نرسە نوابى تلفظى عىنا بوگونگى تلفظ دېگنى اېمىس.

نوابى تىلى حاضرگى اۋزبېك تىلىگە ھەر تامانلەمە يقىن تورەدى. باشقە توركى تىللىر تلفظى و سۆز يەسەلىشىگە ھەمدە بىر تقىم باشقە گرامماتىك خصوصىتلىرىگە عىنا ماس كېلمەيدى. اولوغ شاعر توركى تىللىر عنصرلىرىدن ھەم جودە از مقدارە اۋزلىشتىرگن حالتلر يۇق اېمىس. بىر سۆز بىلن ايتسك، بوگونگى اۋزبېك ادبى تىلى اۋشە نوابى قۇلەگن اېسكى اۋزبېك تىلى نىنگ، تۇلدىرىلگن، بايتىلگن، يىنگىلنگن و زمانوى كۆرىنىشىگە اېگە بۇلگن بىر شىكلى دىر.

نوابى دورىدە توركى و صاف اۋزبېكچە سۆزلىر قندەى تلفظ قىلىنگنى "اۋزبېك ادبى تىلى تارىخى" كورسىدە اۋرگنيلەدى. شو نام آستىدە بىر قطار كتاب و قۇلنمەلر ھەم بار. سۆزلىر اۋز ترانسكريب (اۋشە دورگە خاص تلفظ) شىكلدە عكس اېتدىرىلگن. منە، افغانستان دە ھەم عىلىشېر نوابى اثرلىرى بىرىن-كېتىن چاپ قىلىنىپ، اۋز اۋقۇوچىلىرى قۇلىگە يېتىپ بارماقەدە. افسوسكە، نشر قىلىنگن اثرلردە متنى خطالر جودە كۆپ. معلوم خطالر اثرنى اۋقىش، توشونىش و انگلشگە جدى قىيىنچىلىكلر توغدىرەدى البتە. خطا اوستىگە خطا بۇلمىسنى كۆزدن قاچىرمىسلىگىمىز لازم. اېندى نوابى شەرىتدە ايشلەتىلگن ايرىم سۆزلىرنىنگ اېسكى يازىلىشى و بوگونگى تۇغرى ايتلىشىگە عايد ايرىم سۆزلىرنى مثال صفتىدە كۆرستەمىز.

نوابى دورىدە اېسكى اۋزبېكچە سۆزلىرنىنگ يازىلىشى شو سۆزلىرنىنگ بوگونگى تۇغرى ايتلىشى بۇيىچە مثاللر:

- o'zbek / اۋزىپىك-اۋزىك
- Aylamas / ايله ماس / يلاماس
- Aylagay / ايله گهى / ايلاغاي
- O'zga / اۋزگه / اۋزگا
- Aylagach / ايله گچ / ايلاكاج
- Ayladi / ايله دى / ايلادى
- Tushmasun / توشمه سىن / توشماسون
- bilga / بيلگه / بيلگا
- Alaganda / ايله گنده / لاگاندا
- Aylagan / ايله گن / ايلagan
- Bila / بيله / بيللا
- Birlan / بىرلن / بىرلان
- Olinda / آلىنده / اولىندا
- Aylabon / ايله بان / ايلابان
- Manga / منگا / منگه
- Sanga / سىنگه / سىنگا
- Ko'ngulga / كۈنگولگه / كۈنگولگا
- Aylar / ايلر / ايلار
- Bizlar / بىزلر / بىزلار
- Istamas / اىسته ماس / اىستاماس
- Istamangiz / اىستمانگىز / اىسته منگىز
- O'ylakim / اۋيله كىم / اىلاكىم
- Aylamish / ايله مېش / ايلامىش
- Anglag'il / انگلاغىل / انگله غىل
- Yanchay / يىنچەى / يىنچاى
- Tuzay / تۈزەى / تۈزاي
- Yuzlangay / يۈزلنگەى / يۈزلانگاي

- O'ylarga / اۋىلرگه -
- Ko'ngulga / كۈنگونگه -
- Qilmag'ay / قىلماغه -
- Bog'lar / باغلر -
- Bo'lmisham / بولمىشام -

نوابى سباقلىرى

سېن اى گل، اورمه بلبل جانىغه بىداد خارىن كىم،
سېن و مېندېك گل و بلبلنى كۆپ اۆتكردى بو بوستان.
نوابى

دولت، حكومت و جمعيتنى باشقارش بارهسىده عليشېر نوابى نىنگ گۆزل
سۆزلىرى-يو، حكمتلى اۆگىتلىرى بار. حكمدار بىلن رعيت اۆرتەسىدهگى مناسب،
شونىنگدېك، پادشاه و سلطانلرنىنگ توتومى (ايش يوريتيش يۇسىنى)، اخلاق،
آدابى حقيده هم پند و كۆرستمەلر بېرگن اولوغ بابامىز.

بويوك متفكرنىنگ تىلگە آلىنگن مسئەلەر بارهسىدهگى پندنامەلرى عليحده
كتاب حالىده، نوابى قلمى ايله بيتىلمەگن اېسە-دە، اونىنگ بىر تلەى اثرلرى جملەدن
"خمسه"، "محبوب القلوب" ("كۆنگىلر سېوگىنى")، "منشآت" ("مكتوب، بيتىكلر")،
"وقفىه" ("بغىشلاو")...دە كۆپلەب اوچرەتەمىز. اؤيشىمچە، بو قيمتلى و سىر معنا
اۆگىتلىر تۇپلنىب، بىر كتاب حالىگە كېلتىرىلسە، سۆزسىز نظامالملك نىنگ "سياست
نامە"سىگە اۆخشە"گن معتبر بىر اثر دنياگە كېلگن بۇلر اېدى.

بىزنىنگچە، نوابى اۆگىتلىرى انسانگە روحى آذوقە بۇلىب خذمت قىلەدى. خلق
اولردن اولكن منفعت كۆرەدى. بو خزىنە گە اىلىك سونگن، قۇلى قوربوق چىقمەيدى.
شاعرنىنگ دانالىك دفتىرى ھەنى اۆزىگە مشغول ايلهگن. شو سبىدن نوابى بىز
اوچون هم دايمى موضوع بۇلىب، ذھنىمىزنى اۆزىگە مشغول قىلىب كىلماقده.

نوابی گه بغیشلب یازگن مقاله لریمیزدن بیریده، "نوابی نینگ شاه غریب میرزا" گه اؤگیتلری نامی آستیده، عیناً شو مسئله اوستیده تۇختلگن اېدیک. بو مقاله میزده علیشېر نوابی نینگ خان میرزا/ سلطان اویس بهادر^{۲۱} گه قرهته ایتیلگن عجایب اؤگیت و نصیحتلریدن الگولر کپلتیریپ، بو بارهده سؤز یورته میز. بویوک شاعر نینگ شاه اثری بۆلمیش "خمسه" ("بیشلیک") ترکیبیگه کیرووچی "لیلی و مجنون" داستانی نینگ ۳۷-بایده یوقاریده تیلگه آیلنگن موضوعگه عاید نهایتده گۆزل فکر و شیرهدار شعرلریگه دوچ کپله سیز. اولوغ نوابی "لیلی و مجنون" داستانی نی توگته هیئتیب، مذکور عنوانی منه بو جمله لر بیلن بیزه بدی:

«شهباده سپهر جناب و سپهر خورشید انتساب، یعنی سلطان اویس بهادر مدحیده سؤز انتھاسی و نصایح بساطیده کۆپ لعل و دُر مکنون و مواظ خوانیده فواکه و نعم گوناگون اول حضرتقه قولاققه آلماق و آغزیگه سالماق نینگ صلاحسی». اوشبو متن نینگ بوگونگی بیانی: («آسمانچه لیک مرتبه سی اولوغ و قویاش نسبتلی آسمان بؤلگن شهباده، یعنی سلطان اویس بهادر مقتاوی بیلن سؤزنی تامامله ماق، و نصیحتلر بساطیدن یشیریلگن دُر و لعل همده پند و اؤگیتلر دستور خوانیدن تورلی- تومن ناز-نعمت، طرفه میوه لرنی (بیریب)، اول حضرت قولاغیگه آلیب، آغزیگه سالماق لیک مصحلتیگه چقیرماق»).

مذکور بابده گی بیتلر ساقی گه مراجعت بیلن باشلنهدی. نوابی "لیلی و مجنون" داستانی اداغلرکن، چرچاق باستی، کیفیتنی کؤتریش، شاعرلیک طبعیدن شعر قویولیب کپلیشی اوچون روحی چپکینیش قیلیب، کؤنگلیده گی منه بو گۆزل بیتلرنی کاغذ اوزره شونده ی تۆکیب ساله دی:

ای ساقی دور! بیر قدح توت،
 حزن اهل یغه ساغر فرح توت.
 اول قدحینگنی ایله گردون،

^{۲۱} . غریبی تخلصی بیلن شعر یازگن شاه غریب میرزا، حسین باقر انینگ اوغلی. آنه سی خدیجه آغا

غچه چی.

^{۲۲} . خان میرزا لقبی بیلن مشهور بؤلگن سلطان اویس، میرزا سلطان ابوسعید کوره گان نینگ سلطان

محمود میرزا ناملی اوغلی و یونس خان قیزی سلطان نگار خانیمدن ۸۵۶ -ییلی سمرقندده دنیاگه کپلگن.

قويغىل انگه باده شفقگون.
 چون بۇلدى لبالب اول پياله،
 قيل آنى مېنينگ سارى حواله.
 كۇرگچ انى هوشدين بارايين،
 بېردم بيله انى سېيقرايىن.
 كېم تاپمەسون اول سېھر ساغر،
 اطرافيدە قطره دېن بېر اختر.

داستان يره تيشده، اوزيدن فكر تره تيب، سوز ملكيده جولان قىليشدين سۇنگ
 نوابى آسمانگه اۇخشەگن توستوغان (قدح) ده بېر تامچىسىنى هم قالدېرمەى شراب
 سېيقرگىسى كېلەدى. تخيل كېنگلىكلرگە پرواز اېتەيىن، دېب، مى ايچماقچى
 بۇلەدى. بو مى ايچىشدين مراد معنوى قانىقىش، روحى كۇترىنكىلىك، كۇنگىل
 چىگىلىنى يازيش، سوز و فكرلشدين لۇت آليش اېدى. شاعرنى يەنە دە يازيشگە،
 كويلشگە چارلەيدى بو شراب. و يەنە بوندەيىن مى سېيقرىشدين مقصد سوز
 ميدانيدە قلم سوريش و اېنگ يخشى سوزلرنى نظم اېيىگە تيزيب، سلطان اويىسگە
 نثار ايلەماق اېدى:

تا سۇزده فلک نشانليغ ايلهى،
 اختر كىيى دُر فشانليغ ايلهى.
 تاپقچ دُر و بحر و لعل و كانى،
 شەزادە نثارى ايلهى انى.

تېمورى شەزادەلر آرەسىدە سلطان اويىس منە بو صفتلرى بېلن اولوغ نوابى نينگ
 اعتبارىنى قازانگن:

شەزادە معدلت شعار اول،
 بېتتى اتا شاه و شەربار اول.
 سلطان زمان، اويىس اول شاه،
 كېم چرخ انگه كېلدى خاك درگاھ.

ذاتيغه سر رشتنه عَزّ و تمكين،
 هم لطف ايشيده چُست هم كين.
 كين انده كه بؤلسه رزم چاغى،
 لطف انده كه، ايچسه بزم اياغى.
 بزم ايچره ديمه ي كه برچه اوقات،
 مخلوق انگه لطف محضدين ذات.
 ذاتيده حيا بيله ادب هم،
 اول نوع كه عَمّو، خال و اب هم.
 طبعيده سخا بيله شجاعت،
 دهر ايتسه نپتانگ انگه اطاعت.
 وصفيده نپچه دبيلسه معنى،
 گردون نى بيبيك دپمك، نى يعنى.
 هم عقل ايله بو دورور موافق،
 كيم اول كه سؤز ايچره بؤلسه صادق.

شولردن كپين نوايي شهزاده سلطان اوييس گه مهربانلرچه التفات
 كؤرسه تيب، دولت و جمعيت ايشلريگه يؤولوچى ليك قىليب، اوگيت ايتيشگه
 اؤته دى و منه بونده ي قلم اوره دى:

صفحه اوزه كلک ايتيب روانه،
 يازغه ي نپچه پند مشفقانه.
 اى گلشن ملك سرو نازى!
 كاي ناز كه، سرو سرفرازى!
 بو بير نپچه سؤز قولاققه آغيل،
 بل كيم نپچه دُر قولاققه سالغيل.
 بيل كيم، نى جهانده دور وفايى،
 نى عمر بناسيغه بقايى.
 هم سوو اوزه دور جهان قرارى،

هم بېل بېلە عمرنىڭ مدارى.
 كېم توپراغ و سووغە شاد بۇلغەي،
 بېلگە قچان اعتماد بۇلغەي؟
 يوز بېل كېشى گر جهانده شه دور،
 يۇق اېرسە گداي خانقە دور.
 مرگ اژدرى چون آغيز آچر كېنگ،
 يوتماققە شه و گدا اېرور تېنگ.
 شەلر دېسنگ اۇلغەي آلېنگە پست،
 پست اول درويشلىرغە پيوست.
 تاپسنگ نېچە شەلر اوزرە شەلىق،
 فقر اھلىغە ايلە خاك رەلىق.
 بۇل بىندە اتا-اناغە يىكسان،
 كېم حق دېدى والدين حسان.
 قوللوقلرېن ايلە رسم و عادت،
 كونين ارا بېل موني سعادت.
 نفس ايلە سە فسق ايلە تبه كار،
 حق آلېدە اۋزنى بېل گنھكار.
 چېكسە گنە اۋتى شەلە پيوست،
 قىل آنى ندامت اشكىدېن پست.
 طاعتقە ريانى ايلەسنگ ذم،
 ساغېنمە غېل آنى فسقدين كم.
 جرمى كە يانېدە دور ندامت،
 اول كېلدى نجاتدين علامت.
 كېم چېكسە قدح نياز بېرلە،
 خوشراق كە ربا نماز بېرلە.
 تاپسنگ قە-يو، ايشتە مّدعاسېن،
 سەي ايلە-يو، حاصل اېت رضاسېن.

شەزادە سلطان اويس گە بېرەياتىگن اۋگىتلرېدە آتە-آنە گە خىزمت قىلىش،
اولرېنىگ احترامىنى بە جا كېلتىرىشىگە عليحده اهميت قرەتەدى.

اۋزدين ايگى سىنى ايله خشنود،
كىم دۇنيە و آخرتدە دور سود.
قول بۇلسنگ الرغە شاه سېن- سېن،
داراي جهان پناه سېن- سېن.
بۇلسە بىرىدىن رضا بە غايت،
بېتسە ينە بىرىدىن عنايت.

"مبادا بېر آچىب، اۋلكەلرنى ضبط اېتىب، حكمرانلىك قىلسنگ، ظلم قىلمە،
انصافلى بۇل، مملكتىنگدە عدالت قور، اېل و يورت اوچون كۇنگىلچن بۇل، خلققە
باش پناھلىك قىل، نە اۋزىنگ يامانلىك اېت و نە-دە، اۋزگەلرنى ظلم قىلىشىگە
قۇيگىن"، دېىدى بويوك نوابى منە بو بىتلرېدە:

كىم بىر كىشورغە حكم سورسنگ،
اقبال و شكوه كوسىن اورسنگ.
زنهار كە ظلم رشتەسىن اوز،
انصاف ايله عدل قىرىنى توز.
ملك اھلىغە مېرئانلىق ايله،
انداق رمەغە شېئانلىق ايله.
كىم بۇرېلىك اېتسە قاولە آنى،
اول بېر ايتى بىرلە آولە آنى
بىدادى بېتر زماندە اسرە،
قۇىنى بۇرىدىن اماندە اسرە!
مظلومغە ظالم اېتسە بىداد،
دادىن بېرىب ايله خاطرېن شاد.
مقصودىنى ايلهى آلمسە عرض،

تکرار ایله سؤرماغین بیل فرض.
 لطف ایله سؤرارده آیین،
 کیم تاپقهی اضطرابی تسکین.
 تسکین بیله انگله حالتینی،
 عدل ایله بان ال ملالتینی.
 نې ظلم قیلورغه اپلنی قاتقیل،
 نې ظلم قؤلین اؤزونگ اوزاتگیل.
 اپل مالین اؤزونگه مال بیلگیل،
 خیلین اؤزونگه عیال بیلگیل.
 یعنی نېچوک اسره لور عیالینگ،
 محفوظ نېچوک که تورسه مالینگ.
 انداق بار اپل عیالین اسره،
 اؤغریدین امانده مالین اسره.
 بیدادغه بارسه خلق مالی،
 محشر کونی شهغه دور سوالی.
 گر شهرده ایسته سنگ ریاست،
 صحراده ایننگدېک اپت سیاست.
 کیم دغدغه تاپمه غی مهاجر،
 خواهی گذری و خواه تاجر.
 تاجرغه که دست تاپتی رهن،
 راجع دور ایننگ یانیده گه زن.
 بو طرفه که هرني قالسه اندین،
 چون شهرغه ایتی بیم جاندین.
 تمغاچی اپتیب باشیغه جولان،
 هر دم تیله گی ذکاتِ حولان.
 مونداق نیمه لر دین احتیاط اپت،
 چون نفعنی تاپتینگ انبساط اپت.
 هر فسق خیالی قیلسه خاطر،

تېنگرىنى باشىنگده انگله حاضر.
 نفسىنگغه نې ظلم بۇلسه مقصود،
 شهنى ايله يىنگده انگله موجود.
 تا برچه ايشىنگ دېگندېك اۇلغەى،
 كۇنگلونگ نېچوك اېسته گندېك اۇلغەى.
 لىلى و مجنون"، ۳۷-باب

سلطان اويىسگه نصيحت طومارچهسى بۇلەراق، "لىلى و مجنون" داستانيدىن
 اۋرىن آلگن بو گۇزەل بيتلر نهايت سادّه و صميمى جرنكلب تورىيدى. شونىنگ
 اوچون اولرنى معنا قىلمسدىن شونده يلىگچە اختيارىنگىزگە قۇيدىم.

نوابي نى اؤرگنئش منبعلىرى

ايتىب ساويمس ترانه سېن - سېن،
آلىب قوريمس خزانه سېن - سېن.
نوابي

نوابي نى اؤرگنئش، ايجادىگه قىزىقىش و اىنتىلىش هر بىر اؤزبېك اوچون كوندەلىك يوموش بۇلسە هم ارزىدى. توشونسك-توشونمەسك نوابي گە عايد قۇلىمىز گە توشگن كتابنى ورقلشگە توتىنە مىز. بو يخشى گپ! بو بىلن حياتىمىزنى معناله ماقچى بۇلەمىز. اىچىمىزده سېوينچ و اومنچ(اميد) حسىنى تويه مىز. نېگە دىر بو ذات حياتىمىزنىڭ بىر بۇلەگىگە اىلنىب قالگن؟

نوابي اثرلىرى و نوابي بۇيىچە يازىلگن كتاب و منبعلىرى قەى يېرلردن تاپىب اۇقىشىمىز كېرەك؟ بونىڭ اوچون اوچ قىناققە (منبع) باش اوروشىمىزگە تۇغرى كېلەدى:

بىرىنچى: تنىشتىروو كتابلىرى، قلمى ايشلر و علمى تديقانلر. بونگە شاعرلر، يازووچى و عالمر تامانىدن يازىلگن معرفى، علمى مقاله، رساله، تديقات ايشلرى كىرەدى. بوندەى ايشلر اساساً اؤزبېكستان دە، قاله بېرسە دنىيانىڭ كۇپچىلىك دولتلىرىدە عملگە آشىرىلگن. بو منبعلىرى كتاب، مجله، آينامە، تورلى نشر و مجازى ترماقلردە تاپىب اۇقىش ممكن.

ايگىنچى: بېواسطە نوابىنىڭ اۈزى يازىب قالدىرگن اثرلىرى. اولوغ نوابىدن بىزگە بى بها خزىنە مىراث قالگن. شاعرنىڭ ۳۰دن آشىق اثرلىرى اؤزبېكستان دە قىتە-قىتە باسەدن چىققن. افغانستان، توركىيە كىبى مملكتلردە هم ادىب كتابلىرى (خطا لردن خالى بۇلمسە هم) چاپ قىلىنگن.

اوپىنچى: تارىخى منبعلىر. بونگە نوابى حقىدە اۆتمىشده يازىلگن تذكىره، بىاض، رساله، قۇلبازمه و تارىخى كىتابلر كىرەدى. بولرنى ايزلب تاپىب اۇقىش كېرەك و علمى ايزلىنىشلردە اولردن استفاده قىلماق لازم.

شونى تاكىدلىش كېرەك كە، اۆزبېكىستان نوابىنى علمى اۇرگنىش بۇيىچە آبرولى تديققات اۇچاغى حسابلنەدى. تخمىن يوز يىلدىن بويان بو مملكتدە نوابىنى اۇرگنىش بۇيىچە جدى علمى ايزلىنىشلر آلىب بارىلگن و آلىب بارىلماقده. نوابى شناسلىك فىنى هم شو اۆلكەدە شكللندى. نوابى شناسلر و ادبىيات شناسلرنىنگ پېشانە تېرى عوضىگە نوابى بۇيىچە يوزلب كىتاب و رساله نشر قىلىندى.

اېنگ مېمى شونده كە، علىشېر نوابى حىياتى و ايجادى حقىدە اونىنگ زمانداشلىرى و اوندىن كېىنگى قلم اھلى بۆلمىش تارىخچى، كاتب و تذكىره نويسلر بېش عصردىن آشەراق وقت اىچىدە يازىب كېلدىلر. اولردن ايرىملرنى كېلتىرىش تىلداشلىرىمىز اوچون فايده بېرەدى دېب اۆيلەيمىز. اېندى قوبىدەگى تارىخى منبعلىر بىلن تىشىنگ:پ

۱. عبدالعظيم شىرى، "عين التواريخ"، قۇلبازمه؛
۲. عبدالواسع نظامى، "مقامات مولوى جامى"، قۇلبازمه؛
۳. عبدالله كابلى، "تذكرة التواريخ"، قۇلبازمه؛
۴. عبدالله مروىد، "منشآت"، قۇلبازمه؛
۵. عبدالله خواجه مختار خواجه، "تذكىره"، قۇلبازمه؛
۶. عبدالله هاتفى، "تذكرة الشعرا"، قۇلبازمه؛
۷. عبدالمطلب فهمى، "تذكرة الشعرا"، قۇلبازمه؛
۸. عبدالغفور لارى "تكلمة نفحات الانس"، قۇلبازمه؛
۹. عبدالرزاق سمرقندى، "مطع السعدين و مجمع الحرين"، قۇلبازمه؛
۱۰. عبدالرحمن جامى، "بهارستان"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۱. عبدالرحمن جامى، "نفحات الانس"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۲. عبدالرحمن جامى، "تحفة الاحرار" و باشقه اثرلرى، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۳. واعظ كاشفى، "رشحات عين الحيات"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۴. امين احمد رازى، "هفت اقليم"، قۇلبازمه؛

۱۵. عطاالله اصيلى، "روضه الحباب فى..."، قۇليازمه؛
۱۶. اهلى شيرازى، "كلييات"، قۇليازمه؛
۱۷. احمد بن محمد الغفارى القزوينى، "نگارستان"، قۇليازمه؛
۱۸. بختاورخان، "مرآت العالم"، قۇليازمه؛
۱۹. درويش على چنگى، "رساله موسيقى"، قۇليازمه؛
۲۰. دولتشاه بن بختى شاه سمرقندى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۲۱. زين الدين محمود واصفى، "بدايع الواقيع"، باسمه و قۇليازمه؛
۲۲. كمال الدين بنايى، "باغ ارم"، قۇليازمه؛
۲۳. لطف على بېك آذر. "آتشكده"، باسمه و قۇليازمه؛
۲۴. مليحاي سمرقندى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۲۵. مجدالدين محمد الحسينى، "زينت المجالس"، قۇليازمه؛
۲۶. محمود بن ولى، "بحر الاسرار"، قۇليازمه؛
۲۷. ميرزا حيدر دۇغلات، "تأريخ رشيدى"، قۇليازمه؛
۲۸. مير يحيى قزوينى، "لب التواريخ"، قۇليازمه؛
۲۹. مير يحيى قزوينى، "لب التواريخ"، قۇليازمه؛
۳۰. مطربى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۳۱. معين الدين اسفزارى، "روضه الجنّات فى اوصاف مدينة هرات"، قۇليازمه؛
۳۲. محمد امين بن محمد زمان بخارى، "محيط التواريخ"، قۇليازمه؛
۳۳. محمد مظهر حسين صبا، "روز روشن"، تذكره قۇليازمه؛
۳۴. محمد خواندشاه (ميرخواند)، "روضه الصفا" باسمه و قۇليازمه؛
۳۵. محمد عبدالمجيد خان، "نگارستان سخن"، قۇليازمه؛
۳۶. محمد يوسف منشى بن خواجه بقا، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۳۷. محمد غوثى بن حسن بن موسى شتارى، "گلزار ابرار"، قۇليازمه؛
۳۸. نعمت الله محترم، "تذكرة"، قۇليازمه؛
۳۹. محمد حسينى، "رساله معما"، قۇليازمه؛
۴۰. نياز بن سيد على بن سيد محمد البخارى، "جامع التواريخ"؛
۴۱. نورالله ششتري، "مجالس المومنين"، قۇليازمه؛

۴۲. آزاد حسينى واسطى بلگرامى، "خزانة عامره"، قۇليازمه؛
۴۳. رحمت الله واضح بخاراىى، "تحفة الاحباب فى تذكرة الاصحاب"، باسمه و قۇليازمه؛
۴۴. سعيد راقم. سمرقندى، "تأريخ كثيره"، قۇليازمه؛
۴۵. سام ميرزا صفوى، "تحفة سامى"، باسمه و قۇليازمه؛
۴۶. سلطان محمد بن درويش محمد بلخى، "مجمع الغرايب"، قۇليازمه؛
۴۷. فضلى نمگانى، "تذكرة الشعرا" قۇليازمه؛
۴۸. فخرى هروى، "لطايف نامه"، قۇليازمه؛
۴۹. فرصت الدوله شيرازى، "اثار عجم"، قۇليازمه؛
۵۰. خواجه حسن نثارى، "مذكر احباب"، قۇليازمه؛
۵۱. شمس الدين محمد بدخشى، "رسالة معما"، قۇليازمه؛
۵۲. شرف الدين على يزدى، "ظفر نامه"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۳. قاسم كوهى، "رسالة معما"، قۇليازمه؛
۵۴. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "نامه نامى"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۵. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "خلاصة الاخبار"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۶. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "حبيب السير"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۷. حشمت مير صديق، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۵۸. حاجى محمد حكيم خان، "منتخب التواريخ"، قۇليازمه؛
۵۹. حسين كاشفى، "جواهر التفسير"، قۇليازمه
۶۰. حسين بن محمد خاكى شيرازى، "منتخب التواريخ"، قۇليازمه؛
۶۱. حسين بايقرا، "مجالس العشاق" (منسوب)، قۇليازمه؛
۶۲. حسين قلى خان عظيم ابادى، "نشرت عشق"، قۇليازمه؛
۶۳. بابر ظهيرالدين محمد، "بابرنامه" باسمه؛
۶۴. بايقرا حسين "ديوان"، باسمه؛
۶۵. بايقرا حسين "رساله" باسمه؛
۶۶. ياقوت حموى، "معجم البلدان"، باسمه؛
۶۷. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "مكارم الاخلاق"، باسمه؛

۶۸. حسینی عطاءالله، "بدايع الصنایع"، باسمه؛

۶۹. علیشېر نوابی، مکمل اثرلر؛

۷۰. امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، "فتوحات شاهى"، باسمه.

یوقاریده گی منبعلر فقط نوابی گه بغیشلب یازیلگن کتابلر اېمس؛ اولردن نوابی گه عاید ایریم معلوماتلرنی تاپیب اؤقیش ممکن. افغانستان ده گی قلمچیلر فارس-دری تیلینی بی ملال بیلگنلری اوچون بو منبعلرگه کیریپ، تدقیقات ایشلری آلیب باریپ، اولرده گی مهم فکتلرنی یوزه گه چیقیشلریگه امید بار.

نوابى نېگە ايكتىتە تخلص قۇيگن؟

عليشېر نوابى شعر يادلش، شعر يازيش و كېنگ مطالعهسى جريانيدە، فكري چرخلەنيب، سېكىن-سېكىن معنوى پيله پايەلرېنى كېچيب، كمالات چۇقۇيلرېگە كۇتريله بارەدى. ناياب استعدادى، اۇتكير ذهن و ذكاوتى يره قلب حاصل بېرگچ، اېل-يورت احترامىگە سزاوار بۇليب، اولوغ شاعر و متفكر اۇلەراق تن آلىنەدى.

شاعرنىنگ شخصيتى، اولكن ايجادى دواميدە شكلىندى. فكري محصولاتىنى اېلگە، ادبى جماعه گە تقديم قيله ياتگندە، اۇزيگە تخلص تىلش ضرورتى پيدا بۇلدى، يعنى، مۇلفليك نامى بيلن تىنلېشگە اۇزيدە احتياج سېزدى. دور عنعنەسىگە كۇرە، او اۇزيگە تخلص تىلەدى. شوندهى قىليپ، عليشېر اۇزبېك تىليدەگى شعرلرېدە "نوابى"؛ فارسى شعرلرېدە اېسە "فانى" سۇزلىرىنى اۇزيگە تخلص قىليپ آلدى. نوابى نېگە بو تخلصلرنى تىلەدى؟ اوندە-دە ارزىگولى بىر-بىر عليحدە سىبنى كۇرەمىزمى؟ اېندى انه شولر حقيده توختەليپ اۇتسك.

عائده، تخلص شاعرنىنگ صفتى، قىليغى، خصلتى، عادتى، يوريش-توريشى و اۇى-فكرلرېنى اۇزيدە تشييدى. تخلص بىر معنادە قلمكش نىنگ "مېن-ليگى"، كىملىگى گە بىر اشاره دىر. شاعر اثرلرېدە، او اۇزيگە نيمە سىبدن "نوابى" سۇزىنى تخلص قىليپ آلگنى حقيده هيچ نرسە دېمەيدى. كۇپلېب شعرلرېدە احوالىنى نوا سۇزيگە مناسب اۇلەراق باغلب شعر تۇقييدى. بو تۇغرىدە عليشېر بېك چوقور اۇيلب ايش توتگنى گە شېهە ميز يۇق.

تخمىنىمىزچە، عليشېر كىچىك ياشلى اېكنيدە منطق، كلام، عرفان، الهىئت، فلسفە، شعرىت، موسيقى، شعر-ادب و سۇز صنعتدن بىلم آله كېلدى. انديشە و تفكر ميدانىدە اۇزىنى كۇرسەتيش اوچون تۇشە، آدوقە يىغەدى. جودە كۇپ منبعلر بيلن تىنېشەدى، تاش باسگولى فكرلرنى توسماللېب كۇرەدى؛ ايچكى دنياسى بايىدى؛ روحى آدوقەدن يىخشىگىنە تۇيىندى. بولرنىنگ برچەسىنى تام معنادە ايچكى

بايلىك، معنوى توشه، نجاتبخش "نوا" دېب بىلەدى. "نوا" اصلدە انە شو روحى بايلىك اېدى شاعر نگاھىدە؛ "نوابى" اېسە شو بې بها ملك اېگەسى، اولر شو ذاتگە تېگىشلى دېگن معنادر سوو اېچر بۇلگن بۇلسە تانگ اېمس. بو فكرنى اساسلشگە فيلولوژىك تحليل يۇسىندە يانده شىب كۇرەمىز.

بىر گپ شوكة، بىزده گى معلوماتگە كۇرە عىشېر نوابى دن آلدن بو تخلصنى هېچ بىر شاعر ايشلتمەگن. او "نوا" سۇزى معناسىگە دقتىنى خوب قرەتگن. "نوا" آت (موهوم آت) سۇز توركومى بۇلىب، اونگە نسبى صفت (نرسە و جاىگە علاقه دارلىك، تېگىشلىك) يساوچى "ى" قۇشېمچەسى قۇشېلىب، "نوابى" سۇزى حاصل قىلىنگندىر. و سۇنگ عىشېر بېك شو سۇزنى، يعنى، دنياسى نواگە قارىلىب كېتگن، نواگە علاقهسى بار، نواگە توتش توشونچەنى اۇزىگە ادبى آت قىلىب تنلەيدى. بو ادبى نامنى اۇز اثرلرېدە تخلص اۇلەراق مناسب كۇرگن شاعر قۇيىدەگى معنارنى كۇزدە توتگن بۇلىشى انىق.

نوا سۇزى نىنگ معنالىرى

"نوا" سۇزى فرهنگنامە و سۇزلىكلردە قۇلنىشى:

- حىيات اوچون جودە كېرەك بۇلگن يشش انجاملرى، چارە، تدبىر، شەرت، چاو، تىرىكچىلىك بويومى، رزق-روزى، ايش رونقى، يۇل سفرەسى، سفر آذوقەسى، اېزگوليك حالتى، بىر ايشنى قىلە آلىشلىك، نصيب و بهرەمندلىك، تىزىم، انتظام، قوشلر تاووشى، فرىاد كۇترماق...

- نوحە، موسيقى پردەسى، مقام، نالېش، كوى، يىنگراق تاووش، نغمە، آھنگ، قۇشيق، آواز، ساز، هجران، ايرىلىق و ھكذالر معناسىدە كېلگن. "دەخدا"

نوابى شاعرلىك مقام و موقعىدىن كېلىب چىقىب، اۇزىنى برچە گە بىردەى اسقاتووچى، اېل- يورت دردنى ترنم قىلووچى، كوى ترەتېب يورەك چىگىلىنى ترقتووچى، نالېش و خوانىش قىلووچى، حىيات كويچىسى بۇلماق، «نواسىز اولوس نىنگ نوابخسى بۇلىش»، بلبلىك سىرەب فغان ايلەگووچى و اۇزىنى ھمە نىنگ دردىگە يراووچى حس اېتىب، انە شو تخلصنى تنلەگن دېسك تۇغرى بۇلەدى. اولوغ اديب اۇز شعرلرېدە "نوابى" تخلصىنى انە شو معنارلدە كۇپ بارە قۇلەگن. يعنى، بو "نوا" عىشېر نىنگ نواسى، فغانى، كويى، داد و فرىادى، اۋى-فكرى، معنوى دنياسى

دېگنى بۇلەدى. عىشپەر نوابى بو سۆزنى قچاندن باشلېب اۋزىگە تخلص قىلىپ آلگنى انىق اېمس. هر قلهى، اۋزى نىنگ ايتگنىگه قرهگنده، نوابى اۋن ياشىدن كېين (اۋشه شعر يازه باشلەگن چاغلىرى)، "نوابى" تخلصىنى (مثاللىر مقاله دوامىده بېرىلگن) اۋزىگە قۇيگن بۇلىشى احتمالدىن يىراق اېمس.

شاعرنىنگ دېيرلى برچه اۋزىبىكچه شعرلىرىده (كىمدن كم غزلىرىده يۇق) بو تخلصنى اوچرەته مىز. نوابى اثرلىرىده، جملەدىن تىلشناسلىككە عايد "محاكمة اللغتين" اثرىده: «تكلّم اهلى خرمنى نىنگ خوشهچىنى و سۆز دُر ثىمىنى مخزنى نىنگ امىنى و نظم گلستانى نىنگ عندىلې نغمه سرايى، يعنى عىشپەر المتخلص بالنوابى... عرض قىلور كىم...» ("محاكمة اللغتين")، دېب كېلەدى. نوابى اۋز غزلىرىده آخرگى ياكە آخرگىدىن بىتە آلدىنگى بىتىده "نوابى" تخلصىنى ايشلتگن.

نوابى تخلصى و اونىنگ معنالىرى

بۇلەجك شاعر عىشپېرىك كۇپ معنالى بو سۆزنى بېكارگە تخلص قىلىپ آلەگن. گپ شونده كه، نوابى بو تخلصنى تنلهيىتتېب، اونىنگ تشىياتگن معناسىگە، تارىخىگە، ايشلەتېش دايرهسى؛ كىملر تخلص قىلىپ قۇيشى و قۇيمەمسلىگى بايىده آبدان اۋىلب كۇرگن، كېين اۋزىنى "نوابى"، دېبە تنىشتىرگن. قېترە من، نوابىدىن آلدىن بىر-بىر شاعر يۇقكە، بو تخلصنى اۋزىگە آلگن بۇلسىن. اۋن آلتىنچى عصردىن باشلېب منبع و متلرده تخلص صفتىده ايشلتىلەدى. نوابىدىن سۇنگ بو سۆز انچه-مونچه شاعر و صنعتكارلر (ايران و هندوستانده) تامانىدىن تخلص اۋلەراق قۇللنگنى معلوم. اېندى مثاللىر ياردىمىده "نوا" سۆزى نىنگ معنالىرىگە تۇختلەمىز:

۱. كوى بىلن، آهنگ تره تووچى، نوا قىلووچى؛ كويلاوچىسى معنالىرىده:

اى نوابى نوحه آهنگىده كۇپ قىلدىنگ فغان،
اېمدى مجلس مطربى بو نغمەنى چالغانچه قىل.
بدايىع البدايه

۲. ناله، فغان، آواز، اون معنالىرىده:

...«انداقكە، طيور و بهاييم... هر بيرى نينگ اؤزگچه خروش و تكلملىرى بار و غير مكرر نوا و ترنملىرى»... (محاكمة اللغتين)
 ۳. آواز، تاووش، خوانش معناسيده:
 «فرقت ايچره نوايي اول گلسيز بلبدوركه، يۇق نوا انده».
 بدايع الوسط

۴. . بهره، منفعت، اولوش:
 نوايي ايستمه كۆپ عشق ارا نوا نېگه كيم،
 بو باغ بلبلى گه يېتمهدى نوا هرگز.
 بدايع البدايه

۵. محتاج، غريب، بيچاره:
 تاييب اندين نوازشلر گدالر،
 كۆريب هر دم نوالر بې نوالر.
 فرهاد و شيرين

۶. كوى، ساز، آهنگ نامى:

,Savti noqusu navoyi arg'unun
.Shayx dini motamig'a tortb un

صوت ناقوس و نواى ارغنون،
 شيخ دىنى ماتيميغه تارتىب اون.
 لسان الطير"، ۷۸-باب

۷. . اميد بغيشلاووچى، درديگه درمان بؤلگووچى:
 نواسيز اولوس نينگ نوابخشى بؤل،
 نوايي يامان بؤلسه سېن يخشى بؤل.
 سد اسكندرى

اوشبو يوقارىده گى بيتده "نوا" سۆزىنى ايكى معناده قۇل له گن.
 نواسيز-مظلوم؛ نوابخش- يخشليك اوله شووچى، كۇنگلىنى آلگوچى معنالريده
 ايشله تگن. نوابخش سۆزىگه هماهنگ، تناسب روشده شاعر اؤزىنى كيشيلرنينگ

دردىگە يىرلى، كۈنگىللىرىگە اميد، نوا بغيشلووچى اۋلەراق اوکەسى درويش على گە اۋگيت طرزىدە ايتماقدە.

"فانى" نوابى نىنگ ايكىنچى تخلصى

معلوم كە، نوابى اۋزى نىنگ فارسچە غزلىرىدە "فانى" تخلصىنى قۇلەگن. بو تخلصىنى هم نوابىدىن آلدىن كىم دىر ايشلنگنى منبىلردە اوچرەمەيدى. فانى تخلصىدە انىق سبب بار البتە. نوابى تخلصى گە اىضاح بېرمەگن اېسە-دە، اىلىشېرىپك فانى تخلصى آلكنى سىبىنى "لسان الطير" اثرىدە توشىنتىرىپ بېرەدى. بىلەمىز كە، نوابى دىناوى شاعر بۇلىشى بىلن بىرگە، تصوۋى قرەشنى هم يۇقلاوچى فكر اېگەسى صفتىدە اۋزىنى كۇرستگن. بوتون حىياتى دوامىدە دىناوى ايشلر بىلن مشغول بۇلگنى باعث نوابى تصوف يۇنەلىشىدە عملياتچى صوفى بۇلىپ قالەآلمەگن. تصوفكە قىزىقووچى، تصوفنى اۋرگنووچى، اونگە ايشانووچى مقامىدە تورگن. اېندى "فانى" سۇزى نىنگ معناسىگە كېلسك. بو سۇزىنىڭ معنالىرى لغتلردە ايشلە تىلىشى:

فنا بۇلگووچى، يۇق بۇلووچى، آرەدن كېتگووچى، نشانسىز غايىب بۇلىش، يۇقلىككە بارىپ قۇشلىش، اۋتكونچى كىبى معنالىرى بار بو سۇزىنىڭ. اۋزىگە "فانى" تخلصىنى قۇيركن، نوابى عىناً شو معنالىرنى كۇزدە توتگنى انىق. مسئلە نىنگ مەھ تامانى شوندى كە، دېپىرلى برچە اۋزىكچە شعرلىرىدە اۋزىنى نوابى دېب تىشىتىرگن اىلىشېرىپك؛ ديوان فانى" و "لسان الطير" ("قوش تىلى") اثرىدە "فانى" دېب امضا قۇيەدى شعرلىرىگە. بونىڭ سىبىنى اېسە، مذكور اثرىنىڭ ۱۹۱ بايىدە بيان اېتگن. «بو كىتابدە تخلص تىغىرى عذرى...» سرلوحەسى بىلن بىتىلگن قىسمىدە قويدەگىچە توشونتىرىش قىلىنەدى:

چون كىچىك ياشتىن منگە بۇلدى نصيب،

نظم اداسىدە خىالات غرىب.

شعرنىڭ معناسى:

كىچىك ياشلىگىمدە مېنگە شعر يازىش نصيب بۇلدى، شعر بىتەيىن، دېب

مېندە عجب خىالات پيدا بۇلدى، يعنى اۋزگچە خىالات مېنى چۇلغىب آلدى.

شعر هر صنفى كه قىلديم ابتدا،

تورك الفاظى بيله تاپتى ادا.

بيت نىنگ معناسى:

شعرنىنگ قيسى بير تورپده اثر يازگن بۇلسم، اولر توركى (اېسكى اۇزبېكچه)

تىلده بيتىلىب، اداغىگه بىتر اېدى.

اۋيله كىم، هر كىمسە، نې كىم قىلغوسى،

بعضى ايشده بار انىنگ بير بېلگوسى.

شعرنىنگ معناسى:

بىر اۋىلب كۇرسنگىز، بىرر بير كىشى بىران بير ايشنى قىلماقچى بۇلسە، اىرىم

بىر ايشلرپده اۋزى نىنگ بېلگى/ نشانهسى يعنى، نام و نشانى بۇلهدى.

كىم اۋزى تخصىصىغه املا دور اول،

مۇهر يا توقيع يا تمغا دور اول.

بيت نىنگ معناسى:

بىر نرسە انشاء، ايجاد قىلماقچى بۇلسە، يازگنلرپگه معلوم تخلصنى مهر يا كه

تمغه كى قۇللهدى (يازىلگن شعر، اثر قيسى دىر شاعرگه تېگىشلى اېكىنىنى

بىلدىرەدى).

بو نشانى بىرله تاپدى امتياز،

نې ورق كىم نظم قىلدى اهل راز.

شعر مضمونى:

راز اهلى نظم قىلماقچى/ شعر يازماقچى بۇلسە؛ ايشلتگن تخلصى بىلن شهرت

تاپەدى.

كىم بو سعدى يا نظامى نىنگ دورور،

يا بو خسرونىنگ بو جامى نىنگ دورور.

شعرنىنگ معناسى:

(شو سبب) اۇقىگنلر بو سعدى نىكى، بونى نظامى يازگن، بونىسىنى اېسه، خسرو دهلوى قاغازگه توشيرگن، بو اثرنى جامى بيتگن دېيىشهدى.

مېن كه تورك الفاظيغه ايلب شروع،
نظم تاپتى طبع و كلكىمدىن وقوع.
شعر معناسى:

مېن اېسه تورك تىليده (اېسكى اۈزبېكچه) شعر يازيشگه كىرىشديم، شعرلرېم مېنىنگ استعدادىم، قلمىمدن حاصل بۇلدى؛ شعرلرېم دنيا يوزىنى كۇردى.

چون سحاب طبعىم اۇلدى دۇرفشان،
نظمىمه اېردى نوايې دىن نشان.
شعر معناسى:

طبعىم بولوتى يامغىرگه اۇخشېب، اۈزىدن دۇرلر ساچگنیده، شعرلرېمده "نوايې" تخلصىنى ايشلتدېم.

دهر باغیده بۇلوب كامىم روا،
كامرانلر تاپتى نظمىمدىن نوا.
شعر معناسى:

دنيا بوستانیده مقصدىمگه يېتگدن (شاعر بۇلىب تىلىگدن) سۇنگ، سۇزلرېمنى اۇقىگن بختيارلر شعرلرېمدن نوا تاپيب/ روحى آذوقه آلىب، بهره مند بۇلدیلر.

فارسى نظم ايچيره چون سوردېم قلم،
نظم نىنگ هر صنفىنى قىلدىم رقم.
شعر معناسى:

فارس تىليده هم قلم سوريب شعر يازگنیده، شعرىت نىنگ برچه تورلرېنى بنياد اېتدېم، تورلى ژانرلریده يېتدېم، ديوان توزدېم.

فيض يېتكاج اول معانىدىن منگه،

تاپتى بيلگو نظم فانى دين منگه.

شعر معناسى:

او معنالدن مېنگه فيض يېتگچ، فارسى شعرلرېمده "فانى" تخلصىنى قۇل له ديم.

چون "لسان الطير" آغاز ايله ديم،

طرفه قوشلر بيرله پرواز ايله ديم.

شعر معناسى:

منه شو "لسان الطير" اثرىمنى يازه باشله گنيمده، تورلى- تومن قوشلر بيلن

همسفر بۇل ديم، بيرگه پرواز ايله ديم.

بونده انسب اپردى كيم توزگاچ نوا،

بۇلسه نظمېمغه نوايي دين ادا.

شعر معناسى:

بو اثرده شوندهى نوا (كوى، ناليش، خوانيش، فغان) قيلمېم مناسب توشتى؛

بو كتابى- ("لسان الطير") هم "نوايي" تخلصى بيلن توگتسم، دېگن مقصدده اېدېم.

كيم نوا قوشلر تېلى الحانيدور،

دلکش افغانى، حزين داستايدور.

شعر معناسى:

چونكه، نوا قېلىش قوشلرنېنگ تېلىگه خاص دير، اولرنېنگ دلکش نالهسى،

مونگلى داستانى بار.

توركي اسلوب اپردى هم بو داستان،

تاپقودېك اپردى نوايي دين نشان.

شعر معناسى:

ينه بو داستان هم («لسان الطير») توركي اسلوبده يازيلدى، بونده هم "نوايي"

تخلصىنى قۇل له سم بۇلر اېدى.

بو رقىمه فانى ايلرگه لقب،
مستمع بۇلغانغه ايتور مېن سبب.

شعر معناسى:

بو كتابنى يازه ياتگنده، نېگه "فانى" تخلصىنى قۇلله گنيم باعثىنى،
تىنگلاوچىلرگه شوندهى ايتماقچى / توشونتيرماقچى من.

كىم بو دفتر نظمىدىن كۇل مراد،
چونكه، مرجع مىلى اېردى بو معاد.

بیت معناسى:

"لسان الطير" ("قوشلر تىلى") نى يازىشدا اساسى مقصدىم، معادگه (وعده
بېرىلگن جاي/قيامت) گه، اصل منبع (خدا) گه باريب قۇشلىش، اۇشه جايگه
قه يتيب باريشنى تصويرلشدا عبارت اېدى.

مونده فانى اولمى ايش اولمس تام،
فانى اندىن تاپتى نظمىم اختتام.

بیت معناسى:

بو بېرده فانى بۇلمسدا، يۇق بۇلمسدا توريب، ايش اداغيگه بېتمس اېدى،
شو سببدا مېن "فانى" تخلصىنى قۇلله ديم.

سىر اول قوشلرغه كيم فن ايله مىش،
بېتى وادى چون معين ايله مىش.

شعر معناسى:

سىر قىلىب سفرگه چىقىشنى قوشلر اختيار قىلگن اېكلر، بېتى وادى (طلب،
عشق، معرفت، استغنا، حيرت، توحيد و فنا) نى باسيب اۇتۇش اولر نىنگ مقصدى
اېدى.

چېكتوروب قوشلرغه چون رنج و عنا،
سۇنغى منزل بۇلدى وادى فنا.

شعر معناسى:

(شىخ عطار) اۋزى نىنگ "منطق الطير" اثرىدە قوشلارنى يېتى وادى سىرى
اوپىرىپ، كۆپ عذاب، عقوبتلار عوضىگە سونكى فنا/يۇق بۇلىش منزلىگە قۇندىردى.

گرچە بو ايگى تناسب يار ايدى،
نظمىمە هم بو تخلص بار ايدى.
مېن كېلتىرگن شو ايگى تناسب بىر- بىرىگە ماس بۇلگنى باعث، شعرىمدە
اۋزىمگە "فانى" تخلصىنى قۇل لەدەيم

گر تخلص بونده فانى ايله دەيم،
بو تناسبلردىن آنى ايله دەيم.

يوقارىدە ايتىلگن شو تناسبگە كۆرە، بو يېردە تخلصىمنى "فانى" دېب قۇيدەيم.

گر سبب اىستب بىراو قىلسە خطاب،
شرح قىلغان سۇز انگە بسدور جواب.
بىت معناسى:

بىراو قىزىقىب (سببىنى) بىلماقچى بۇلسە، بو شرحلب بېرگن سۇزلرىم اولرگە
جواب بۇلەدى.

كىمگە بۇلسە بونداق ايشلر نىتى،
بۇلمس اول بۇلمەى زمان امنتى.
بىت معناسى:

كىمدە كىم بوندهى نىتى بۇلسە، زمانە تىنچىمى اۋز نىتىگە اېرىشەلمەيدى.
بوندهى نىتلرگە تىنچلىك كېرەك.

بو زمان امنىتىن قىلمە گمان،
ثابت اۋلمەى عدل داراى زمان.

زمان حکمداری عدالت اؤرنتمس اېکن، زمانه تینچ بۇلېشىنى گمان قېلىب هم بۇلمه یدى. دېمک، نوابی انه شو نرسه لرنى کؤزده توتېب، تورکي شعرلرېده "نوابی" و فارسی شعرلرېده اېسه "فانى" - دېب تخلص قۇيگن اېکن.

خلاصه

منه بو سېبلرگه کؤره، علیشېر نوابی ایکی تخلصنى تنله گن:
- نوابی حیات کویچیسى بۇلماق اوچون؛ عشق دردینی کویلش اوچون؛
آدملرگه یخشیلیک، اېزگولیک، شادلیک اولش مقصدیده؛ اېل-یورتگه، انسانیتگه
خدمتیم تېگیسن، دېبه نوابی تخلصى تنله گن.

فانى تخلصینی تنلش نینگ اېسه باشقه سببى بۇلگن:

«مېنینگ بو اثرنى یازیشدن کؤزله گن مقصدیم، دېیدی شاعر،- اصل منبعگه
قیتیب باریشنى تصویرلشدن عبارت اېدی. بونده اېسه فانى بۇلمسدن توریب، ایش
نهاییه سیگه یېتمه یدى، شو سببى اوشبو اثریم هم فانى تخلصى بیلن توگللندی.»
ینه بیر سبب شوکه، معنالر اېگه سی بۇلمیش عطار قوشلر تیلیدن داستان
ایتیب، قوشلرنى سیر اېتیدى و اولرگه یېتى وادیدن اوچیب اؤتیشنى بېلگېل
بېردى. اؤز اثریده قوشلرگه کؤپ عذاب عقوبت چېکتیریب، اولرنى اېنگ سۇنگى فنا
وادیسىگه قۇندیردى. خلص، نوابی فانى تخلصینی تنلشدن مرادى، عرفان نینگ
یېتى وادیسینی کېچیب، آخرگى فقر و فنا وادیسىگه یېتگن حسابله یدى.

نوابی عمرى نینگ آخریگه کېلېب، بو داستان یعنی، "لسان الطیر"نى
یازیشى بى سبب اېمس. حقه، خداگه باریب قۇشیلېش، اونده اېریب کېتیش
شاعر نینگ فلسفى، عرفانى، تصوّفى قره شى مغزینى تشکیل قیله دى. دیوان
"فانى"نى توزووچى فارسی شعرلرېده هم تصوّفى روحى اوستونلیک قیله دى. بو
دیوانده اجتماعى، فلسفى غایه لردن کؤره، عارفانه قره ش یېتکچیلیک قیله دى.

نوابىنىڭ "فرهاد و شيرين" داستانىدە سېوگى مکتوبى

بىرىنچى قىسىم

حرمتلى اۇقۇوچى، مقاله نى يازىشگە باشلىشدىن آلدىن كىچىك بىر باشلمە قىلىسم: بىر داستان حقىدە يازماقده اېكنىمنى پىقەگن بۇلسىڭىز كېرەك. بىتىگىمنى اۇقىب آق: «نېمە قىلە سىز آلماساقدن قالگن داستانلرنى سۇيلىب، بىز ۲۱-عصرده يشەماقده مىز آخرا!

همە قدرىتلر آغدر-تۇنتر بۇلىب تورگن بىر پىتدە؛ خرافات اولاقتىرىلىب، اۇلىك قدرىتلر كۇمىلىب، تابولر سىندىرلىب تشلنەياتگن بىر دورده؛ كۇر-كورانه تقىلد اۇرنىنى شېبە و شكاكلىك اىگلەگن بىر زمانده يشب كېلەياتگن بۇلسك، بولر اېندى بىزگە نېمە كېرەك؟»-دېرسىز. يە "لىلى مجنون، فرهاد و شىرىن، بهرام و گل اندام، خسرو، اسكندر، شاپور، شىرويه و باشقە داستانى قهرمالرىنىڭ بوگونگى حياتىمىزگە نېمە علاقهسى بار؟ بولر قىسى دىر خلقلرنىڭ داستانلىرىدەگى قهرمانلرى بۇلسەلر، بىز اۇزبېكلرگە نېمە دخلى بار؟ بىزىنىڭ نېمە آغىرىمىزنى يېنگىل قىلەآلەدى بو اېسكى داستانلر؟»-دېيشىنىڭىز مەكەن.

هە! سىزدە اگر شوندى سۇراق توغىلگن بۇلسە يوزگە يوز حقلى سىز؟ چىندەنم سىزلرگە، اۇزلىكنى انگلش، قىتە تىكلەنىش، اۇز معنوى ملكىگە اېگە چىقىش غايەسى كېرەك-توشونىشىمچە. زمانوى حيات قوچاغىدە يشب، علم-فن ھدىە قىلەياتگن يوتوقلردن بېرەمەند بۇلىب يششگە آشىقە سىز-ا!. بىلە من، اۇزگىرىشلرسىز، اېورىلىش سىز يشب بۇلمەيدى بو دور و زمانده. بىلە من زمانوى انسانگە خاص حيات طرزى جان و دلنىڭىز.

بوندى بۇلەدىگن اېسە، «اوندى نوابى دېك بويوك متفكر اۇز دورى آدملىرى معمالرىنى قلمگە آلەمەى، عمرىنى بىكارگە اۇتكزىيدى-دە»-دېيشىنىڭىز هم مەكەن.

ياکه، «نوابی اؤز دورى ۱۵-عصر انيق آدملى نینگ قیاف سینی نېگه بدیعی چیزیب تصویرلمه گن؟»-دېبه سؤراق بېررسیز. ینه، «نوابی اوچون صاحبقران امیر تیمور توزیب بېرگن بویوک دولتدن سؤنگ، تیموری زاده لر دوام اپتدیرگن سلطنت نینگ پرابلملری آرمی ابدی که، اپسکی داستانلرگه یاپیشیب آگن اپکن اولوغ بابامیز؟»-دېرسیز هم.

گپ شونده که، علیشېر نوابی بو داستانلر قهرمانلرینی شونچه که، تنلب اثرلریگه کیریتگن اپمس- بیزنینگجه. اولوغ شاعر نظردن بیر خلق نینگ آغزه کی ایجادى یاخود یازمه داستانلری درواقع اؤشه خلق نینگ اؤزلیگی، کیملیگینی نمایان قیلیب توره دی. داستانلر شو خلق اؤتمیشی نینگ تینیق کؤزگوسی هم دیر. نوابی شو نکته نى یخشی انگلب ییتگن بؤلسه تانگ اپمس. اؤزبیک ادبیاتی نینگ گلتاجی سنلمیش "خمسه" نوابی گه عالم شمول شهرت کبلیتیردی؛ سؤزینی بلند آوازه قیلدی. "خمسه" نى یازه یاتگنده نوابی ایکی نرسه نى کؤزدن قاچیرمه گن:

نوابی موجود عنعنلرنی سقله گن حالده، عین داستانلرنی اؤز سلفلریدن کوره، گؤزهل راق، مضموناً بایتیب تؤلدیریلگن، قیته ایشلنگن، پیشیریلگن شکلده قیامیگه یپتکزیب بیتدی. او داستانلرگه ینگى روح آلیب کیریش، داستانلر هواسینی ینگیلیشنى کؤزده توتیب، خمسه یره تگن بؤلدى. بو بیلن اؤزبیک خلقینی شان وشهرتگه سزاوار اپتدی.

میر علیشېر نوابی داستان چیلیکده فارس ادبیاتی دهالری بیلن بیر معناده کوچ سینه گن، مسابقه لشگن، دېب بی ملال ایته آلمه میز. شونینگ اوچون هم نوابی "خمسه" سی نظامی گنجوی، خسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی خمسه لریدن اؤتسه اؤتگن اؤربنلری کؤپ، اصلا، اولردن قالیشمه یدی. نوابی نینگ یونگن جایى شونده که، تورکی ادبیاتده هلی تجربه قیلینمه گن بیر ادبی تور/ شکلنى وجودگه کبلیتیردی. یعنی، آنه تیلی اپسکی اؤزبیک تیلبده معیاریدن و کوتیلگنیدن هم آشیریب بی حد گؤزهل "خمسه" یره ته آلدی.

نوابی کؤزله گن ایکینجی مقصد شوکه، او اؤز دورى معمارلى، انسان و انسانى مناسبتلرنی اپسکی اساطیر قالبیگه جایله یدی. یعنی پروتاتیب (تمثال، بدیعی اوبرز یره تیش اوچون اساس بؤلگن منبع، شخص) اصولیدن استفاده قیلدی. "خمسه" ده گى تیرن معنالى شعرلرنى اؤقیر اپکنسیز، اونده گى بدیعی قهرمانلر-فرهاد

و شىرىن و باشقەلر اۋرنىگە نوابى دورى آدملىرى ياكە اۋزىنگىزنى قۇيىب كۆرگىنگىز كېلەدى. "واقعه-حادثەلر مبادا مېنىگ تقدىرىم اېمىسى؟-ياخود-مېن بىلگن و اېشىتگن بىر زمانداش نىنگ حسرت-المى، اچچىق قىسمى اېمىسى؟"- دېگن اۋىگە بارەسىز.

داستانلر بېش يىرىم عصر آلدىن يازىلگن بۇلسە ھم خودى بوگون يازىلگنە اۋخىب اۋزىدن اىپار ترەتەب تورەدى. اولر عىناً بىز اوچون تۇقىلگن، بىتلىگن دېگن اۋىگە بارە سىز. منە سىزگە نوابى نىنگ كوچ و قدرتى. بولر بىلن چېكلنمەي، نوابى برچە اۋلچاو چىگرەلرنى كېچىب، منگولىككە يوز توتەدى. شونىنگ اوچون اثرلردەگى معنا و مضمون؛ شونىنگدېك، نھايت گۈزەل شعرلر برچە دور و زمان، تورلى-تومن اېل و خلققە تېگىشلى بۇلىب قالەبەرەدى.

داستاندن بىر شىنگىل

خىسرو پروىز فرھادنى سلاسل زندانىدە قمرکن، اونىنگ يالغىزلىكدن بېزىب، حيوانلر، قوشلر، تاش و تاغلر بىلن سۆزلەشىب تورگن جايى بار. فرھادنىنگ بوتون احوالى منە بو بىتدە مجىسم بۇلگندىر:

ازلدىن عشق اېکن بۇلسە سرشتىم،
قصادىن درد و محنت سرنوشتىم.

عشق طفىلى فرھاد نىنگ باشىگە توشگن منە شو درد و محنتنى سېوگىلىسى شىرىن چوقور حس اېتەدى. خىسرو پروىز زندانىدە قىينەلىب، ايرىلىقدە يىشب كېلەياتگن فرھادگە، شىرىن سېوگى مکتوبى يازىب، اونىنگ دردىگە درمان بۇلگىسى كېلەدى. ھە، سۇز فرھاد حقىدە! فرھاد بو-اۋن بېشىنچى عصر ادمى بۇلمىش بىر فدائى تېمورى اۋزبېك نىنگ قىسمى اېمس مىکن؟ فرھاد سېوگى-محبت يۇلىدە بوتون غىرت، ھمت، بىلىم و ھنرىنى صرف اىلب، سېوگى بھانە بىر يورت آدملىگە حيات سووېنى بىغشىدە قىلىب، اولر يورتىنى باغ و بوستانگە ايلتتىرگىسى كېلەدى و شوندىە قىلەدى ھم.

فرهادگە بىر ياقىن شىرىن ھجرىدە اۋرتىش بۇلسە، باشقە ياقىن روھى و جسمانى اېزىلىش اونى ادا ايلب، تمام قىلەدى. شونىدە سېوېگلىسى يالغىز شىرىنگىنە اۋز فرھادى نىنگ دادىگە يېتىپ، باشىگە توشگن كۇرگوليكلىردن قىغورىپ، عاشقانه خط يازە باشلەيدى. بو سېوگى مکتوبى شوقدر طبعى، گۇزەل حس-تويغولر بىلن سوغارىلگن كە، اۋقىب-آق بىردن وجودىنگىزنى سېوگى بىلن تاشگن تاتلى لحظهلر چۇلغب آلەدى.

شىرىن نىنگ سېوگى و ساغىنچگە بىلەنگن مکتوبى

يوقارىدە ايتگنىمىزدېك، خاقان اۋغلى فرھاد غرىتدە، سلاسل زندانىدە دشمنى خسرو پرويز قۇلىدە توتقون اوشلەنگن بۇلىپ، قىينەلىپ يشب كېلر اېدى. اېچى دردن تۇلىپ تاشگن، يورەك آغرىقلىرىنى دوست تاپىپ يازغىرەى دېسە ھىچ كىمى يۇق. شىرىن يىدن ھم خبرسىز كونلر اۋتماقدە اېدى. فرھاد تامگە چىقىپ، تازە-تىنىق ھوادلن تۇىپ-تۇىپ نفس آلەياتگندە، يان اطرافدەگى بېردن، تون بىغرىنى سىتىپ ترەلەياتگن نوا، بىر كويچى نىنگ زار و نالە سىگە قارىلگن قۇشىغنى اېشىتىپ قالەدى، اېشتەدى-بو، اېسى اۋشە ياققە آغە كېتەدى. مونگلى قۇشىقنى دقت بىلن تىنگلەگچ، شو محزون قۇشىقدن قندەى دىر اۋز باشىگە توشگن سېوگى داستانى، درد و حسرت، غم و غصەلرى يىنگرر اېدى گويا. بو تونگى قۇشىق عادى قۇشىق بۇلمەى، بلکہ فرھادنىنگ باشدن كېچىرگن غمنامەسى اېدى.

"فرھاد و شىرىن" داستانىدە بىر عجابىدەى قەرمان بار. او ھم بۇلسە شاپور (فرھاد بىلن سودا/تجارت كىمەسىدە تصادفاً اوچرەشىپ قالگن اوستە نقاش) اوبرزى دىر. او فرھاددن شىرىنگە، شىرىن دن اېسە فرھادگە خط-خبر تشىيدى، آردە اېلچىلىك قىلەدى. كۇپدن بېرى فرھاددن درك يۇق. شونىسى معلومكە، فرھاد ھم شىرىن ھم دىدارسىزلىك و اىرىلىقدن اۋرتنەدىلر. مھىن بانو (شىرىن نىنگ خالەسى) ھم، گل يوزلى شىرىن ھم، فرھاد غمىدن اضطرابدەلر. شونىدە شاپور شىرىنگە يوزلىنىپ، "مېن فرھادنىنگ قاشىگە بارە من؛ مکتوبىنگ بۇلسە بېتكىزىپ بېرەيىن"، دېيدى. شىرىن شاپورگە در حال بىر بېتىك يازىپ، منە بو كويىنچك درد و گپلرنى قاغازگە مەرلەدى:

پىرى پىكر دېدى: «جانىمغه مەت»،
 روان قۇپتى-يو، قىلدى عزم خلوت.
 بىتتىدى درد ايله بىر طرفه مکتوب،
 دېمەى هر سطرى كىم، هر لفظى مرغوب.
 چىقىب شاپورغه تاپشوردى فى الحال،
 اول آلبىب يۇل سارى گام اوردى فى الحال.

شىرىن اېسە شاپورگە: «اگر فرهادنىڭ يانىگە بارسىڭ زىھار مېندىن خط آلبىب بار، بىتتىك اېمس يازگىن دردنامەمنى بىتتىزىب بېر!»-دېيە التماس قىلەدى. او (شىرىن) دېدى كە، «بو خىمىنى شىمەند كېلگە؛ سىمىر (اۋتدە يىشاۋۇچى افسانوى قوش)دىن آتسخانە گە بارەياتگىن نرسە دېمەگىن؛ بلكە، مىشقتلر رىمى بۇلگىن اوشبو بىتتىگىمىز ضىفىف و جان و تىنى خىستە مېن شىرىن-دىن-مىلالت قۇرغانى نىڭ قۇرىقچىسى سېن (فرهاد)گە دىر. بىتتىگىلرېم، مىلالت قۇرغانى، الم تاغى كىبى؛ درد و غمى اېسە تاغدىن تاققە توتە شىب كېتگىن سىنگرى فرهادگە، دېب باشلەندى:

دېمان بىر شىمەندىن پروانە سارى،
 سىمىردىن بىر آتسخانە سارى.
 كە يەنى مېن ضىف خىستە جاندىن،
 مىلالت قلغە سىغە پاساندىن.
 سىڭە كىم قلغەنگ اۋلمىش كۈە اندۈە،
 غم و درد و فراقىڭ كۈە تا كۈە.

اېندى گل يۈزلى شىرىندىن يارى ھىجرىدە كۈيىب يانەياتگىن فرهادگە يازىلگىن مکتوب نىڭ مضمونى بىلەن بىواسطە تىشىب الە مىز:

نېدور احوالىڭ اى زار غرىبىم،
 وصالىم دولتىدىن بى نصىم.
 بىت نىڭ مىناسى:

«وصاليم دولتىنى، دېب، بې نصيب يورگن اى اينتتيق غريگينه فرهاديم،
احوالينگ نېچوك دير؟»

چېكردين غم تاغين حالينگ نېچوك دور،
بو يوكدين جسمى چون نالينگ نېچوك دور.
معناسى:

غم تاغىنى ابلکه سیده کۆتريب كېلە ياتگن احوالينگدن نې خبر؛ بو اولکن يوكدن
نى گه اۇخشېب، نازکلە شيب قالگن گودەنگ نې احوالگه كېلدى اېكين؟

قتيق غربت ارا حالينگ نې اېرکن،
اچيق فرقتده احوالينگ نې اېرکن؟
معناسى:

بوکى قتيق غربتده حالينگ قندهى كېچدى اېکن؟ اچيق فرقتدن قى احوالگه
توشيب قالگنلنگنى هم بيلمەيمن.

فراق ايچره نېچوك دور جسم زارينگ،
نې ينگليغ تۇلغانور اوت ايچره تارينگ.

ايرىلق ايچره قيينه لگن زار جسمينگ نې احوالده؟ ايديپك اينگيچكەلب قالگن
قامتينگ آلاوده تۇلغەنيب يانيشدن سۇزلب بېرگين؟

ساچيم فكريده تونلر ايله سنگ پيچ،
قرارورمو جهانينگ تون كېبى هيچ؟
معناسى:

ساچىمنى اۋىلب كېچەلرى تۇلغەنر اېکنسن، دنيا كوز الدينگده تون كېبى
قارەيبىب كېتمە ديمى؟

قاشيم محرابىنى ياد ايله گن دم،
ينگى آيدېك بۇلورمو قامتينگ خم.

معناسى:

قاشلرېم محرابىنى اېسىنگە آلگده، قامتىنگ يىنگى چىققن آى گە اۇخشىب
بوكلېمە دېمىكىن؟

كۇزوم فكىرى اىچىنگگە سالىسە قىغو،

بلا هر گوشە دىن طغيان قىلورمو؟

معناسى:

كۇزلىرىم نىنگ خىالى اىچىنگگە قىغولر سالگنده، هر تاماندن بلا اورچىب باش

كۇترمه دېمى؟

چو مژگانىم غمىدىن چىقسە هو يونگ،

بۇلورمو بىر تىكان هر تار مو يونگ؟

كىپرىكلرىم غمىدن «او هوى» تارتگىنىگده، ساجىنگ نىنگ هر بىر تالەسى

تىكنگە اۇخشىب تەنگدە تىك بۇلمەيدىمى؟

قراغىمنى تخیل ایلەگن چاغ،

خىالىنگ شىمى اۇترمو يىنگى داغ؟

معناسى:

اوزاقده لىگىمنى خىال سورە ياتگن پىتلىرىنگ، خىالىنگ شىمىدن پىدا بۇلگن

يىنگى داغ اۇترمهيدىمى سېنى؟

اىنگىم گلبرگىدىن بۇلغنده محزون،

يوزونگ گل-گل قىلورمو اشك گلگون.

معناسى:

ياناقلرىم نىنگ گل يىراقلىرىنى اېسگە آلىب، اۇكسونگىنىگده، قىزىل كۇز

ياشلىرىنگ يوزىنگى گل-گل قىلىب قىزرتمهيدىمى؟

قىلىب خالىم غمى كۇنگلونگە كىنلر،

قۇنرمو اول يرهنگ اوزره چييينلر.

معناسى:

قاره خاليم نينگ غمى كۇنگلینگدن يرهلر آچسه، اۇشه يرهلر اوستيگه هيچ

بۇلمسه چييينلر قۇنمهدى ميكن؟

يوقاريدە گۇزەل يوزلى شيرين نينگ سېوگى-ساغينچگە بيلنگن مکتوبينى آچيب اۇقىشگە باشلەگن اېدىك. اېندى اۇشه محبت نامەنى اۇقىشگە دوام اېتمەيز. مذکور خطده نازلى شيرين، عاشق فرهاد اېسيگە ايريم نرسەلرنى ساليب قۇيدى. شيرين اۇز مکتوبيده: فرهادنى بند ايلهگن ساجى، عاشق قدينى بوککن قاشى، مفتون ايلهگن چراس كۇزلىرى، كۇكسينى تيلگن كيپريكلرى، دين و ايماننى تارتيب آلگن كۇز قارهچيغى، قوياشنى اۇيلنتيرگووچى يناقلرى و فرهادنى بير عمر اسير ايلهگن خاليدن سۇز آچيب، خاليدن خبر يېتكزهدى. بونكتەلرنى اېسلشدن شيرين نينگ مقصدى: « قندهى آغير چاغلر بۇلمهسين، مېنينگ خياليم سېنگه كوچ و قوت بېرهدى. سېن آغير دملرنى يېنگيب، مېنينگ وصاليمگە يېتەسن بيركون»- دېماقچى بۇلگن اېدى. سېوگى مکتوبينى اۇقىشگە دوام اېتمەيز:

يوزوم هجریده تۇكسه كۇزلىرىنگ سوو،

قوياش رخساريغه باققونگ كېلورمو؟

معناسى:

كۇزلىرىنگ يوزيم هجریده ياش تۇكيب تورگنده، قوياش يوزيگه قرهگينگ

كېلەدىمى؟

كۇزونگ لعليم غميدىن تۇكسه قان ياش،

بۇلورمو لعل اول قان بيرله هر تاش؟

معناسى:

كۇزلىرىنگ لعلگە اۇخشەگن دوداغلريم خياليدە قانلى ياشلر تۇكيب تورسه، شو

قانلر بيلن هر بير تاش لعلگە ايلنمەيدىمى؟

تيلينگ قيلسه حديثيرمدين روايت،

اۋزونگ بىرلە قىلورسن مو حكايت؟

معناسى:

مېنىڭ وصفىمنى تىلگە آلە ياتگىنىڭدە، بولرنى اۋزىڭ اۋزىڭگە حكايه قىلىپ

گېيرمه پىسنىمى؟

تىشىم يادىدە كۈنگلونگ چېكسە نالە،

ياشىڭنى ساووق اه ايلرمو ژالە؟

معناسى:

تىشلىرىمنى اېسلب، كۈنگلىڭ نالە چېكسە، كۈزياشلىرىڭ تامچىلىرىنى ساووق

آهينگ داوولگە / ژالە گە ايلنتىرمە يىدىمى؟

ضميرىڭ قىلسە آغزىمنى توھم،

عدم يۈلىدە ايلرمو اۋزىڭ گم؟

معناسى:

كۈرىنمىس آغزىمنى خيالگە كېلتىرسىڭ، اۋزىڭنى يۈقلىك يۈلىدە يۇقاتىپ

قۇيمە پىسنىمى؟

زىخدانىم بىلە زلف گرە گىر،

حزىن كۈنگلونگگە اېركىن چە و زىنجىر؟

معناسى:

سقاغىم (زىخدانىم) بىلن جىنگەلك ساچلىرىم، حزىن كۈنگلىڭگە قودوق و

زىنجىر بۇلىپ كۈرىنمە يىدىمى؟

قولاغوم دُر اشكىڭ قىلسە كوكب،

بۇلورمو كۈزلىرىڭ دُر دىن لبالب؟

معناسى:

قولاغىم كۈزلىرىڭ دُر ياشىنى يولدوزلردەى پارلتسە، كۈزلىرىڭ اينجولرگە

تۇلمە يىدىمى؟

قدىم ھجرانى بۇلسە كىنە خواھىنگ،
چىقارمۇ سرو ىنگلىغ دود و آھىنگ؟
معناسى:

قدّ و قامتىم ھجرانى سېنى دشمن بۇلىپ قىينەسە يعنى، سېنى اۋزىگە يايوئتمسە
(يىقىنلشتىرمسە)، آغزىنگدن چىقەياتگن آھلرىنگ خودى سرو درختىگە اۋخشىب
كۇككە اۋرلەمەيدىمى؟

خيال اېتسنگ خرامىمدىن شمايل،
روانىنگ چىققەلى بۇلورمۇ مايل؟
معناسى:

خرام ايلب يوريشلرىمنى كۇز آلدىنگگە كېلتر بۇلسنگ، اىچىنگدن جانىنگ
چىقىپ كېتگودەى بۇلمەيدىمى؟

بېلىمدىن ضعف بۇلسە كۇنگلونگە حال،
بۇلورمۇ مويە دىن مو، نالە دىن نال؟
معناسى:

خىمچە بېلىمنى اېسلب ھوشىنگدن كېتىپ قالگودەى بۇلسنگ، يىغلب
قىلدەى اينگىچكەلەنىپ قالگن كۇنگلىنگ تابارە قىيلىپ ادا بۇلمەيدىمى؟

تتىم سىمى اىچىنگنى قىلسە محزون،
بۇلور اېكىن يوزىنگ اول غمدىن آلتون؟
معناسى:

كوموشدەى بدنيم خيالىدن اېزىلىپ، خفە بۇلىپ قالگن چاغىنگدە، اونىنگ
قىغوسىدن يوزلرىنگ آلتونگە اۋخشىب قىزرمەيدىمى؟

مقامىنگ تاغ يا صحرا مو اېركىن،
يانىنگدە بستىرىنگ خارا مو اېركىن؟
معناسى:

تورر جايىنگ چۇلدهمى، تاغدهمى؟ كۇرپه - ياستىغىنگ تاش و تىكنلردنمى
{ايت جانىم!}

همای عشرتىنگ معدوم اپكن مو،
باشىنگه سايه سالغان بوم اپكن مو؟
معناسى:

عشرتكه ابلتووچى بخت قوشىنگ يۇقلىككه يۇل آيب، دولت قوشى اۇرنىده
باشىنگه بايقوشلر سايه ساله ياتكنى يۇقىمى؟
كيبك اپركين يوررده رهنمايىنگ،
قولان اپركين سمند باد پايىنگ؟
معناسى:

بىرار ياققه آدىمله دېسنگ كيبكلر سېنگه يۇل كۇرستهدى، يېل قۇر (بادپا)
آتىنگ قولان سىنگرى چقان يۇل باسمه يدىمى؟

شرفدىن بۇلغان اپرميش سېن سليمان،
مېنىنگ بىرله اونوتمه حد و پيمان.
معناسى:

شرف بىلن سليمانلىك مقامىگه يېتىب سن. اپندى مېن بىلن قىلىب قۇيىگن
عهد و پيمانلىرىنگى اۇنوتمه.

وحوش اپرميش سېنىنگ آللىنگده خادم،
سباع اپرميش تبوغىنگده ملازم.
معناسى:

وحشى حيوانلر سېنىنگ خدمتكارىنگ، ايرتقىچلر بۇلسه، اېشىگىنگ نىگىده
ملازم.

بهايم تابع فرمانىنگ اپرميش،
جناح طير شادروانىنگ اپرميش.

معناسى:

تورت آياقلى برچه حيوانلر سېنىڭ بوپروغىنىڭ بۇيىن اېگىب، قوشلر نىڭ قناتى باشىڭ اوزره چادر بۇلگندىر.

چو سېن تاپدىڭ سلىمانلىق مقامىن،
دېمان قىل منگه بلقىس احترامىن.

معناسى:

اېندى سېن سلىمانلىك مقامىڭ اېرىشىدىڭمى، مېن بىلقىسگه بۇلگن
احترامنى بجا كېلتىر.

اگر بلقىس دېك يار و عزيزىڭ،
بۇله آلمان، هم اۇلغاي مېن كنىزىڭ.

معناسى:

اگر مېن سېنىڭ بىلقىس دېك عزيز يارىڭ بۇله آلمه سم، چۇرىڭ كو، بۇله
آله دىرمن.

اهمىت قره تگن بۇلسنڭىز، بوندىن سهل كم آلتى يوز يىل بورون بوندى گۇزەل،
حياتى سېوگى خطى علىشېر نوابى قلمى بىلن يازىلماقده. نوابى انسان دردىنى، غم
و غصه سى، محبتىنى جانلى تصويرلەگن. اۇرتە عصرلر ده دىنى تعصب خاتىن- قىزلر
باشىڭ قانلى قمچىسىنى يەلنگلې تورگن بىر چاغده، اولوغ نوابى رومانلىك داستان
قالبىده اۇز قهرمانى شىرىننى شو ترتىبده تىلگه كىرىتەدى، سۇزلتەدى. مکتوبىنى
اۇقىدىڭىمىز شىرىن اصلىده، محبتگه تشنه قالگن نوابى دورى خاتىن- قىزلرىدىن
بىرى نىڭ اسمى اېمس مىكىن؟ شاعر كۇز قره شىچە، مظلوم خاتىن- قىزلر دىده
هم، سېوگى دېگن ملامت چۇغى النگه آلمگنمى اېكىن؟ اوشبو داستان بهانه؟ يەنە بو
مکتوب اصلىده، اۇز سېوگىلى سىگه هېچ قچان عشق اظهار قىلە آلمەگن، سېوگىسىنى
تىلگه آلىشى قطعاً منع قىلىڭن بىر قىزنىڭ لطيف تويغويو، محبت ترانه سى
بۇلسە نى عجب!

هه راست، نوابى دىناوى شاعر. او قىناق زمين نىڭ نەفسىگه كۇنگىلىنى
تونگن، تابلهگن، سېزگىلرېنى شو تفتگه تېگىزىب تورگن سۇز صنعتكارى بۇلگن.

داستانلاردا هم گۈزەل غزللاردا هم او انسان ايچكى كىچىنمەلر، يىشىگە اىستك- ابلينجلىرىنى يارقىن رنگلاردا تصويرلە بېرگن. در واقع، سىز هم مکتوبگە هاووجلە تۇكىب سالىنگن اوشبو دۇر-مرجانلرنى اوشلەب، سىرەب كۆرمەيسىزىمى؛ باقمەيسىزىمى دولرگە؟

بىر ايش بلقىس لىققە بۇلسە مانع،

سلىمان غە پىرى هم كېلدى تابع.

معناسى:

مېنىنگ بلقىس بۇلىشىمگە بىران ايش تۇسىقلىك قىلەدىگن بۇلسە، سلىمانگە حور و پىرلەر هم بۇيىن اېگن-كو! (سېوگى تۇسىق و چىگرە بىلمەيدى دېماقچى).

اگر بلقىس بۇلماق يۇقسە حدىم،

پىرلىقىدىن خود اۇلمس قىلسە ردىم.

معناسى:

اگر بلقىس بۇلىشىگە حدىم سىغمەسە؛ مېنى پىرلەر قاتارىدىن چىقرسە بۇلمس.

نې بۇلغاي اېردى چرخِ ظلم بېشە،

مېنى سېندىن جدا قىلمەي ھمىشە.

معناسى:

ظلمنى اۋزى نىنگ دايمى ايشى قىلىب آلگن بو فلک، مېنى سېندىن ھىچ قچان

جدا قىلمسە بۇلمسە اېدى.

خرامىنگ چاغى يۇلداش اۇلمس اېردى،

سكونىنگ وقتى قۇلداش اۇلمس اېردى.

معناسى:

بورر چاغىنگە سېنگە ھمراھ، يۇلداش بۇلمس، بىر بېردە تورر بۇلسنگ سېنگە

قۇلداش بۇلمس اېدى، قۇلىنگدن اوشلەب، سېنىنگ تەينچىغىنگ قنى بۇلسە ايدىم.

قوياش يىنگلىغ بۇلوب كوندوز قرىنىنگ،
بۇلوب تون سايه يىنگلىغ هم نشىنىنگ.

معناسى:

كوندوز كونلرى قوياشدېك يانىنگده تورسم، كېچەلرى اېسه سايه كىبى سېن
بىلن بىرگە بۇلسم اېدى.

تىكان كىرسە كىنىغە كىنە سىدىن،
چىقارسم اېردى كىپىرىك اىگنە سىدىن.

معناسى:

فلك نىنگ اۋچە كىشىدىن اياغىنگ كىغە تىكن كىرەدىگن بۇلسە، اونى مېن
كىپىرىكلرىمنى اىگنە قىلىپ، چىقىرىپ تشلەسم دىيىمن.

آياغ سونسنگ، بۇلوب غمدىن خراشىنگ،
مدام اۇلسە اېدى قۇنىمىدە باشىنگ.

معناسى:

قىغولەنىپ اوزە تگىنىنگدە، آياغىنگ تىرنەلىپ، آزار تاپگودېك بۇلسە، آغرىغى
تىنچىپ، آرام آلىشىنگ اوچون دايم باشىنگ مېنىنگ قۇنىمىدە بۇلىشىنى اىستەيىمن
(شو بىلن دردىنگنى آلسم دىيىمن).

كۇروب خار و خس اۋرنونگدە، نهانى،
ساجىم بىرلە سوپورسم اېردى آنى.

معناسى:

مبادا، اۋرنىنگدە خس، تىكن قالبى بدننىگە سىنچىلسە، اولرنى هېچ كىمگە
بىلدىرمى، ساجىم بىلن سوپورىپ تشلەسم دىيىمن.

چو بىلسم گرد دىن كۇنگلونگدە قىغو،
بىر اوزره اشكدىن سىپىسم اېدى سوو.

معناسى:

باردى، بىرگىنە گرد طفىلى كۈنگلىنگدە سىقىلىش پىدا بۇلسە، اۋشە گردنى ياتقىزىش اوچون كۈز ياشلرىمنى يىرگە سوو قىلىپ سىپىمس مى اېدىم.

باشىنگە توشسە محنت شام جاويد،
يوز آچىب ظاهر اېتسم اېردى خورشيد.
معناسى:

اگر باشىنگە توشگن عذاب و عقوبت سېنى منگو آقشامىگە قدر چولغەماقچى بۇلسە، يوزلرىمنى آچىب، بو قوياش بىلن قارانغولىكنى يارىتمس مىدىم.

اگر جانىنگە قصد اېتسە اوزون كون،
ساچىم بېتكورسە اېردى عنبرين تون.
معناسى:

اگر اوزون كونلر جانىنگە قصد قىلر بۇلسە، سېنى حالدن تايدىرسە؛ مېن ساچىمنى تۇزغە تىب، عنبر هيدلى ساچلرىم سېنگە توننى اۋتسە، تون بۇلىب خدمت قىلسە دېيىم. ساچىم تونىدن آسايش آلسنگ دېيىم.

يوزوينگنى آلمە سام اېردى اينگنيمدين (رخسار)،
ارىتسم اېردى اشكىمنى يېنگىمدين (آستين).
معناسى:

يناغىنگە/يوزىنگە باسلىگن يوزىمنى سىرە اىيرمەسم؛ يېنگىم بىلن سىوينچ كۈز ياشلرىمنى اريتىب تورسم اېدى.

جنون تعويذىغە كۈرگندە مايلى،
قۇل اېتسم اېردى بۇينىنگە حمايلى.
معناسى:

(عشق يۇلىدە) تىلبەلىك طومارى كېرەك بۇلىب قالسە؛ قۇللىرىمنى بۇينىنگە حمايلى قىلىپ آسېشنى آرزولەيمىن.

تىلر بۇلسنگ يوزونگ كۈرمككە كۈزگو،

يوزوم يوزونگگە توتسم اۋترو.

معناسى:

يوزىنگى كۇرماقچى بۇلىپ، كۇزگو سۇره سىنگ، يوزىمنى يوزىنگگە اۋترو/ قره مه

-قرشى توتىپ تورسم دىيىمىن.

سو اىستب توشسه اۋتلوغ كۇنگلونگە جوش،

لىيىمىن توتسم اۋترو چىشمە نوش.

معناسى:

اۋرتىنگن يوره گىنگ قىنب، چىقه يدىگن بۇلسه، لىرىمنى حىيات بولاغى قىلىپ،

لىرىنگگە توتسم كاشكى اۋدى.

دمادم ايله بان همدم لىغىنگى،

كېچە-كوندوز قىلىپ محرم لىغىنگى.

معناسى:

هردايم سېن بىلن بىرگە بۇلسم دىيىمىن، كېچە-كوندوز جانىنگ-جانىمگە

قۇشىلگن محرمىم بۇلىشىنگى اىستەيىمىن.

تونونگدە شىمع مىجلىس بۇلسم اۋدى،

كون اۋلسه يار و مونىس بۇلسم اۋدى.

تونلرى مىجلىسىنگى يارىتوۋچى شىمع بۇلسم، كونلرى اۋلسه، يار و مونىسىنگ

بۇلىپ يورسم اۋدىم دىيىمىن.

اۋدى سېوگى مكتوبى نىنگ سۇنگى قىسمى بىلن تىنىشسك. خط نىنگ بو

قىسمىدە تىقىردن نالىش و ازلدە يازىلگن سېوگى عذابلىرگە چىدەش، داش

بېرىشدىن بۇلك چاره يۇق، دىيەلدى. شىرىن فرهادنى اوتماقچى بۇلگىسى كېلەدى؛

فرهادنىنگ كۇنگلىنى كۇترىشگە اورىنەدى. فرهادگە: «اۋر كىشى هر قندەى آغىر

يوكلر آستىدىن تورىب كېتەدى، قىيىن چىلىكىنى بىنگىب، مرادىگە بېتەدى»- دىيە

دلده بېرەدى.

مذكور سېوگى نامەدە شىرىن اۋز درىدىن ھەم سۇز آچەدى. قىز كىشىگە عشق حقىدە سۇز اظهار قىلىش آسان ايش اېمس. نىمە بۇلسە ھەم عىال محكوملىك تقدىرگە باغلب قۇيىلگن. «ايتماقچى منكە، سېنىگ دردىنگ مېنىگ دردىمدن آغىر»- دېدى شىرىن. و ىنە فرھادنى سېوگى بايىدەگى كوچى، جىسارتىنى يېنگىلمس، دېب مەقتەيدى. مەكتوب دوامىدە شىرىن يورتى تالان-تاراج بۇلگىنى، قۇشونلرى توتقون آلىنگىنى گىپىرىب؛ لشكردن قوتىلىب قالگنلرىنى اېسە، بىرغاردە بىقىب ياتىشىدى، دېب شكوھ قىلەدى فرھادگە. شىرىن «مېنىگ عشقىم طفىلى خلق باشىگە آغىر كونلر توشدى، -دېب،-تيزراق مەكتوبىمگە جواب يازگىن»-دېبە فرھادن التماس قىلىپ قالەدى. خطنى داستان قەرمانلرىدن بىرى **شىرويه** (خىسرو پروىزىنىگ اۋغلى، آتەسىنى اۋلادىرەدى) فرھادگە آلىب بارىب بېرەدى.

چو اىلبتور سېھر تېز رفتار،
سېنى بىريان مېنى بريان گرفتار.
كىشى گر كۇكسىنى يوز پارە قىلسون،
فلك بىدادىغە نې چارە قىلسون؟
انىنگ بىدادىدىن كىم بۇلسە ناشاد،
قىلور جانىغە بىداد اوزرە بىداد.
نېچە سېن بىستە بند و بلاسېن،
بلالر بندى اىچرە مېتلاسېن.
غم و دردىنگچە درد امكانى يۇقتور،
بلا و محنتىنگ پاىانى يۇقتور.
ولى بۇلمىش جهان اھلىغە معلوم،
چو اېلگىنگدە قاتىق خارا اېرور موم.
چېكرگە درد و اندوھ جرأتىنگ بار،
بلا تارتىغە صبر و طاقتىنگ بار.
اگرچە فرقتىمدىن ناتوان سېن،
ولى ھەم اېر سېن و ھەم پھلوان سېن.
اگر طغيان قىلور ھجران ملالى،

قىلورسېن آه ايله كۇنگلونگنى خالى.
 مشقت اۋتى قىلسه جسمينگه كىن،
 بېرورسېن اشك سىلى بېرله تسكىن.
 بېتېشىگچ درد اوچون ھريان كېترسېن،
 فغان و پويه بېرله دفع ايترسېن.
 اگر كۇكسونگه اورسنگ غصه تاشى،
 وگر جانينگه محنت دور باشى. (اوزاقماق، نرى تورماق).
 نې كىم قىلسنگ سۋزى سيغمس كىشى نىنگ،
 كه بو طورى بۇلور عاشق ايشى نىنگ.
 مېن زار و ضعيف و پا شكسته،
 باشىمدين تا آياق اعضا شكسته.
 فراقېنگ تيغيدىن يوز پاره جانىم،
 نې جانىم بلكه جسم ناتوانىم.
 كويوب ھجر اۋتيدىن جان و كۇنگل ھم،
 نې كۇيمك كىم بۇلوب يوز قتله كول ھم.
 ايچىمگه شعله عشقىنگ توتاشىب،
 توتاشىب دېمه كىم باشىمدين آشىب.
 ايچىمده بۇلسه يوز اۋت آشكارا،
 نفس دودىن اوررغه قېده يارا؟
 گر اۋلسه لعل بېرله كۇزلىم كان،
 آقيزماق قطره يى اندىن نى امكان.
 نېچه خاتون كىشى بار اېرسه توسن،
 بۇلوب آزاده لىقده سرو سوسن.
 جمال ايچره مه تاباندىن افزون،
 مه تاباننى قۇى كىم آندىن افزون.
 انگه يخشى كه ايلب دلربالىق،
 وفا اهليغه قىلغى بى وفالىق.
 حق اندىن اسرەسون كىم اول زبون وش،

بىراونىنگ عشقىدىن بۇلغەي مشوش.
 گرەرلەر هجردين قاشيغە توشگەي،
 گرەلىك عشق ايشى باشيغە توشگەي.
 نې عشق اۋتىغە قۇيمكلىككە تابى،
 نې اندىن قوتولوب جان خرابى.
 آياغ آستىغە قالسە ناتوان مور،
 كېتورسە قتليغە يوز اژدها زور.
 چو اول بۇلميش خلايق پايمايلى،
 يوز اژدر چنگيدە بۇلغەي نې حالى.
 چقىلسە برق عالم ايچرە بې باك،
 توره آلغەي مو اۋتروسيدە خاشاك.
 بو مشكل راق كە مونداق زار بيدل،
 كە بيدللىق اپرور جانىغە مشكل.
 انگە بىريان اپرور يوز مونچە افسوس،
 يىنە بىريان حجاب ننگ ناموس.
 نھانى اورسە تون-كون يوز تومن پيچ،
 اگر ناموسى باردى بارچە سى هيچ.
 بە غايت مشكل ايش اپرميش بە غايت،
 كە عاشق ننگ و نام اپتگەي روايت.
 اوچورسە آھى يېتى كۆك نقابىن،
 يوزيدىن آچمەغەي بۇرۇق حجابىن.
 دېمان مېندىن سېنىنگ دردىنگ اپرور كم،
 سېنىنگ هم كۆپ دورور دردىنگ، مېنىنگ هم.
 ولى يوز مونچە درد تازه بىرلە،
 غم و اندوه بې اندازە بىرلە.
 چو درد و غربتىنگى ياد اپترمىن،
 حزين جانىمغە يوز بيداد اپترمىن.
 اگرچە بۇلغالى عشقىنگ اسيرى،

اۋتر افلاكدين آھىم نڧىرى.
 دى خوش اورمەدىم افغان ايچىندە،
 دى خوش بۇلمەدىم ھجران ايچىندە.
 آلب دشمن سپاه و افسرىمنى،
 قىلب تاراج ملك و كشرىمنى.
 مېن و خىلېم نېچوك كىم بوم منحوس،
 بۇلوب بىر غار ارا تاغ ايچرە محبوس.
 مونونگدېك ملك نىنگ شاه و فقېرى،
 بۇلوب باشدىن آياق دشمن اسىرى.
 توتولغانلر قىلب جانىنى تسليم،
 قوتولغانلرنى ھردم اۋلتوروب بىم.
 بولر اېلگە مېنىنگ عشقىم ايشىدىن،
 قولاغىم يالقىيان اېل قرغىشىدىن.
 قىلب جانىمغە قصد اېلدىن اوياتىم،
 اۋچوب بانو اوياتىدىن حياتىم.
 ولى يوز مونچە محنت بۇلسە اېردى،
 نې يوز، مىنگ مونچە شدت بۇلسە اېردى.
 سېنى كۇرسم اېدى ناگاہ- ناگاہ،
 غمىم يۇق اېردى بالله ثم بالله.
 بو دم ھم كىم فراقىنگدىن اۋلوب مېن،
 يوز اۋلگندىن ھم آرتوقراق بۇلوب مېن.
 حياتىم وصلىنگە اميد ايلن دور،
 اميد اول رحمت جاويد ايلن دور.
 اگرھجرىنگدە يوز بىل غصّە كش مېن،
 اگر و صلىنگ اميدى بۇلسە خوش مېن.
 توقّ اول كە بو آشفته نامە،
 كە بو آشفته قىلدى نقش خامە.
 اۋقوب مضمونىدىن آلسنگ حسابىن،

كرم ايلب يىبارگه ي سېن جوايىن.
 كيم اول هر غمده بۇلغهى حرز جانىم،
 بلا و غصه دين خط امانىم.
 چو بۇلسنگ حاليمه آگاه و اعلم،
 جوايىن هم يىبار والله و اعلم.

شىرىن نىنگ اوشبو مكتوبى فرهادگه بارىب يىتهدى. فرهاد اېسه شىرىن گه شىرويه آرقهلى نامه يۇل له يدى. فرهاد نىنگ مكتوبى اۇزگچه مضمونده بۇلىب، اونده شوق شدتى، كۇنگىل حرارتى تۇلقىنلىنىب تورهدى. بو مكتوب "خمسه" نىنگ تركىبىگه كىرووچى "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۴۵-بايىدن آلىندى.

نوابى نىنگ دانالىك دفتىرىدن

دنيا سارىدىن سىنگە سرور بۇلدى غرور،
بو بارچە غرور، اۇلدى غرور، اۇلدى غرور.
نوابى

ھمىشە گىدېك، بوگون يىنە اولوغ شاعر و متفكر كتابىنى ورقلەيمىن. ھەر مرته آچگندە نوابىنى يىنگىدن تاپگندەى و كشف قىلگندەى بۇلە من. اوندن آلگن اۋگىتلىرىم روھىمدەگى خىرەلىكىنى روشنلەيدى؛ ايچىمدەگى آغرىقلرگە ملھم تاپگندەى بۇلە من. نوابى سۇزلىرى قندەى دىر يورەككە مدار، جسم و روھىمگە كوچ-قوت بغيشلەگن بۇلىب تائىر قىلەدى. بىز اوچون نوابى شىرىتى اۋزلىك، كىملىك و برحىاتلىك منبەى؛ يشەشىمىزگە تورتكى؛ فخر و غرور؛ كم و كېتىگىمىزنى تۇلدىرىب تورگووچى بساط.

چىندىن ھم، نوابى اثرلىرى بغيرىدە مرجاندەى تىزىلىب تورگن شادە سۇزلىر كۇزىمىزنى قوانتىرەدى. قولاغىنىگىزگە قۇيىب آلكودېك بو اۋلمس سۇزلىرىنىگ بەھاسى يۇق. زىرا، نوابى يۇلىمىزنى يارىتگووچى مياق، يۇلچى يولدوز، كۇزلىرىمىزگە يارىقلىك بغيشلووچى يالقىن (نور). نوابى ھمە دور و زمان نىنگ كويچىسى. شاعرىنىگ آنگ قىتملىرىدە، انسان معنويتى و اوينىگ قدر و قىمىتى تورەدى. شاعرىنىگ شىورىدە، انسان نىنگ بخت و سىعدىتى، درد و اضطرابى، مونگ و تشويشلىرى اۋرنەشىب آلگن؛ شولر اونى دايم بىزاوتەلب تورگن. بولر سۇز، فكر ميوەسى اۋلەراق يېتىلىب، يوزە گە چىققن و بىزگە تقدىم قىلىنگندىر.

نوابى دنياوى حيات كويچىسى

كايىنات سراسراره لىما-لىم. انسان انه شو بارلىق نىنگ اجرهلمس بىر بۇلەگى؛ كايىنات اصلىده بىر سۇلىم باغ؛ آدم كايىنات باغىده كۇز آچگن و شو منزلده قۇنىم تاپگن تىرىك ذات. انسان نىمه گە بو دنياگە كېلدى؟ نېگە، قەى يېرگە كېتە مىز آخىرى؟ بو باغدن هر كىم اۇزىچە معنا قىدىرىپ يشب اۋتەدى. بو سۇلىم اۋچماغنى تموققە ايلنتىرگن آز اېمس.

نوابى نظرىدن كايىنات باغىدن مراد انه زمىن دىر. بو باغ بوزىلمەسىن دېدى نوابى. يخشىلر باركە، اېزگوليك بار. نېگە دىر انسان طبيعتى يخشىلىكنى اېمس، ياووزلىكنى تىزاق كۇره باشلەيدى. بىر قرەگندە آچىن ياووزلىكدن نرسە اېمسدهى تويىلەدى. يۇق، اصلىده اونداق اېمس، اېزگوليك ياووزلىككە اۋخشىب انسان روحنى ققشەتىب، سىندىرىپ، پرچەلب تشلەمەيدى؛ شونىنگ اوچون هم اونىنگ حياتىمىزگە تائىرى سېزىلمەيدى. اېزگوليك انسانگە سوو تىكدە، اونى آزچىلى قدرلەيدى.

بو انه بىر قوروق، يالانغاچ، تقىر، يەيلاو، دغل و ياقىمسىز تىكن زار اېمس. انه سياره يخشى انسانلر قۇلى بىلن آبادان بۇلىب، يشب-يشنب كېلەيتتىر بختىمىزگە. كايىنات باغى نىنگ گلى انسان خوشبختلىگى و تىنچ و آسايشتە حياتى دىر. اوندەگى حيات گلى بۇلمىش مضمونلى اۋتگن انسان عمرى همەسىدن هم يخشىراق دېماقده نوابى:

خوشدورور باغ كايىنات گلى،
برچە دىن يخشىدور حيات گلى.

سېن بو كايىنات باغى / بىر سيارەسىدە يشەبىسىنى، تىلنىگ چوچوك، سۇزلرىنگ تاتلى و عمر گە عمر بغيشلووچى بۇلسىن. اى انسان! يوزىنگ ياروغ، كۇنگلىنگ آچىق بۇلسىن، يوزىنگدن و اۋرىنگدن خلائقە فرخندەلىك، قوناقلىك، شادمانلىك يېتسىن. سېندن انسانلر رنجىب، يوز اۋگىرمەسىن دېيىلەدى قوبىدەگى بىتدە:

سۇزونگ ايله بان عمر بخشندەلىق،
يوزونگدىن خلائقە فرخندەلىق.

انسان عمرى، بارلىق باغىده، آنه بىر اوزره وقت اۋزنىده، چېكلنگن اۋلچمده بېرىلگن. نهال كى كۆكرهدى و خس كى قوجيره ب قوريب تۆكبلهدى آخرى. بىراق بوندن آلدن قدهلگن كۆچت بىراق يايىب، گللب، حاصلگه كېلىب، ميوه بېرگنى، عمرنىنگ شوندهى كېچگنى يىخى اېمسمى؟ بويوك نوابى نىنگ بوتون دقتى عمرگه قره تىلگن. عمرگه مناسبتى تىرن معنالى و غايت دلبرانه:

جاندىن سېنى كۆپ سېورمن، اى عمر عزيز،
ساندىن سېنى كۆپ سېورمن، اى عمر عزيز.
هر نېنى كه سېومك اندىن آرتىق اۋلمس،
اندىن سېنى كۆپ سېورمن اى عمر عزيز.

ادىب شعرلردن بىرىده، اگر فطرتىنگ آدمىلىك آيىنى بىلن بېزەلگن بۇلسه، زواله ننگده سېويش و سېويلىش بۇلسه، سېن حياتنى سېوگۇچىدىرسن. حياتنى سېوماق اېنگ معقول و اېزگو ايشلردن دېيدى نوابى:

بو آيىن ايله طبع مجبول اېرور،
كه، سېوگەى حياتىن، بو معقول اېرور.

نوابى تىنچلىك، آسايشتهلىك سۆزچىسى

تاكيدله گنيمىزدېك، كايىنات باغىده انسانلر تىنچ و آسايشته يشه ماغلىرى كېرەك. اولوغ آنه زمين نفاق و فتنه اوچون يرهلگن اېمس دېماقده شاعر. نوابى، انسان آسايشته ليگىنى-تىنچلىك و بغرى بوتونلىكده كۆرەدى. يشش اوچون تىنچلىك يۇلىنى تىلشنى افضل دېب بىلهدى؛ او آدملىرى تفرقه دن تىنچلىكگه دعوت قىلەدى:

تفرقه قىلمەى كۆنگىلده قىل اوچى،
كىم كېرەك دور تىنچ يۇل قطع اېتگۇچى.

يعنى، يوره گيده قىل نىنگ اوچىچە ليك آدملىر ارا نفاق، تفرقه ساليش فكريده بولمه گنلر تىنچ يىشلىرى ممكن. نوايې كوزقره شيچه، حيات باغيده انسانلر تىنچ-تاتو، ايناق، بير-بيرىگه روادار، بيرى-بيرىگه كؤمكىچى، يار و ياور بولماغى ضرور.

جهان اهلى بىلېنگىز كىم، ايش اېمس دشمنلىق،
يار اولونگ بير-بيرىنگىز گه كه، اېرور يارلىق ايش.

علىشېر نوايې نىنگ اوشبو بيتى بىرلشگن ملتلر تشكىلاتى اېشىگى پىش طاقىگه آلتىن حرفلر بىلن يازىب قؤبىلسه ارزىيدى. سهل كم آلتى عصر آلدىن ايتىلگن بو شاه بيت تا انسانىت بار اېكن قىمىتى قوبى مرتبهلرنى بېگنمس.

نوابى نىنگ رنجانمەسىدن تامچىلار

گەھى تاپدىم فلكىدىن ناتوانلىغ،
 گەھى كۆردىم زماندىن كامرانلىغ.
 بىسى ايسىق، ساووق كۆردىم رماندە،
 بىسى اچىق - چوچوك تاپدىم جهاندە.
 نوابى

اولوغ بابامىز علىشېر نوابى نىنگ حىاتى ھلى تۇلە اۇقىلمەگن اولكن بىر داستان. بالەلىككن كېكسەلىككە قدر باسىب اۇتگن حىات يۇلى تېكىس بۇلمەگن. اولوغ شاعر سۇقماقلر و داوانلردن آشيب، عمر كېچىردى. بو يۇللر نھايتدە آغىر، قلتىس و آلالولى بۇلگن. چونكە، او زمانلر اوروش و جھالت اوج پلەسىدە اېدى. قىرغىن-برات جنگ و نزاعلر چۇغى سىرە پىسەيمسدى. حاكميت غىلدېرەگى آدملرنىنگ قانى و جانى بىلن ايلنەياتگن زمانلر اېدى. نوابى شو جريانلر اىچىدە كون كۆردى. اونىنگ اۋزى ھم سلطنتگە شرىك- باش وزير، اولوغ امير، مھردار، مقرب سلطانى (سلطانگە اېنگ يقىن شخص) لوازملردە خذمت قىلىب اۋتدى.

نوابى اۋز حقىدە علىحدە اثر يازمەگن اېسە-دە، باشدن كېچىرگنلرېنى دېبرلى برچە كتابلرېدە يۇل-يۇلەكى اشارە قىلىب، كېيىرىب اۋتگن. زمان آدملىرىدن اۋسانىش/بىزىش تېمەسى شاعردە انچەگىنە قويوق بۇياقلردە عكس اېتدىرىلگن. زمان اھلى، وفاسىز، خىانتكار آدملر جور و جفاسىدن نالىگنى اينىقسە، غزلرېدە جودە كۇپ اوچرەيدى.

شاعر ساقىنامەلرېدن بىرىدە، حىاتى دوامىدە تارتگن رنج و عقوبتلرى، درد و المى حقىدە، انىق راق ايتگندە اۋز خصوصىدە كويىنچ گپلرنى يازىب قالدېرگن. نوابى

بار-يۇغى آلتىمىش ياشىگىنە يشەدى؛ قىين كونلرنى باشدن اؤتكزىب، حضور-
 حلاوتىنى يۇقاتىب عمر كۆردى. نوابى نىنگ مخالفلىرى فتنە قۇزغەتەب، اغوا
 قىلىشدىن قۇل تارتەدىلر. اېندى اؤشە ساقىنامەدە مەرلىب قالگن مثنوى سىدەگى
 بىتلرنى كېلتىرىپ اؤتەمىز. قويدەگىلر نوابى اېمگك (رنج) نامەسىدن بىر
 چىمىدىمگىنە خلاص:

انى كىم، محرم اسرار دېدىم،
 درددىن كۈنگلى خېردار دېدىم.
 چىدەي آلەمى قتيق احوالىمدىن،
 آلىدە شەمەيى اۋز حالىمدىن.
 دېدىم و وه دېمەگەي اېردىم كاش،
 كىم دېمس سۆزنى اۋزىم قىلدىم فاش.
 زار جىسمىغە عنالر كېلدى،
 تىلبە باشىمغە بلالر كېلدى.
 چىرخ ياغدوردى منگە تىغ ستم،
 كه دوران هم و دوران اېلى هم.
 كىم كه، يارىم اېدى طور احسن،
 بۇلدى جانىمغە قتيقراق دشمن.
 اۋز و يات نىش ملامت اوردى،
 بېر و كۆك باشىمە تاش ياغدوردى.
 اقربا تنغە اوروب تىغ جفا،
 كۈزومە اىگنە اوردىلر ضعفا.
 كېچىيان باشتىن آياغدىن توشتوم،
 اۋلگەلى ضعف اىچىدە ياووشتوم.
 درد و رنجىم حدّ و غايتدىن كۆپ،
 مرضىم بۇلدى نهايتدىن كۆپ.
 تئدە يوز درد و صعوبت كۆردوم،
 جانده يوز آنچه عقوبت كۆردوم.

تا ايشيم اۆلمك ايله توتدى قارا،
 بۆلدى باشيمدين اطباغه فرار.
 مېن بۆلوب عمر ايله جاندين نوميد،
 شه بېرىب وصل اميدىغه نويد.
 ينه بو سۆز بيله جانى تاپپيان،
 بير دم اۆلمكدين امانى تاپپيان.
 مېن بد روزغه، وه قيسى وصال،
 كيم، خياليمده وصال اېردى محال.
 مينگدين آرتوق منگه تابع بيله خيل،
 بيرى امداديمه كۆرگوزمهدى ميل^{۲۳}.

مذکور رنجنامه شونچه كه، شاعرانه تۇقىمه، موهوم گپلر اېمس. بولرنى نوابى چپككن، تنه سیده تويگن و نهايت خاطره بۆلېب حجره لريدن جاى آلگن. يخشيليك باركه، يخشيلر بار دېگنيميزدېك، معرفت پرور، علم و ادب حاميسى سمرقند حاكمى حاجى بېك دېگن شخص عليشېر نوابىنى اؤز قره ماغيگه آلهدى. نوابى سمرقندگه يېتیب (۱۴۶۹-۱۴۷۶) بارگچ، احمد حاجى بېك نوابى نينگ طلبه ليك دوریده گى ضرورتلرينى تامينلېب بېرهدى.

^{۲۳}. اوشبو ساقينامه نوابى نينگ "فوايد الكبر" ("كېكسه ليك ثمره سى") ديوانيده كېلگن. ايتيدن بو شعرلر عشق موضوع سيگه عابد بۆلېب، بير تاريخى واقعه يوزيدن پرده آچهدى. كيمگه دير كۆنگيل قۇيوش شاعر باشيگه شونچه كۆرگوليكلر كېلتيرگن. ساقينامه نينگ شو بنديده گى شعرى قهرمان انچه بحثلى(؟). بو حقدە اؤز يېتيدە سۆز آچرميز.

نوابى نىنگ ساقىنامەلىرى چىنە كم "دردنامە" دىر

نى بلا دوركىم، فلک هر كىم گە چىككەى تىغ كىن،
يانگىلىب اۆل مېنىنگ جانىمغه بىداد ايله گەى.
نوابى

معلوم كە، علىشېر نوابى اۋزىبىك ممتاز ادبىياتى نىنگ، بلكە، توركى ادبىيات نىنگ اېنگ يوكسك چۇقسىنى اېگلەگن يارقىن سىمادىر. شاعرنىنگ بوتون ايجادىدە شىكل هم مضمون هم قىيامىگە يېتكىزىلگن. حكمتلى، عبرتلى اۋى-فكرلرنى آلتىن قالىگە سالىب، سۆزگە جان كىرگىزىب، اونگە منگو حىيات بخشىدە قىلگن. شاعر ۲۰ گە يقن ادبى شىكلردە ايجاد اېتگن. بو ژانرلر بىر-بىرىدىن گۆزەل بۇلىب، اولر نوابى افادە اېتماقچى مضمون و معنالرگە كۆركم لباس وظيفەسىنى اۋتەگن.

كىمىنە بو اولوغ سىما ايجادى نىنگ توبىگە شونغىب كېتركىمن، اونىنگ ساقىنامەسى ياقەمدن محكم اوشلب، كۈنگىم گە چىنگ سالەدى؛ يورەگىمنى اۋرتب، اچىمگە اۋت قلەيدى. ساقى نامەلر باشقچە هوالى بۇلىب، اۋزگچە اېپار ترەتەدى. شاعر ساقى نامەلرى ياقىمتاى، شىرىن، هضم قىلىشى آسان، اۋزگچە چىرنگ ساجىب تورەدى. اولرنى اۋقىسىنگىز قندەى دىر كىفیت گە توشىب قالەسىز؛ باشقچە هوا سىزنى چۇلغىب آلەدى.

نوابى نىنگ قالگن ژانردەگى غزىلرىدە جىچە (آزگىنە) سۇستلەشىش، بۇشەشىش، كىفیت قاچىش حالتى كۆزگە تىشلەندى. بىراق، ساقى نامە همان اوچىدە صولت تۇكىب تورە بېرەدى؛ اوچىدىن سىرە قوبى توشمەيدى. نوابى ساقى نامەلرى نىنگ فزاسى جودە كېنگ، خىيال نىنگ چىكسىزلىك سىرى پروازلرىنى كۆرەسىز. ساقى نامەلردە اۋرتوكلر كۆترىلىب، جوشقىنلىك، تىنىقلىك، كويىب-

یانیش، یورهک سرلری-یو، روح رازلری جمال آچه بېرهدى. اولرده شفاف تویغولر تۆکیب ساقیلگن دیر.

ساقینامه حقیده سۆز

بو قندهی ژانر؟ اؤزی شوندهی دلبرمی یاکه، نوابی نینگ معناگه باتگن برماقلری اونگه کمال بخشیده قیلگنمی؟ ساقی نامه بیر نچه بنددن توزیلگن مثنوی ژانریدهگی شعرى شکل دیر. بوندهی شعرلر عادتده ساقی گه مراجعت طرزیده باشلنوب، کپین شاعرنینگ احوالی، ایچکی کبچینمه لری احتراص ایله ترئم ایتیلهدی. بو ژانرده شاعرنینگ فلسفی، اخلاقی، اجتماعي قره شلری چقور بدیعی عکس اېتگن بوله دی. ساقینامه ده انسان نینگ وقت بیلن ایشلیگی / همراهلیگی، زمان نینگ اؤتکینچلیگی، دورنی انسان روحیتیه تاثیرى، آدم نینگ درد و حسرتلری، دنیا وفاسیزلیگی، حیات معناسی کبی چقور فلسفی قره شلر اؤزینی یقال نمایان اېته دی. شونینگدېک، ساقی گه قره ته: چقور مضمونلی پند-اؤگیتلر یومشاق و آهنگدار مصرعلرده بیان قیلینه دی.

نوابی ساقینامه لریده شاعرنینگ یقین دوستلری، یخشی کورگن عزیز انسانلری یادی اؤزیه گه خاص لېریک طرزده قلمگه آلینگن. شونینگدېک، کبچمیشنی اېسلش، شیرین خاطرهلرنی خیالگه کبلیتیریش هم افاده قیلینه دی بو ژانرده.

نوابی ساقینامه لریده اؤتمیش روحی، اجدادلری یادی؛ زمانداشی حسین بايقرا و تېمورى شهزاده لر هم وصف اېتیلگن دیر. بولر قطاری وفا، سېوگی، رندلر مجلسی، خلوتی کبی موضوعلر یارقین رنگرده نظم ایپیگه تیزیلگن. ساقینامه ژانرینی نوابی باشل بېرگن. نوابی دن آلدینگی تورکی ادبیاتده ایریم شاعرلرده مثلاً، خوارزمی نینگ "محببتنامه" سیده ساقی گه مراجعت ۲-۳ بیتلرده اوچره دیدی خلص. مثال قیلیب ایتسک، نوابی شعریتیده اساساً "خزاین المعانی" ترکیبی گه کیرووچی "فوايدالکبر" ده، ۴۵۸ بیتدن عبارت ۴۱ بندلی، بیر اوزون ساقینامه کیریتیلگن. شونینگدېک، بو شعر توری نوابی نینگ "حیرت الابرار"، "فرهاد و شیرین"، "سید اسکندری" داستانلرده هم مستقل ژانر صفتیده قلمگه آلینگن، ایجاد اېتیلگن. اونده اخلاقی، عرفانی و فلسفی مسئله لر قطاری اولوغلرنی مقتش، کوی، ساز و موسیقی

اصطلاحلىرى عكس اېتىرىلەدى. اېنگ مېھى نوابى ساقىنامەلرئىدە شاعرنىنگ "مېنى" كىشف اېتىلەدى. نوابى نىنگ اىچكى عالمى بىلن تنىشماققە امكان بېرەدى.

ساقىنامە

ساقىا كۇنگلوم اېتر بادە ھوس،
 لطف قىلغىل كە، اېرور من بې كس.
 توت غرىب اون بىلە پىمانە منگە،
 كۇرگوزوب خۇلق غرىبانە منگە.
 بىغلەماق حالىمە بىردم فن اېتەى،
 زار و بې كس لىگىمە شىون اېتەى.
 كىم، جهان اىچرە بسى سىر اىتتىم،
 دىر و مسجدقە داغى كۇپ بېتتم.
 گە توشوب خىل مناجات اىچرە،
 گە قالىب اهل خرابات اىچرە.
 قوم-قوم اىچرە كۇروب محنتلر،
 خىل-خىل اىچرە چېكىب شىدتلر.
 يوزلنىب شوكت و جاه و اقبال،
 قىسمتتىم بۇلدى بسى منصب و مال.
 ھر نې اېل قىلدى طلب، مېن تاپتتىم،
 برچەدن سىلكىب اېتك، كۇز ياپتتىم.
 اولچە مېن تاپقىلى بار اېردى ھوس،
 كىم، تاپىلمادى وفا اېردى-يو، بس.
 بىر وفا كىمگە كە، مېن قىلدىم فاش،
 يوز جفا اۇتروده اېردى پاداش.
 كۇز انىنگ يۇلىغە كىم، بېتكوردوم،
 كۇزدە يوز نىش بلاسىن كۇردوم.
 قىسى نىنگ آلىدە كىم، قۇيدوم باش،
 ياغدى باشىمغە جفاسىدىن تاش.

كېم كە مدحىنى دېدى نېچە تېلىم،
 تېلەدى قىلغاي آنى نېچە تېلىم.
 اول كە، اوصافى منگە اۋلدى رقم،
 ايستەدى ايله مك ايلگىمنى قلم.
 كۇرگوزوب مهر، جفا يېتدى منگە،
 جان بېرىب، درد و بلا يېتدى منگە.
 آدم اھلىدە چو يۇق اھل وفا،
 ايلرەم مېن داغى جانىمغە جفا.
 چون بېر ايش ممكن اېمس عالمده،
 يۇق اېمىش جنس بنى آدمده.
 گرچە مېن درد چېكىب، غصە يوتەى،
 اۋزنى نې نوع اول ايش اھلى توتەى.
 دعوى كذب قىلىب اۋز سۇزومە،
 قىلە دورمېن تھمت اۋز-اۋزىمە.
 بېر وفا اھلى اگر دھردە يۇق،
 دشت و وادى اېلى-يو، شھردە يۇق.
 بو صفت صاحى مېن بسدور مېن،
 بى وفالر كېبى اېرمسدور مېن.
 اول اولدوركە، بو سۇزدىن كېچسە،
 مې اۋزوم توتسە، اۋزوم-اۋق اېچسە.
 يۇق وفا اھلى كە، بېر جام وفا،
 توتسە، قىلمەى منگە بېداد و جفا.
 شام عيش اۋزنى اۋزوم مست قىلەى،
 صبح محشرغچە بى خود يىقىلەى.

يوقارىدەگى ساقىنامەدە شاعر نىنگ حىاندە كۇرگن و اوچرەتگنلرى، باشىگە توشگن نا خوش كونلرى حقىدە سۇز بارەدى. نوابى نىنگ بو حالنامەسى شاعرنى توشىنىشىگە ياردەم بېرەدى. نوابى حىاتىگە عايد كىچىك بېر بيوگرافىە دېيش ممكن بو ساقىنامەنى.

نوایینی یازوو اختراع قیلگنمی؟

اوشبو مقاله ده نوایینی نینگ یازووگه بؤلگن مناسبتی خصوصیده سؤز یوریتهمیز. ادیب نینگ بیر اثریده نېگه دیر "تورکچه خط" دن کۈنگلی تۆلمه گنی بیزده شېهه اویغه تیب، سوال توغدیрмаقده. بولرگه تۇختشدن آلدین تاریخ اۈزه نیده تورکی خلقلر فایده لنگن یازوولرنی کۈزدن کپچیره یلیک.

تورکی خلقلر ایشلتگن یازوولر

اۈتمیشده تورکی خلقلر اۈز مدنیتی، عرف-عادتی، وصیت نامه-یو، توزوک-توره، ایش و جنگ نامه لرنی تاریخ زورقلریده مهرلشده، جوده کۈپ یازوولردن استفاده قیلگنلر. کۈک تورک یاکه اورخون یازووی، اویغوری خط، سغد بیتیکی، مانوی یازووی، براهمی یازووی، نسطوری خطی، سریانی یازوو، تبت بیتیکی، پچنگ یازووی، عرب خطی، آرامی یازووی، عبریچه یازوو، یونانی خط، کریل یازووی و بابر خطی. تورکی خلقلر فایده لنگن بو یازوولردن شونی انگلش ممکن که، بو خلقلر هم جهان نینگ باشقه قدیم مدنیتگه اېگه بؤلگن خلقلر سینگری کبگ و اولکن متن میدانی قۇلریده بؤلگن.

تورکی یازوولر

مذکور یازوولر آره سیده تاریخاً بیزگچه بیتیب کبگنلری:

- اورخون/رونیک(یشیرین) یازووی

- اویغور یازووی

- ظهیرالدین بابر اختراع قیلگن خط دیر. بو بیتیکلر شو خلقلرنینگ توب ملی

یازوولری سنه له دی. بیزگچه بیتیب کبلمه گن باشقه یازوولر بؤلگن دېگن تخمینلر هم

يۇق اېمس. ايرىم توركالوگلر جهانده ايلك باره اختراع قيلينگن سومريچه يازوونى توركى خلقلر اجدادلىرى اختراع اېتگن ايلك يازوو صفتيده اعتراف اېته ديلر.

نوابى نينگ خطگه مناسبتى

عليشېر نوابى خط بيلن باغليق توشونچه لردن جوده كۇپ استفادة قيلگن. اديب خطنى بيتىك، سيزماق، حرف، يازيغ دېسه؛ خطاط، كۇچيرووچى و كاتنى اېسه بيتىكچى / بيتكووچى دېگن سۇزلر بيلن افاده اېتگن.

يازىغ-خط:

اېرور بير لوح سيم اوزره يازوغلوق،
تاپرسېن ديو بۇينده آسيغلوق.
فرهاد و شيرين
بيراو تاپتى مشرقده گنج شگرف،
يايغليق اېشيكده بو طرفه حرف.
اسكندرى

خط - يازوو:

ممکن اېرمس اول پىرى مجنونىغه خوش، اى حكيم،
كيم جنون خطى دورور بۇينده طومارى ائينگ.
غرايب الصغر

بيتىك - يازوو، خط:

بيتىب مهوش نينگ آليده يېر اوپتى،
بيتىكنى يېرگه قويدى داغى قۇپتى.
فرهاد و شيرين

بيتىكچى قوم - « خواجه منصور جرجان ملكيدىندور و بيتىكچى قوميدىن دور» قرهنگ كه، او زمانده خط يازيش بوتون باش بير قوم / اولادى نينگ ايش-يوموشى بۇلگن.

سيزيق- سيزماق، خط:

يازىغ- مکتوب، خط معناسيده،
يازىغليغ: بيتيلگن، يازيلگن.

نامه و قاصد بيله تايمس نوابى دردى شرح،
چون توگنمس محنتى نى يازيلىب، نى ايتيلىب.
خزاين المعانى
بو منقش سقف طرحى كيم يازيغلىق چون ايمس،
كۆپ مشقت چيكتيم، اما، قالدى مبهم اى رفيق.
خزاين المعانى

اديب خط، بيتىك، حرف، سيزىق و يازوو سۆزلىرىنى جوده كۆپ اجتماعى،
عشقى، اخلاقى و فلسفى معنالردهگى شعرلريده قۇللهگن. نوابى نينگ "منشات
اثرى نينگ ۶۹- مکتوبیده قيزيق بير مسئله تيلگه آينهدى. بو مکتوب كيم گه اتب
انيق بيتيلگنى معلوم ايمس. بيتىك حسين بايقراگه قرهته بېرىلگن اؤگيت و
نصيحت دېييشگه اونچەلىك اساس يۇق (تاكيد بيزدن-ايشانچ تۇره). سببى نوابى
حسين بايقرانى نهايتده حرمت بيلن تيلگه آلگن، اونگه نسبتاً جوده فاخر ادبىياتدن
فايدهلنگن. حال بوكه، اوشبو مکتوبده:

«قوللوق عرضداش اول كيم، بير نېچه سۆز خاطرغه كېلىب اېردى، عرض
قىلماغى واجب كۆرىندى...»، «اؤل اېرته اويغانيب نماز اؤقىلسه...»، «...ديوانده
اؤلتوروب دادخواهلىق قىلىلسه...»، «... ارکان دولتتى تىلب، ملك و مال ايشى
ايتىلسه...»، «... ارکان دولت اؤز ايشلريدن غافل بۆلمسهر...»، «... حق تعالى چغير
(شراب)دين كلى توفيق بېرگى...»، «... كتابخانهغه كيريلسه...» «ظفرنامه» كى
تارىخى كتابلر اؤقىلسه» دېيلهدى. شونگه اؤخشش مکتوبده بير قطار میده- چويده
دستور و كۆرستمهر ايتيلهدى. شولردن كېلىب چىقىب، مذکور مکتوبىنى
شهزادهلردن بىرى احتمال بديع الزمان گه قرهته يازىلگن دېييش هم ممكن.

نوابى نېگه "تورکچه خط"نى ياقتيرمهگن؟

اولوغ نوابى برچه اثرلرینی بير معناده فارس شعریتی، مدنیتی و تارىخىگه مقابل
روشده، رقابتلشيش يۇسینیده يرهتگنینی بيليش قیين ايمس. مى اؤزلىك، ملت
پرورلىك، تیل و شعرگه اعتبار اثرلريده اوف اوريب تورهدى. سلطان حسين
بايقرا نينگ دولت ايشلرى، عالی فرمان و يارلىقلىرى تورکچه (اېسكى اؤزبېك) تیلیده
عكس اېتيريلسين دېگن بويورتمهسى هم منبعلرده موجود. سراى، بارينگ كه،

بوتون دولت تېموریلر قۇلیده اداره ایتیله یاتگن بیر پیته نوایی نینگ خط مسئله سیده گی بونده ی سلی یانده شوو و مناسیتی بری بیر غلطی تویله دی.

نوایی یازیشمه لرده "تورکچه خط" قۇل لنیلمه سین، دېگن مصلحتنی بېره دی- اؤز مکتوبلریدن بیریده. تآریخی منبعلرده (بابر خطیدن تشقری) نوایی دوریده بیران بیر "تورکچه یازوو" اختراع قیلینگنی حقیده هیچ قنده ی معلومات یۇق. "تورکچه یازوو" دېگن سؤز هم باشقچه راق جرنگله ییدی. چونکه، او دورده بونده ی یازوو موجود اېمس ایدی. ۱۶- عصرگچه قۇل لنیشده بۇلگن بیر مشهور یازوو بۇلیب، اونگه "اویغور یازوو" -دېیلگن. نوایی نېگه اویغور یازووینی یاقتیرمه سین؟ نیمه بۇلگنده هم بو معما معمالیگیچه توربیتی.

خوش، نوایی "تورکچه خط" -دېگنده قیسی خطنی کؤزده توتگن: «ینه اول کیم، هر تورلوک عرضداشت کیم، یوقاری (هر دایمگیدېک) بیتیلسه، "نسخ" و "تعلیق" خطی بیله انداق خوانا بیتیلگی کیم، اؤقورده اؤقور کیشی گه تشویش یېتمسه، "تورکچه" خط بیله اصلا بیتیلیمسه که، بو بایده قۇلی دغی باردور. هر سؤز کیم عرضه داش قیلینور اولچه امکانی بار مشروح بیتیلسه، هر ایش نینگ تآریخن نې آی؟ نې کونده؟ اېکندور انداق بیتیلسه کیم مقصوده هیچ اشتباه قیلیمسه». "علیشېر نوایی، مکمل اثرلر تۇپلمی، ۱۴- توم، ۱۹۰-بېت"

یوقاریده کېلتیریلگن مکتوبده، هر تورلیک خط، عریضه و یازیشمه لر "تورکچه خط" ده بیتیلیمه سین! بو یازیشلر معما پیدا قیلهدی دېماقده نوایی . گپ "تورکچه خط" اوستیده بارماقده. بونده ی یازوو اصلیده بۇلگنمی اؤزی؟ اگر بۇلگن بۇلسه اونی کیم وجودگه کېلتیرگن؟ بو یازووینی کیم اختراع قیلدی اېکن؟ نوایی می یاکه...

ينه اۋزبېك اتمەسى نىنگ كېلىپ چىقىشى حقىدە

قلمگە آلىنگن موضوعمىز كۆپ جەھتلرى بىلن قىزىق، تارتىشولى مسئلەلر سىرەسىگە كىرەدى. اۋزبېكلر تارىخاً اپتنىك قىلم صفتىدە توركى قىيلەلر بىلن بىرلشىب؛ توركى بۆلمەگن قوملر بىلن اېسە كېنگ علاقه گە كىرىشىگن خلق حسابلنەدى. اينىقسە عرب، فارس و روسلر بىلن مناسبتى قلىن، اونومدار بىراق گزەكلى بۆلگن. دېمك اۋزبېك خلقى تورلى منطقە مدنيتلرى كېسىشىگن آرەلىقدن اۋزىگە يرەشە اۋرىن تاپگن. شونىنگ اوچون اۋزبېك تىلىگە عرب، فارس و روس تىللر بىلن جودە كۆپ سۆز، عبارە و بىرىكمەلر كىرىپ كېلگن. دېمك، اۋزبېكلر جهان ايوانىدە خلقلر ارا آدى-بېردى مناسبتلردە فعال قىتىشىگن اېل سەنەلەدى.

اۋزبېك سۆزى نىنگ كېلىپ چىقىشى و معنالىرى

اۋزبېك سۆزى ايكى بۆلكدن (اۋز+بېك) تركىب تاپگن دىر. اۋز-اساس، اۋزەك، بېك سۆزى اونگە قۇشىلىپ آت يەلگن. "اۋز" كلمەسى جودە قدىمى سۆز بۇلىپ، اورخون اېنەساي بيتىكلرىدن تارتىپ، محمودكاشغرى نىنگ "ديوان لغات التورك" (بگ/بک/بېك) و اوندىن كېىنگى ادبى يازمە يادگارلىكلرىمىزدە هم كۆپ اوچرەيدى. "اۋز" سۆزى نىنگ لغوى معنالىرى: اۋز- اۋزلىك آلماشى (فارسچە خود):

قرداشىنگ اېمس اولكە قۇيوب باش سىنگە،
دولت چاغى قىلغەى اۋزىن قۇلداش سىنگە.
كىم، قىلدى قىتىغلىغدە وفا فاش سىنگە،

اول بۇلدى حقيقت ايچره قۇلداش سنگه.

نظم الجواهر

اۋز- اصل، ذات، كيملىك و اۋزلىك كى سۇزلرده.

اۋز-قره شلى ليكنى (اۋزىنىكى) تامىنلاوچى سۇز؛ اېگه ليك قۇشيمچه سىنى آلگن
آت آلدىن كېلىپ، كيمسه ياكه نرسه نىنگ اېگه ليك قۇشيمچه سىدن انگله شىلگن
شخصگه قره شلى، اونگه خاص ياكه اونىنگ شخصى ملكى اېكنلىگىنى تآكيدلش
اوچون قۇلنهدى "اۋزبېك تىلى نىنگ ايضاحلى لغتى»

اۋز-بىراونىنگ اره لىشوى سىز، شخصاً بجرىلگن ايش-حركتنى بىلدىرهدى، اۋزىم
يازدىم، اۋزى سۇزلهدى گپىده كى.

اۋز- جان، روح، نفس (قدىمگى توركى تىلده تنه نىنگ ايچكى قسىمى معناسىنى
بىلدىرگن)، "اۋزبېك تىلى نىنگ اېتمالوگىك لغتى"

اۋز- شخص ياكه نرسه نى تآكيدلش، اولرگه دقتنى جلب قىلىش اوچون

ايشلتىلهدى. قلمنى اۋزىگه بېرىنگ كى.

بېك "سۇزى نىنگ لغوى معنارى:

۱. اولوغ، بويوك، يوقارى مرتبه لى عملدار، باشلىغ، تۇره، نفوذلى شخص: «توركلرنىنگ
اولوغىدىن كىچىگى گه دېگىنچه نوكرىدىن بېك گه دېگىنچه سارت (فارس) تىلىدىن
بهره مند دورلر» (محاكمته اللغتين)

عيال كىشى گه نسبتاً بېكه، خان نىنگ خاتىنى شكله كېلهدى.

۲. كته، يىرىك، كۇزگه كۇرىنگن.

۳. آق سويك، نجىب، حرمتلى، معتبر ذات، اشراف.

۴. بو سۇز قدىمگى توركى تىلده موجود بۇلىپ (مستحكم حالتده بۇل) معناسىنى
انگلتگن، ياش خاتىنگه نسبتاً بېكچ دىيىلگن. "اۋزبېك تىلى نىنگ اېتمالوگىك لغتى"

۵. اېرككلر نامى نىنگ تركىبى قسىمى، آزادبېك

۶. خان، خواجه يىن و بېككه مراجعت قىلىنه ياتگنده ايشله تىلهدى- بېك اكه، بېك
جنابلىرى كى، كۇپراق بدىعى اثرلر و جانلى نطقده قۇلله نىلهدى.

اېندى اۋزبېك سۇزىگه كېلسك- ايگى بۇلكدن حاصل بۇلگن يخليت اۋزبېك
سۇزى اتاقلى آت بۇلىپ، تارىخى منبعلرده بىر نېچه معناده ايشله تىلگن:

۱. شخص آتى- مظفرالدين اوزبېك

۲. تخلص معناسيده هم قۇللىلماقده. بابر اۋزبېك كىي
۳. قوم، خلق، اولوس معناسيده، اۋزبېك خلقى، اۋزبېك ملتى، اۋزبېك قومى.
۴. اۋزبېگه بېك، اۋزى سردار، اۋزى خان و اۋزى تۇره، اۋزبېگه خان
۵. قۇشېنگه نسبتاً هم ايشله تېلگن. شىيانى خان عسكرلىرى-اۋزبېكلر
۶. جاننى عزيز بېلگۈچى، جاننى مقدس سنه گۈچى خلق معناسيده (تاكيد بېزىنىكى-ت. ايشانچ)
۷. مستقل، قره م بۇلمس، باش اېگمس كىي معنلرده ايشله تېلگن.
- كېزى كېلگنده شونى هم ايتىب اۋتېش كېرەككە، اۋزبېكلرگه نسبتاً تعصب، بېزارلىك، ياقىتىرمسلىك كىي علتلر ايرىم فرهنگلرده ايلدىز آنگن. فارسلىرىنىڭ تهران لهجه سیده: اۋزبک-خونىك، كۇرىم سىز، دغل معناسيده ايشلتيله دى. افغانلرده هم افسوسكە بو سۇزگە سلبى معنا يۇكله تېلگن.
- تن آلب ايتىلسىن، اۋزبېك خلقى چۇنگ حدودلرده كېنگ ترقه لگن، اۋزىدن ايز قالدېرگن مشهور بىر قوم و ملت دىر.
- تأرىخى متلرده اۋزبېكلر يشه يانگن بېرلر "اۋزبېك جماعه سى"، "اۋزبېك مسجدى"، اۋزبېك محله سى-ازبىكە شكلىلرده اوچرەيدى.
- ينه متلرگه ته يەنىب گېيرسك، اۋزبېك اتمە سى نىنگ كېلىب چىقىشى حقيدە تورلى منبعلرده تورلىچە معلومات كېلتىرىلەيدى. بو معلوماتلرنى بىر جملەدە ايتەدېگن بۇلسك، اۋزبېك سۇزى نىنگ پيدا بۇلىشى اېنگ كى مىلاددن آلدېنگى بىر مىنگ بېش يوز يىلگە؛ اېنگ كۇپى بىر نېچە مىنگ يىللىككە (علمى اثباتلنمەگن!) بارىب بېتەيدى.
- ايرىم اۋزبېك تدقىقاتچىلرى اۋزبېك سۇزىنى "اۋغوزبېك" سۇزى نىنگ "اۋزبېك" بۇلىب قىسقرگن شكلى، دېب بىلىشەيدى (شاعر و يازوۋچى خورشيد دوران). توركى خلقلرنىڭ افسانوى اجدادى بۇلمىش اۋغوزخان يشب اۋتگن زمان جودە قدىمى دىر. اونىنگ دورىنى انىقلىش انچە قىين مسئلە. ينه باشقە بىر گروە اۋزبېكشناسلر "اۋزبېك" اتمە سىنى سكلر زمانىگە آلب بارىب تقه شه دى. اولرگە كۇره سىكىپلر/سكىتلر باشلىغى نىنگ اسمى "اۋغوزبېك" بۇلگن. سىكىپلر دۆر سورىب اۋتگنى گە منە تخمىن ۲۷۰۰ يىل بۇلەيپتى.

اورخورن اپنەساي تاش بيتيكليرده اېسه "اوز/ اۈز" دېگن توركي اوروغ، قebile نامى هم اوچرەيدى. شونگە كۆره عالملىر اۈزبېك خلقى شو قebile نېگيزيدە شكللنگن، دېبه اونينگ كېلىپ چىقىشىنى توركيلىردن بۇلميش "اوز/اۈز" قebileسى بىلن هم باغلاشەدى. شونينگدېك تورك خاقانليگى پىتيدە هم اۈغوزخان نامى منبعلرده قۇلەنيلگن.

بىتيلكلرده مۇهرلنگنيدېك، ميلادى ۷۲۱- يىلى تورك خاقانليگى دوريدە توركي خلقلارنىنگ قوريلتايى بۇلىپ اۈتەدى. اونده بېلگە خاقان (قاغان) اصل اسمى مۇغىلان (۶۸۴-۷۳۴) كولتېگىن نينگ اكهسى نطق سۇزلەيدى. بېلگە خاقان نينگ نطقى: «اي تورك اۈغوز بېكلرى...!»-دېب باشلەندى. اگر اۈزبېك سۇزىنى اۈغوزبېك اتمەسىدن كېلىپ چىققن دېب آلسك، اونده اۈشە دور توركي قebileلر تركيبيدە "اۈغوزبېگى" سركردهلرى قۇل آستيدە اۈزبېكلر هم اوييشگن اېلت بۇلگنى اۈز-اۈزىدن عيان بۇلەدى. دېمك، اۈغوزبېك سۇزى نينگ نېگيزيدە "اۈزبېك" سۇزى ياتگن و شوندىن اۈسىب چىققن اېكن. شولرگە كۆره، اۈغوز/غوز/ و نهايت زمان اۈتيشى بىلن قىسقرگن "اۈز" شكلى وجودگە كېلگن، سۇنگ اونگە باشلىق- رهبر معناسىنى انگلتووچى بگ/بك/بېك سۇزى قۇشلىب ايشلەتيلە بىرگن.

نوابى دوريدە اوندىن آلدىن هم "اۈزبېك" اېمس بلكە «اۈزبېك» دېلگن. سىبى عرب حرفلريدە ايگى اونداش اۈرتەسىدە كېلگن اونلى ايتيلەدى؛ يازىلمەيدى. اۈزبېكلرنينگ تارىخى موجودليگىنى انەشوندىن هم يېقسە بۇلە بېرەدى. شونى اونوتمەيلىككە، اۈشە پىنلرى اۈغوزبېك توركي قebileلريدن بىريگە باشلىق مقاميدە بۇلگن. دېمككە، اۈزبېك سۇزى تارىخ قتلملرى نينگ اېنگ توبىدىن سو ايچەدى اېكن. قلمگە آلىب سىزگە تقدىم قىلەياتگنيمىز اوشبولر، يريم تارىخى يريم افسانوى معلوماتلر اېدى.

تارىخى منبعلر نيمە دېيدى؟

بوكونگى دور تارىخى منبعلردن انىقلىنىشىچە "اۈزبېك/اۈزبېك" اتمەسى نينگ وجودگە كېلىش زمانى ميلادى ۸۱۱ - يىلگە بارىپ يېتەدى. بوندىن آلدىن هم قيسى دير تارىخى متنلرده بو سۇز قىد قىلىنگن بۇلىشى تەيىن. منبعلر يوزه گە چىقىشى بىلن اونى وقت اۈزەنيدە تارىخچى عالملىر بىزگە انىقلىب بېرىشەدى- يا نصىب!

اسامه بن مُنقذ (۱۰۹۵-۱۱۸۸) اؤزى نینگ "کتاب الاعتبار" اثریده یازیشیچه، حاضرگی عراققه قره شلی موصل امیرلریدن بیرى نینگ اتى اؤزبیک بؤلگن. ایریم روس و غرب عالملى بو اتمه نى آلتین اؤرده خانى اؤزبیک خان نینگ تختگه اؤتیریشی (۱۲۱۳-۱۲۴۱) بیلن باغلب گپرشه دى. مشهور تاریخچی رشیدالدین فضل الله (۱۳-عصر) نینگ "جامع التواریخ" اثریده ایتلیشیچه، ایلدگیز سلاله سیگه منسوب تبریز حاکمی نینگ اسمی هم اؤزبیک مظفرالدین بؤلگن. بو بیر تاریخى فکت. جلال الدین خوارزمشاه قوشین باشلیقلریدن بیرى نینگ اتى هم جهان پهلوان اؤزبیک بؤلگن. مصر مملوکلری، آلتین اؤرده سرای خانلری و شونینگدېک، ۱۳-یوز بیللیکدن کپینگی دورلرده هم بو آت کؤپ باره تیلگه آینه دى.

اؤزبیک سؤزی علیشېر نوابی دن آلدینگی ممتاز ادبیاتیمیزده هم، جمله دن حیدر خوارزمی، آتایی، سکاکی، لطفی و باشقه شاعر و ادیب لر دیوانلریده قلمگه آلینگن. مثال اوچون آتایی نینگ منه بو گؤزهل بیتینی کپلتیریب اؤته میز:

بو اولوسته خوبلر کؤردیک ولی ای، اؤزبیکیم،
دلر بالیقده سیزینگدېک شوخ رعنا کؤرمه دوک.

بو حقده نوابی نیمه دیدی؟

اؤزبیک اتمه سی کؤپدن بېرى قیزیق بحثلرگه ایله نیب بارماقده. بو سؤز آرتیده کتّه بیر خلق اؤتمیشی گوده لنیب تورگنی بار حقیقت. شونینگ اوچون اؤزبیک خلقی نینگ کپلیب چیقیشی حقده اپتنوگرافی، مدنیت شناسلیک، تاریخ، تیل شناسلیک، تورکالوژی و اېل شناسلیک کبی علم ساحه لریده تۇختاوسیز یازیش و تارتیشوولر دوام اپتیب کپله یئتیر. انسان معمارلی نینگ برچه ساحه لریگه باش سوقیب چیققن نوابی بابامیز نینگ بو حقده هم ایتگولیک معلوماتلری بار.

علیشېر نوابی اؤزی نینگ سیر محصول ایجادپاتیده (کمینه نینگ انیقله شیمچه) اؤزبیک سؤزینی کمیده ۲۰ مراتبه ایشلتگن. هر بار بو اتمه نى قوم، اېلت، قبیله معنا سیده تیلگه آله دى. اولردن ایریملرینی کپلتیره میز:

۱. حلال آنه سوتیدېک دور گر اؤزبیکیم توتسه،

تابوق^{۲۴} قىلىپ، يوكونوب تۇستەغان ايچىندە قىمىز^{۲۵}.
نوادىر الشىباب" ۱۸۸-غزل

شعرنىنگ معناسى:

اگر اۋزىبك گۈزەلى اطاعت ايله، اېگىلىپ، مېنگە قىمىز قدحىنى توتسە؛ بو
ايچىملىك مېن اوچون آنە سوتىدىن هم حلال. بو جايدە اۋزىبك قىزى و اۋزىبك
گۈزەلى گە اشاره قىلىنگن.

۲. شاه و تاج و خلعتى كيم مېن تماشا قىلغەلى،
اۋزىبگىم باشىدە قلىپاق، اېگنىدە شىرداغى^{۲۶} بس.
نوادىر الشىباب" ۲۴۰-غزل

شعرنىنگ معناسى:

مېن تماشا قىلماقچى بۇلگن پادشاهلىك تاجى، خلعت و لباسى، اۋزىبگىم نىنگ
باشىدەگى قلىپاق (بۇرك، باش كىيىمى) و اېگنىدەگى شىرداغ بۇلەدى. شاهانە كىيىم
اۋزىبك گۈزەلى نىنگ سرپاسىدىن افضل اېمس دېلەدى اوشبو بىتدە. بو اۋرىندە هم
قوم، خلق معناسىدە ايشلەتىلگن.

اۋزىبكى گلنارى تۇندىن اۋلدىم اما كويدورور،
لىموىى تېرلىك^{۲۷} انىنگ آستىندە كىم جانان كىتير.
نوادىر الشىباب" ۱۸۸-غزل

شعرنىنگ معناسى:

گۈزەلىم نىنگ اۋزىبكچە گلنارى توسدەگى تۇنىدىن اۋرتەنر اېدىم؛ اما، اونىنگ
اېگنىدەگى لىمو رنگلى تېرلىگى مېنى ينەدە، كويدىرىپ يوباردى. بو يېردە هم
اۋزىبكلىرگە خاص كىيىم حقىدە سۇز بارماقدە.

اۋزىبك و مۇغول اۋلغەلى انىنگ آلىدە مسلمان،

^{۲۴} . تابوق/ تابوغ-اطاعت، بۇ سونىش. تۇستەغان- شىراب كاسەسى، مى ايدىشى، پىيالە.

^{۲۵} . قىمىز- آت سوتىدىن تيارلنگن مست قىلووچى ايچىملىك.

^{۲۶} . شىرداغ- بېنگى كلتە، آلدى اچىق اوست كىيىمى

^{۲۷} . شىرداغ- بېنگى كلتە، آلدى اچىق اوست كىيىمى

بيلمان قلماق^{۲۸} دورور، يۇق اېسە تمغاچ^{۲۹}.
نوادىر الشباب "۱۰۰-غزل

شعرنىڭ مضمونى:

بيلمەدەيم، سېوگىلېم قلماق قۇمىدەنمى، ياكە تمغاچلردەنمى؟ اما، شونى بيلدەيم
كە، (كافرلىك بايىدە) اۋزبېك و مۇغولدن هم آشىب و اۋتېب توشگن اېكن. بوندە
هم اوشبو سۇز قوم معناسىدە كېلگن.

اۋزبېك قوم، طايفە معناسىدە كېلگن:

اگر حسن اۋلسە قاتل زار نې درويش و نې سلطان،
و گر حسن اۋلسە كامل، يار نې هندو نې اۋزبېك.
نوادىر الشباب "۳۲۳-غزل

شعرنىڭ معناسى:

حسن اۋلدىرماقچى بۇلسە، درويش مى ياكە پادشاهى قەرب اۋتيرمەيدى-
بىرى بىر ايشىنى قىلەدى، سېوگى- محبەت هم كامل بۇلسە، هندومى؟ اۋزبېكمى؟
دېب سۇرەب اۋتيرمەيدى- يورەككە ياپىشىب اۋرتەى بېرەدى.
«انىڭ اوصافى تورک و اۋزبېك/اۋزبېك خلائقى آرەسىدە اندىن كۇپرەك و مشهوراق
دور كە، شرحفە احتياجى بۇلغەى...». يوقارىدەگى كۇچىرمەدە صوفى و عارفلردن
بىرى حقىدە سۇز بارەدى. بو متنده هم قوم و خلق معناسى كۇزدە وفى (جاى نامى)
بۇلاغىدە (خوارزم) اۋزبېك/اۋزبېك شھيد قىلدى...». مولانا بىر شعرىدە قافىە تارلىگى
باعث معنادە كفر كېتگن، تعصّب يوزەسىدن شو واقعه صادر اېتىلگن؛
«... چون اۋزىلرنىڭ اۋزماغى (كوى)، اۋزبېك/اۋزبېكلرنىڭ بودى بودايى buddi-
budoyi (شعرى اۋلچاۋ) هېچ وزن بىلە راست اېمس اېردى، انگە تعرض قىللمەدى،
اگرچە اثرلرى باردور، اما، انىڭ عروض علمىغە دخلى يۇقتور. اۋزبېكچە شعرى وزن
حقىدە سۇز يوريتىلماقده. مكمل اثرلر، ۱۴- توم (جلد)، ۱۸۱- بيت.

^{۲۸} . قلموق/قلماق: توركى اېل نىڭ آتى

^{۲۹} . تمغاچ- قىبە آتى.

ينه قوم و طابفه معناسيده:

برانغار^{۳۰} انكه خيل مشرق زمين،
سمرقنددين تاكه سرحد چين.

ينه يوزمىنگ اۋزبېك، مۇغول بىرله عزم،
يوز اېلىك مىنگ اول سارى قلماق هم.

يوقارىدهگى بيتلرده و ينه ھلى كېلتىرمه گىمىز نوابى نىنگ باشقه سطرلرېده
"اۋزبېك/اۋزبېك" سۈزى اوروغ، قبيله، اېلت و خلق معناسيده؛ شونىنگدېك گۈزەل
اۋزبېك قىزى، اۋزبېك قومی، اۋزبېك مىلى كىيىمى، رسم - اودمى كىبى معنالىرىده كۆپ
بارە قىد قىلىنكەن. قىزىغى شونده كه، عىشېر نوابى نىنگ اۋزى اۋزبېك سۈزى
قچان؟ و قى بىر تارىخى دوردن باشلېب، ايشلە تىلگىنى گە اهمىت قرەتېب، "نسایم
المحبت" ("محبت شبادەلرى") اثرىده عجابى معلوماتنى كېلتىرەدى.

يىقىنده عىشېر نوابى نىنگ "نسایم المحبت" اثرىنى تىل تامانىدن ينه بىر
قىتە اۋقىب توگندىم. شونده كۈنگل تارتىر بىر معلوماتگە دوچ كېلدىم.
بىلگىنىگىزدېك، اوشبو اثرده عىشېر نوابى بىر قطار كېلىب چىقىشى توركى بۇلگەن
عارف و صوفىلر بىلەن تىشستىرەدى. بو توركى عارف و شىخ صوفىلردن: خدای قول
شىخ، كۆك شىخ، قىلىچ اتا/آته، حكيم اتا، قطب الدىن حىدر، اسحاق آته، خواجه
خليل، على اتا، يىگىت اتا، زھادخان، شىخ ابوالحسن عشقى... كىبى عارفلىرىنىڭ آتى
علىحده مقالهلرە يازىب قالدېرىلگەن. آلدىنلرى بىتېلمەگەن توركى متصوفلر حقىدە
نوابى سۈز يورىتىرگەن، توركىستان شىخلىرى نىنگ ابتداسىنى خواجه احمد ىشوىدن
باشلەيدى. تېپەدە ذكر قىلىنكەن توركى شىخلىرى اصلىدە احمد ىشوى مرىدلرېدن
بۇلىشكەن.

شو اۋرىندە عىشېر نوابى شىخ خېتى خواجه دېگەن بىر صوفى حقىدە
سۈزلهيىتتېب، شوندهدى دېيدى: (اونىنگ خېتى خواجه) «مولودى خوارزم ولايتىدىن و

^{۳۰} . برانغار - قوشىن نىنگ اونگ تامانى

نواھىسىدىن دور. انىنگ اوصافى تورک و اۋزىك/اۋزىپك خلايىقى آرەسىدە اندىن كۋپراک مشهوراق تور كە، شرحقە احتىاجى بۇلغەى. يىگىتلىككە اۋتوبدور (اۋلگن). يىگىتلەر سرورى خىبى خواجه دېرلر». "نسايم المحبّت"، تاشكېنت، ۲۰۱۱-يىل. ۳۲۹-بىت بو جىگىنە مەلوماتدە «اۋزىك خلايىقى...» بىرىكمەسى گە اهمىت قرەتەيلىك. علبشېر نوابى اۋز اثرىدە احمد يسوى (م.۱۱-عصر) زمانەسىدە اۋزىك/اۋزىپك دېگن خلق بارلىگى گە اشاره قىلماقدە. شاعر تاكىد قىلىشىچە، اۋشە پىتلرى اۋزىپكلر شىخ خىبى خواجه وعظلىرىنى جان قولاغى ايله تىنگلشگن. بىزىنىگ خامەكى حساب- كىتابىمىز بۇيىچە شو واقەدن كىمدە ۹۰۰ يىلگە يقىن وقت اۋتەيتتير.

نوابى كېلتىرگن مەلوماتنى تۇغرى دېب قبول قىلسك، "اۋزىپك" سۋزى نىنگ تارىخى ينە كىمدە تخمىن ينە بىر عصر آرقە گە سورىلەدى. مەلوم كە، احمد يسوى ۱۱-عصر نىنگ ۲- يىرىمىدە يشب اۋتگن. اونىنگ (خواجه احمد يسوى) ۱۲۰ يىل عمر كۈرگنى (?). حسابگە آلىنسە، توغىلگنى گە تخمىن ۹۷۰ يىل تۇلەدى. نسب تامانلمە حكىم آتە گە بارىپ تەقلەدى. حكىم آتە اېسە، احمد يسوى بىلن تخمىن بىر عصر دە يشب اۋتگن زمانداش متصوفلردن بۇلىشگن.

خىبى خواجه كىم بۇلگن؟

شىخ خىبى خواجه بوغرا خان قىزى عنبر آنەدن توغىلگن حكىم آتە نىنگ تۇرتىنچى اۋغلى بۇلگن. حكىم آتە نىنگ رسالەسىدە اۋغىللىرى نىنگ آتى قۇبىدەگىچە تىنىشتىرىلەدى:

اصغر خواجه، محمود خواجه، خىبى خواجه و قۇچقار خواجه... حكىم سليمان آنە "رسالە"سىدە خىبى خواجه حقىدە شعر يۇلى بىلن اونىنگ توصىفلرى بېرىلەدى. خىبى خواجه هم اۋز دورى نىنگ تىنقىلى حكمت نويسلىرىدن بۇلگن. اوندىن اوزوق- يولوق بىرگىنە رسالە بىزگە يېتىب كېلگن. بو نرسە اۋزىپكلر بوندن سەھل كم مىنگ يىل آلدىن تارىخ صحنەسىدە موجود اېل بۇلگنى عيان بۇلەدى. اوشبو مقاله دە اۋزىپك سۋزىگە تىلشناسلىك و تارىخ يوزەسىدن ياندەشدىك. بو ھلى سۇنگى نقتە اېمس. تدقىقاتلر دوام اېتىب، يىنگىدن-يىنگى مەلوماتلر ميدانگە چىقىشىگە ايشانەمىز البتە.

افغانستان ده نوابي شناسليک قچان باشلنه دى؟

اعتراف اېتېش كېره ككه، نوابي حياتى و ايجادى حقيده گى تصوريميز يوزه كى و انچه سياز. بار يوغى بويوك شاعرنينگ بيرنېچته اثرى نامينى، بېش-اۋننه غزلى، دانشمند ادبيليك مقاميدن خبردارمير. حسين بايقرانينگ دانا باش وزيرى، بير نېچيته بنيادكارليك ايشلرى-يو، نهايت علم-فن حمايه چيسى بۇلگنېنى بيله ميز خلاص. بو حقيده بيلگنلر ييميز عمومى، هر كونى قولاققه چلينيپ كېله ياتگن گېلر. اما، اولوغ نوابي سيز و بيز اۋيله گن، بيلگن و اېشيتگنلردن انچه يۇقارى توره دى. نوابي حقيده گپ كۇپ.

نوابي كۇپ قيزه لى ايجادكار، فيلولوژيست عالم، نظرياتچى ادبيات شناس، حكمت ايتوچى دانشمند، اۋگيت نويس، اۋرته عصر تېلشناسى، تدقيقاتچى تاريخچى، اۋكتم تذكره نويس، تصوّف شناس عارف؛ بو ذات بى تكرار استعداد اېگه سى بۇلگن شاعر و متفكر سنه له دى. اۋزېده جوده خيلمه خيل معلومات سقلب كيله ياتگنى اوچون نوابي اثرى كۇپ ساحه لرگه منبع بۇله آله دى. جمله دن اونده طبيعت، فلكلور، سياست، مدنيت شناسليک، اقتصاد، فلسفه، الهيئت، اخلاق، اېلشناسليككه عايد موضوع و مترياللر بار؛ اونينگ اثرلريدن عالم-فن نينگ باشقه تورلى ترماق و ساحه لرېگه عايد مواد و معلوماتنى ايزلب تاپيش ممكن. معلوماتسيز نوابي دنيا سيگه كيريب باره آليشيميز قيين.

شونى اونوتمه يليك كه، نوابي نى بيليش اوچون هر ساحه دن بير شينگيل معلوماتگه اېگه بۇلماقنى طلب اېته دى. شولرنى نظرده توتسك افغانستان ده، اۋزېكلرنينگ عليشېرنوابي اثرلرېگه مناسبتى رساله ده گى دېك اېمس. نوابي نى اۋرگنېش و نوابي خوانليك يخشى يۇلگه قۇييلمه گن.

نوابى نىنگ يورتداش فرزندلرى مناسبتى بايىده هم قىسقىچە فكر يورتىب، بىر نظر تشلب اۋتسك. چىندىم بىز نوابىدىن يىراقمىز. اۋزىبىك قلمكشلىرى اۋز اۋتمىش مىرائىگە اېگە توره آلمه گنلر. بۇلەياتگن ايشلر فقط گىنه نوابىنى اېسلىش كىبى رسم و رسوملردىن نرىگە اۋتمەيپىدى.

مستقل تدقيقات، علمى ايزلىنىش ايشلىرى عملگە اشگىنچە يۇق. نوابى گە مەر قۇيىب، اونىنگ اثرلرىنى اۋقىب اۋرگنىش، نوابى خوانلىك كېچەلرىنى اۋتكىرىش؛ علمى سىمىنار و صحبتلر تشكىل قىلىش اوچون هيچ قندەي تۇسۇق يۇق-كو! قىش نىنگ اوزون كېچەلرىنى نوابى بىلن اۋتكىزىش مرقالى اېمىسى؟ اولوغ شاعر نىنگ كىتابلىرى يىرىم عصر اىچىده محلى اۋزىبىكلر تشببى بىلن بى نقص، علمى-تنقىدى متنى چاپ قىلىنمى كېلەياتگىنىنى نىمە بىلن آقلىش ممكىن؟ نوابى اۋز وطنىده آز تىنىشتىرىلگن، اثرلىرى عامەلشتىرىلمەي كېلىندى.

گپ شونده كه، افغانستان ده، ضيالى فكرلاوۋچى قىلم شكلىنمەدى. بوندىن هم يامانراغى اۋزىبىكلرىمىز كىتاب خوانلىك مدنىتىنى اېگىللىب آلمەدىلر. شونىنگ آرتىدىن نوابى گە هم قىزىقىش كۇنگىلدەگىدېك اېمس. بوندەي وضعىت نىنگ توغىلىشى گە اۋشە بىلىم و معرفتىدىن قاچىش رول اۋىنەماقده. امكانىتلىرى ايشگە سالىنسىه نوابى وطنداشلىرى نىنگ بو بارە دەگى قۇرب و صلاحىتلىرى يوكسك، علمى ادبى قرەشلىرى تىرن، نوابى شناسلىك بايىدەگى فعالىتلىرى پىشيق و انچه اساسلى بۇلگن بۇلور اېدى. اولردە كوچ، صلاحىت و امكانىت بار. بو فكرىمىزنى قويدەگىلر بىلن اىضاحلىش گە توتىنەمىز:

نوابى وطنداشلىرى ممتاز ادبى عنعنەلر روحيده اۋسىب اولغەيگن. اولر شعر و ادب بىلن سواد چىقىرىشىب، عروض، قافىه، بدىع، بيان، لفظى و معنوى صنعتلرگە اشنا بۇلىب كېلگنلر. بوندەي عنعنە و زمىن نوابىنى علمى اۋرگنىشىگە جوده هم قۇل كېلەدى. ذاتاً نوابى اثرلىرى منە شولر نېگىزىدە شكلىنگن.

نوابى نىنگ ضيالى وطنداشلىرى فارس-عرب الفباسىده سواد چىقىرىشىب، كىچىكلىكدن متن بىلن تىنىش، خط و كىتابت سىرلىرىدىن باخبرلر. تېكىستىدىن تۇيىنگن اولاد، هم نوابى اثرلىرى همده نوابى دورىگە عايد تارىخ، تذكىره، ديوان، كىپىنگى دورلردە توزىلگن بىاضلر و هر خىل دىنى تصوفى اثرلرنى منبەلردە اۋقىش امكانىتىگە

اېگە دىرلر. نوابىنى يىنگىدن كىشف قىلىشىدە نېگە دىر بو ظرفىتلردن هم ايش آلېنمەى كېلدى؟

نوابى وپنداشلىرى اۋز سلفلرېگە اۋخىش، اىگى تىلدە (اۋزېك-فارس) يازىش، اۋقىش و گېرىشىدېك عجايب فضىلت صاحى بۇلىب كېلگنلر. نوابى اثرلرېنى سالىشتىرىب (مقايسە) اۋرگىشىدە بو امكانىتلرى هم بى ثمرقالىب كېلماقده. نوابى يورتداشلىرى اجدادلىرى فارس، عرب تىللرېنى بىلگن، كوچلى ادبىتشناس شاعر و عالم بۇلىشگن.

اولوغ نوابى توغىلگن، كىندىك قانى تامگن تېرك يورت هرات شېرى بۇلگىنىنى يىخى بىلەمىز. تېمورىلر دورىدە بو زمىندە ادبىيات، علم-فن، صنعت نىنگ كوچ تورلرى؛ كىسب و كار گوركىرەب رواجلىدى. بو ادبى محىط كېچىمىشدىن همان عكس صدا بۇلىب تورىدى. نوابى شناسلىك فىنى اوچون بوپورتدە كتە امكانىتلر بار. نوابى اياق باسگن كېنت، قىشلاق؛ شاعر اونىب-اۋسگن محلە، خانقاه، مسجد، مدرسه و قدم جايلر اۋتمىش خزىنەسى بۇلىب كېلماقده. ادبىياتنى زمان و مكان چىنبرەسىدە تحليل قىلىش اوچون هرات شېرى نوابى شناس عالمىرگە الهامبخش سرچمە بۇلىب خدمت قىلەدى.

تقدىر تقاضاسى بىلن تېمورىلر دورىدە هراتدە يىش كېلەياتگن اۋزېكلر اۋزلىگىنى، تىلىنى يۇقاتىب تاجىكلىشىب بۇلگنلر. بولر بىلن هم علاقه اىيلرېنى مستحكم باغلب، جانداشلىك، قانداشلىك باغلىرىنى قتيق باغلب ممكن. جنوبى توركىستاندەگى اۋزېكلر بىلن هراتدەگى اۋزېكلر آرهسىدە باردى- كېلدى علاقهلرېنى جانلنتىرىشگە امكانىت بار دېب اۋىلەيمىن. بو امكانىت ساپ بۇلمىسدىن ايشگە كىرىشماق ضرور. زىرا، اوروشلر تاباره خلقنى قىسىب، يات مفكورەلر فكر و اندىشە ميدانىنى كون ساىين تارەيتىرماقده.

خوش، نوابىنى اۋرگىشىنى نىمەدن باشلش كېرەك بۇلەدى؟ يۇقارىدە ايتىب اۋتىلگن مسئلەلر قطارىدە، نوابى وپنداشلىرى ضىايلر، عالمىر بىرىنچى گلده علىشېرنوابى اثرلرېنى علمى-تنقىدى شكلدە تۇلە روشدە گۇزەل قىلىب چاپ قىلىش ايشىنى يۇلگە قۇبىشلىرى ضرور. يىنە شو قىلم قلم اېگەلرى نوابى نامىدە بىر معتبر علمى مجلە تشكيل قىلىب، اوزلوكسىز تدقيقات ايشلرېنى باشلشلىرى كېرەك بۇلەدى. و اېنگ مەمى، نوابى فرزندلىرى اولوغ شاعرىنىنگ زمانداشلىرى بۇلمىش،

دولتسەھ سمرقندى، خواندامىر، مىرخواند، شىرفالدىن على يىزدى، عبدالرزاق سمرقندى، زھىرالدىن مىھمەد بابىر، ھافىز ابرو، مىعىنالدىن اشىقزارى، واعىظ كاشفى، تارىخچى عبدالرحىم دۇغلات، زىنالدىن واصفى و عبدالرحمان جامى؛ اوندىن كىيىن راق ىشب اۋتگن ھىرى ھىرى، سام مىرزا و باشقىلارنىڭ ئىثرلىرىنى سىنچىكىلەپ اۋقىب اۋرگىنىشلىرى كېرەك. بو و باشقىلارنىڭ نوابى ھىقىدە نەھىتدە گۈزەل مەلۇماتلار قىلىنىگن.

اۋزبېكىستاندە بو ئىزدەن اىرىملىرى، قىسقىرتىرىلگن شىكلدە اۋزبېك تىلىگە اۋگىرىلگن، اولارنى اۋزبېكچە گە تۈلە تىرجمە قىلىنىشى كېرەك، بوندە نوابى مەنەلەرگە اۋزبېكىستان نوابى شىناسلىرى نىڭ قۇلى كۇپ ھەم يېتەبەرمىدى. چۈنكە بو اىش، ھىجما ھودە كىتە. اۋزبېكىستان نوابى شىناسلىرى چىگرەلنگن بىر درجەدە بو مەنەلەردىن مەلۇمات آلە اىلىشگن.

فارس تىلىنى كۇپ ھەم بىلە بېرمىسلىك اولر اوچون قىيىنچىلىك تۇغدىرىشى مەمكىن. بىزنىڭچە عىن مەنە و مۇخلىرىسىز نوابى شىناسلىك علمى ناقىص بۇلەدى. نوابى و تۇنداشلىرى نوابى شىناسلىك علمىگە كىرىشىشەن آلدىن مەذكور شاعىر، عالم و مۇرخلارنىڭ اۋنلەب ئىثرلىرىنى اۋرگىنىشلىرى شىرط. نوابى شىناسلىك نىڭ الفباسى انە شو نەقەدەن باشلەندى.

بولرگە قۇشىمچە روشدە نوابى بۇيىچە اۋزبېكىستاندە چاپ بۇلىپ كېلەياتگن اۋنلەب علمى، تىھقىقى ئىثرلەر، علمى رسالە و مەقالەلەر ھەم اۋقىلسە نور اوستىگە اعلى نور بۇلەدى.

"خوارزمى چە توركى تىل" بۇلگىنىمى؟

نوابى دەھاسىنى چىندىن ھەم اۋرتە عصر توركى تىلشانشىلىگى مۇسئەلەرىنى يىخىشى بىلگن عالم صفتىدە ھەم تىن آلىش كېرەك. نوابى اېسكى اۋزبېك تىلى نىنگ ايرىم خصوصىتىلرىنى اۋزى نىنگ "محاكمة اللغتين" ("ايكى تىل محاكمەسى") اثرىدە اىخچم گىنە قىلىپ بيان اېتىپ بېرگن. نوابى بوتون توركى خەلقلرنى بىر عمومى نام آستىدە تىنىشتىرگن اېسەدە، بىراق، "توركى تىللر" عايلەسىگە كىرووچى ايرىم اېلت و قىبىلە تىللرى نىنگ فرقىلى تامانلرىنى قىد اېتەدى و اولرنى اۋز آتلىرى بىلن اتەدى. جملەدن "تورك"، "اۋزبېك"، "آدرى"، "اۋىغور"، "توركمىن"، "چىگىل"، "آلتاى" و باشقە توركى اېتنىك گروھلرنى عالىدە فرقلب تىلگە آلىپ اۋتەدى.

ادىب نىنگ "مجالس النفايس" اثرىنى يەنە بىر قىتە اۋقىشىگە كىرىشكرنمن، "خوارزمىچە توركى تىل!" دېگن قىزىق بىر بىرىكمە و معلوماتگە دوچ كېلدىم. اثرىنىنگ بىرىنچى مجلسىدە مولانا حسين خوارزمى خصوصىدە، بىر بېتچەلىك معلومات بېرىلەدى. نوابى نىنگ ايتىشىچە، مولانا حسين خوارزمى "مقصد القصى" ("سۇنگى مقصد") ناملى بىر اثر ھەم بىتگن. شونىنگدېك، او (حسين خوارزمى) مولانا جلال الدين رومى نىنگ "مثنوى"سى ھەمدە عرب شاعرى كعب بن زھىرىنىنگ "قصيدة البردة" ("اوست كىيىم حقىدە قصىدە")سىگە شرح ھەم بىتگن. نوابى "مجالس النفايس" اثرىدە جملە "دىن شوندىە دېب يازەدى:

«مولانا اۋز زمانەسى نىنگ مشاھىرى دىندور و "مقصد القصى" ("سۇنگى مقصد") انىنگ تصنيفى دور...» و مولانا جلال الدين رومى (ق. س) "مثنوى"سىغە شرح بىتتە دور و "قصيدة برده"غە ھەم خوارزمىچە توركى بىلن شرح بىتتە دور. اۋزگە مۇستفاتى ھەم بار. اما، اخلاق و صفات باطن علمىدە ياروغلىك تاپقانى نىنگ منافىسى دور. و مولانا (حسين خوارزمى)نى شاھرخ مىرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷) زمانىدە بىر

غزل اوچون تکفیر قیلیب، خوارزمین هریغه کپلتوردیلر. چون دانشمند و اصطلاح (شرعی انمه لرنی بیلووچی) بیلور کیشی اپردی هیچ نیمه ثابت قیله آلمه دیلر. قیتیب ینه اؤز ملک یغه کپتدی. ... مولانانی تن صوفی قیشلاغیده (خوارزم) اؤزبیک شهید قیلدی...». ("مجالس النفایس"، مگمل اثرلر، ۱۳ جلد، ۱۳-۱۴ بیتلر).

مولانا حسین خوارزمی نینگ حکیم و دانشمندلیگی اولوغ نوابی تامانیدن اعتراف اپتیلرکن، بونینگ اؤزی کتّه گپ. شو بیلن بیرگه مولانا حسین خوارزمی دانغی کپتگن ایکی مهم اثرگه - ده، شرح بیتگنی-او هم بؤلسه "خوارزمیچه تورکی تیلده" یازیلگنی، بو انسان نه قدر اولوغ علمی و ادبی مقامگه اېگه بؤلگنیدن دلالت دیر. بیر کونی بو شرحلر تاپیلیب قالسه، تیلیمیز قنچه لر بای و یوکسک موقعگه اېگه اېکنی ینه بیر باره نمایان بؤله دی.

خوش نوابی تن آلگن "خوارزمیچه تورکی تیل" قنده ی تیل بؤلگن اېکن؟ دېگن سوال توغیله دی. بونی انیقلش اوچون ۱۵-عصر قعریگه کیریپ باریب، مذکور شرحگه اؤخسه گن متلرنی تېکشیریش و تدقیق قیلیشگه احتیاج سېزیله دی.

علمی تیلشناسلیکده خوارزمی تیلی ایرانی تیللرنینگ شمالی ترماغیگه منسوب بؤلیب، او اؤن تورتینچی عصرگچه یشب کېلگن؛ حاضرگی کونده اؤلیک تیللر گروهیگه کیریبتیله دی. قیزیق جای شونده که، اؤزیدن بیر عصر آلدینگی تیلنی ایرانی تیللر تورکومیگه کیریتمه ی، اونی تورکی تیللر گروهیگه قوشیب، "خوارزمیچه تورکی" دېب اتهیدی. نوابی اؤرته گه تشله گن بحثلی اوشبو مسئله نی تحقیق قیلیشگه امکانیتیمیز یؤق. بونگه حاضرچه قؤلیمیز یېتمس اېکن، کېلینگ بحثنی خوارزم لهجه سیگه بوره یلیک.

خوارزم اؤزبیکستان نینگ چېگه، تورکمنستان بیلن چېگره داش ولایت سنه له دی. اؤزبیک تیلی دیالیکتلی آره سیده خوارزم شیوه سی اؤزی نینگ بیر قطار خصوصیتلری بیلن فرق لیب توره دی. خوارزم شیوه سی اؤغوز تیپ لهجه (تورک، آذربایجان، تورکمن، سالار تیللری) شو لهجه لرگه یقین توره دی. نوابی قید قیلگنیدېک، حاضرگی خوارزم لهجه سی بوندن آلتی یوز ییل آلدین اؤشه دورده گی تورکی تیللردن بیرری درجه سیگه کؤتریلگن بؤلسه احتمال. حاضرگیسی گه قره گنده خوارزم شیوه سی او دورلرده بیر قدر آهنگی قویوقلشگن؛ لېکسیک و فونیتیک

جەتلردن ھەم ۋزىگە خاس تىل بۇلگىنىنى انكار اپتىب بۇلمەيدى. زمانلر آشە لەجەلر يوويلىب، يىنگىللە شىب، حازرگى خوارزم شىوھسى پىدا بۇلگن بۇلسە عجب اېمس. باشقە تاماندن بونى نوابى "خوارزمىچە توركى تىل" دېر اېكن، نېگە بىز اۋزبېكلر اۋز تىلېمىزنى اۋزبېك تىلى ياكە اۋزبېكچە توركى تىل، دېب اىتمسلىگىمىز كېرەك (اۋزبېكچە توركى اتمەسىنى تآكيد معناسىدە اىشلتىدېك!)؟ بو معلوماتنى اۋقېب، اۋزبېك تىلېنى: "چىغتای تىلى" (؟)، "تورک تىلى" (؟) و "اۋزبېك تورکچە" سى "دېگۈچىلر زارە انصافگە كېلىب، اۋز ملتى و تىلېدن تانمسىلر(انكار)، دېب اميد قىلەمىز.

جناب شېھرانى، جناب نامق، جناب اىماق و ينە شولرگە اۋخشەگن جودە كۇپ اۋز باشىمچە "عالم" جنابلرى(؟) بوندەى مزخرفاتلرنى يايىب، ترغىبات قىلىشدىن تۇختەسەلر يىخشى بۇلور اېدى. چونكە، بوندن مىنگ يىللر آلدین ايشلە تىلگن سۇز و عبارەلرنى بوگون ھەم عىنآ قۇلش تۇغرى اېمس. اۋزگرىشلر، اېورىلىشلر دورىدە يشەماقدە مىز. خلقلر، ملتلر، دولت، حكومت، مملكت، تىل و باشقە مسئلەلر قىتەدن تەرىفلندى. حقوقى استاتوس آلىب، اولر اۋز خلق ارا مقامىگە اېگە بۇلدى. چىغتای، اۋزبېك و تورک اتمەلرى حقىدە آلدینلرى كۇپ يازگنمن. توشىنىشنى اىستمە ياتگنلرگە نىمە دېسە بۇلەدى. بونقە مسووليتسىز آدملر اورچىب بارماقدە. اميد شو كە، مسووليتلى تىلداشلرىمىز اۋزبېك تىلى و اۋزبېك ادبىياتى دېيىشدىن عار قىلمسەلر -اېزگولىك بۇلور اېدى.

نوابى خوانلىك

سۇز كېلىپ اول و جهان سۇنگره،
نې جهان، كون ايله مكان سۇنگره.
نوابى

جارى يىل نىنگ ۹- فبروربىسىده اولوغ نوابى نىنگ توغىلگن كونى؛ و ينه شو آى نىنگ اۋن تۇرتىنچىسىده اېسه، بويوك بابر دنياگه كېلن تېزك سنه. بو قۇشەلاق بىرەم برچە ميزگه قوللوق. اۋلا، بوايىكى اولوغ ذاتنى بشرىنگه تقدىم اېتگن اۋزبېك خلقىگه شان-شرفلر بۇلسىن دېيىمن! بو ايگى ادبى سىما بۇلگه نىدن كۇنكليميز غرورگه تۇله دى.

علىشېر نوابى تويوقلرى

تويوق حقيده قىسقهچه معلومات

تويوق توركى سۇز بۇلىپ، لغتده تويماق، حس قىلماق دېگن معنانى انگلتهدى. تويوق قديمگى توركى شىرىنگه خاص تۇرت مصرعدن توزىلگن مستقل شعر تورى سنهلهدى. تويوقده شىكى اۋخشش-امونىم سۇزلردن فايدهلىنىپ شعر تۇقىلهدى؛ او رباعى كى قافيهلنهدى. رباعىده قطعى وزن و مصرعلرنىنگ قافيهلىنىشى برقرار؛ تويوقده اېسه، تجنىس سۇزلرنىنگ قافيهلىنىشىگه اساسلىنهدى. ايرىم تويوقلرده بىرىنچى، اوچىنچى مصرعلر اېركىن، ايگىنچى و تۇرتىنچى مصرعلر اېسه قافيهلىنىشى هم ممكن. مثلاً:

وه، قچانغه تىر عشقىنگ كاجىدىن،

كۆزىمە ھەر لىظھ اۇق چاقىلغوسى.
بىس دورور كۈنگلىمدە عشقىنگ، ياقمە اۋت،
كىم حرارت اول ھم اۋتچا قىلغوسى.
نوابى

توركى ادبىيات شناسلىكىدە تويوق نىنگ باشلىنىشى خلق آغزەكى ايجادىگە بارىپ اولنەدى؛ اېنگ گۈزەل نمونەلىرى خلق تېرمەلىرىدە اوچرەيدى. اۋزىبىك ادبىياتشناسلىكىدە تويوق مستقل شەرى ژانر سەنەلىدى. بىراق فارس-درى ادبىياتىدە اوشبو تىجنس مستقل ژانر بۇلمەى، لىظى صەنت تورىگە كىرىتەلىدى.

توركى ادبىيات شناسلىكىدە تويوق حقىدەگى اىلك مەلومات نوابى دن سەھل آلدىن راق ايجاد اېتىلگن كلاسىك ادبىيات نظرىيەچىلىرىدن شىخ احمد طرازى نىنگ "فنون البلاغە" (۱۴۳۷-۱۴۳۶) اثرىدە اوچرەيدى. توركى مصرەلنىنگ تىجنىس لىشىب كېلىشىگە قرەب، ادبىياتشناسلىكىدە تويوق نىنگ بېشتە تورى قىد اېتەلىدى. بولر آرەسىدە ۲،۳ و ۴نچى مصرەلنىنگ شەكلداش سۇزلر بىلن قافىيەلىنىشى كۇپراق اوچرەيدى.

توركى ادبىياتدە اىلك تويوق يازگن شاعر صەفتىدە مولانا لىظى اعتراف اېتەلىدى. تويوق بابرشاه، شىيانى خان، عبىدالله خان و باشقە شاعرلر ايجادىدە اوچرەيدى. تويوق نىنگ اېنگ گۈزەل نمونەلىرىنى نوابى قايىلەتەب يازگن. شاعرنىنگ "خزاین المەانى" تۇپلمىدە ۱۴تە تويوق كېلتىرىلگن. اۋشە لرنى اۋقىماققە قۇبىشىنى اۋرىنلى تاپدىك:

۱

يارب اول شەھد و شەكر يالب دورور،
يا مگر شەھد و شەكر يالب دورور.
جانىمە پىوستە ناوك آتقەلى،
غمزە اۋقىن قاشىغە يالب دورور.

۲

جور اۋقىن جانىمغە ساقى يازمەدى،
وصل جامىدىن خمارىم يازمەدى.

كلک قدرت سبزه خطر عشقىدىن،
اۈزگه ايش آلیمغه گوبا يازمەدى.

۳

يا قاشىنگىدىن نېچە بىر اۋق كۈز توتەى،
آت كە، اۋتروسىغه انىنگ كۈز توتەى.
نېچە كۈرگچ اۈزگە مەوشلر قاشىن،
ينگى آى كۈرگن كىشىدېك كۈز توتەى.

۴

لعلیدىن جانیمغه اۋتلر ياقیلور،
قاشى قدیمنى جفادىن يا قیلور.
مېن وفاسى وعدە سىدىن شادمېن،
اول، وفا بیلمان كە، قىلمس يا قیلور.

۵

با وجود اول يوز اېرور گلگونه سىز،
كىم كۈرىنور آليده گل گونه سىز.
يوز قىزىللىك يۇقتورور اى اهل زهد،
تا كە منكرسىز مى گلگونه سىز.

۶

چرخ تارتىب خنجر هجران بو تون،
قۇيمەدى بىر زړه بغيرىمنى بوتون.
تونگە بارىب بىزنى بى حال ايلەدينگ،
نى بلاللىق يار اېمىش يارب بوتون.

۷

اۋتكەلى اول سرو گلرخ سارىدىن،
يۇق خبر اول سرو گل رخساردىن.
هجردىن باغ ايچرە بېرور يادىمە،
قاشىدىن سرو گل رخسارىدىن.

۸

تېغ عشقېنگ ياره سېدور بوتمه گان،
 دردىنى هر كېمگه ايتىب بوتمه گان.
 هجر صحراسېدور آھىم اۋتېدىن،
 انده گل يا خود گياھى بوتمه گان.

۹

وہ، قچانغہ تير عشقېنگ كاجېدىن،
 كۈزېمہ هر لحظہ اۋت چاقېلغوسى.
 بس دورور كۈنگلېمدہ عشقېنگ، ياقمہ اۋت،
 كېم حرارت اول ہم اۋتچا قېلغوسى.

۱۰

اول پرى عشقىدہ بو دېوانہ نى،
 اى! كہ اېسترسېن، كېلېب گلخندہ كۈر.
 بېر قدح اول گلى خندان ايلەدى،
 اى كۈنگل، نظارہ قېل، گلخندہ كۈر.

۱۱

ياغدى جورونگ اۋقى عشقېنگ تاشېدېك،
 قېلدى قان كۈنگلوم اېچى ہم تاشېدېك.
 ساچقەلى ماھىم اياغېغہ سېھر،
 كۈز ياشېم نېنگ لعل و دۇزېن تاشېدېك.

۱۲

نقش توشمېش كۈزدہ اول ياشېم مېنېنگ،
 اۋيلہ كېم، بارمس بو يان ياشېم مېنېنگ.
 كامېم اۋلماقدور حېبېم دېن يېراق،
 گر خود اۋلسون خضرچہ ياشېم مېنېنگ.

۱۳

نېچہ دېدىم اول صنمغہ بارماغېن،
 قېلمەدى اول ترك آخر بارماغېن.
 مونچہ كېم خود رايلىق كۈرگۈزدى اول،

عقل حيرت قىلدى، تيشلب بارماغين

۱۴

آلمه نى آتتى نكاريم، "آل -دېدى،
آلمه بىرله بو كۈنگۈلنى "آل -" دېدى.
سۈرسىم ابرسه آلمهسى نىنگ رنگىنى،
آلمه رنگىن نې سۈرورسن "آل -" دېدى.

نوابى تويوقلىرى سانى همەسى بۇلوب ۴تەنى تشكىل بېرەدى. نوابى نىنگ تويوقلىرى نھايىتە سىر معنا، دل تاتر، ياقىمتاي، كىشىنى اۋزىگە جلب قىليوۋچى شەرى ژانر. ايلگرى مقاله لردە "محاکمة اللغتين" اثيرىدە نوابى اېسكى اۋزېك تىلى نىنگ افادە قدرتىنى، نازك معنا قىزەلرىنى آچىب بېرگنى بارەسىدە سۇز يورپتگن اېدىك.

اۋقىگىنىگىز تويوقلر هم بىر معنادە اېسكى اۋزېك تىلى فارسى تىلگە قرەگندە اۋز گۈزەل تويوقلىرى بىلن بىر درجە اوستون اېكىدىن دلالت بېرەدى. چونكە، توركى/اۋزېكچە تويوقلر فارس تىليدە بونقە درجەدە گۈزەل قىليپ بېرىلمەگن، چونكە فارس تىليدە بوندى ژانرنىنگ اۋزى يۇق. اولردەگى تجنىسلر هم تويوققە قرەگندە انچە چېكلنگن دىر.

ينە بىر گپ شوکە، تويوق يازيش فقط گىنە اۋزېك ممتاز شەرىتىگە خاص. تورک، آذربايجان، تورکمن، اويغور و باشقە توركى خلقلر شەرىدە اوچرەمەيدى. بو هم اۋزېك خلقى اۋز مستقل تىلى و کلاسيک ادبياتىگە اېگە بۇلگنى گە مەم دليل دىر.

نوابى غرېت نىنگ اچىق المىنى چېكىنمى؟

غرېت ايچره بۇلورغه آواره،
منگه تقدير بۇلسه نې چاره؟
نوابى

عليشېر نوابى نىنگ دنيا قره شى چۇنگ؛ تفكر عالمى كېنگ بۇليب، اۋى قناتلرى چېكسىزلىكلرنى گزله يدى؛ فانتزى و تخيل آچىنى نھايته يوكسك. اولوغ شاعر نىنگ ۳۰دن آشىق اثرىنى اۋقىنگ، اولرده گېرىلمەگن مسئلە، قلمگە آلىنمەگن ساحە و موضوع نىنگ اۋزى يۇق.

سېۋگى-محبّت، حكمت و اۋگيت، تعليم و تربيه دن تارتىب، اېكىنچىلىك، اقتصادگچە؛ قوريليش، بنيادكارلىك، تارىخ، شعر و ادب، تىل شناسلىكدن توتىب، طبيعت، فلسفە، اخلاقياتگچە؛ دولتچىلىك و سياستدن آليب، يولدوز شناسلىك، كسماگونيه (كايينات يره ليشى)گچە؛ تنقيدچىلىك و ادبيات شناسلىكدن اوشلب، موسيقى، صنعت، مدنيت، تارىخ و جمعيت شناسلىك گچە؛ ايراتيزيم، تصوّفدن تارتىب دين و الهىئتگچە؛ انسانيت حياتنى قمره ب آلگن اېنگ كىچك نرسەلردن مرگېلرگچە كۆپمى، آزى اۋز افاده سىنى تاپگن. خلص، بىلگىنىگىزدېك، تورلى مناسبتلر بىلن شاعر و اديب نىنگ كتابلريده برچە-برچە موضوع و مسئلەلر تىلگە آلىنەدى.

استعداد نىنگ توغىلىشى

باله عليشېر ۳-۴ ياشيده شعر ياد آلهدى؛ ۵ ياشيده مکتبگە بارەدى؛ ۸-۷ ياشلريده شعر يازىشنى مشق قىلە باشلەيدى؛ ۱۲ ياشيده شاعر بۇليب نظرگە توشەدى.

فريدالدين عطارنىنگ "منطق الطير" اثرى و ينه بېش مىنگ بىتدن آشيقراق شعرنى ميه سىده سقله يدى. علىشېرىك ۲۰-۱۸ ياشىده شاعرلىك بايىده دانگ ترهنگن. ۳۰دن آشيق ژانرلده ۳۰ دن آرئىق اثر يازهدى. او بىتگن شعرلى نىنگ جمى كىچىك اېمس. اوزى نىنگ اعتراف اېتئيشىچە، نثرى اثرلرئىدن تشقرى بوتون حياتى دورىده تخمىن يوزمىنگ بيت شعر تۇقىگن.

نظم و نثرىم كاتب تخمىن شناس،
يازسه يوزمىنگ بيت بۇلور اېردى قىياس.
لسان الطير

نوابى نىنگ اجتماعى فعالىتلىرى و مدنى ايشلىرى بىر عالم بۇلىب، اولر علىحه موضوع. خلص، بىر سۇز بىلن ايتسك، اولوغ متفكرنىنگ بوتون اثرلىرى جمى جوده كته؛ معنالر عالمى تىرن، مضمونا پىشىق و بىتوكدىر؛ اېل-يورئگه، كېرەك بۇلسه كېلەككە هم خذمت قىلووچى، مكمّل، باى و توگلدىر. سىناولردن اۇتئىب، اوز تصدىغىنى تاپگن اولكن ايجاددىر، بويوك نوابى عالمى.

علىشېر نوابى حياتى و ايجادى بوگون گىنه اۇرگنيله ياتگن موضوع اېمس؛ تخمىن ۵۵۰ يىلدىن بو يان بو مسئلهلر: «ايتئىب ساويمس ترانه، آلىب قورئىمس خزانه» (سد اسكندرى) بۇلىب كېلماقده. بويوك شاعرنىنگ علمى، ادبى فعالىتى تىرىكلىگىده-ياق، تارىخچى، شاعر، بىتئىكچى و تذكره نويس زمانداشلىرى اعتبارئىنى اۇزىگه تارتهدى.

نوابى حقىده عبدالرزاق سمرقندى نىنگ "مطلع سعدين و مجمع بحرين" اثرىده، ميرخواند نىنگ "روضة الصفا"سى، خواندمىرنىنگ "حبىب السىرى"، زىن الدىن واصفى نىنگ "بدايع الوقايع" اثرى، دولتشاه سمرقندى نىنگ "تذكرة الشعرا"سى، محمّدالزمچى الاسفزارى نىنگ "روضة الجنّات" اثرى، عبدالرحمن جامى نىنگ "بهارستان" كتابى، ظهیرالدین محمد بابرنىنگ "بابرنامه"سى، عبدالرحيم دۇغلات نىنگ "رشيدى تارىخى" اثرى و باشقه تارىخى، ادبى منبعلده كۇپ و خوب يازىب قالدىرئىلگن.

نوابى و غربت توشونچهسى

غربت سۇزى عربچە بۇلىب، يورتىدىن جدالىق، كېنتىدىن، اۋزلىگىدىن، عايلهسى، جان و جگرىدىن ايرا توشماققە ايتىلەدى. ذاتاً، غرىبلىك تارتىش جودە قدىمى حادثە. انسان تورلى سىبلرگە كۇره اۋز كىندىك قانى تامگن جايىدىن ھىدەلىب، قوويلىب، سورگون قىلىنەدى، ياكە، باشقە ابرىم سىبلر بىلن اۋز اىستك-خواھشىگە كۇره ھم وطن گدالىككە يوزتوتەدى، آغىر رنج و عقوبتلرنى بىلكەسىدە آرتماقلىب، جانىنى ھاۋچلەگنچە، بالە-چقەسىنى آغزىدە تىشلىب، يورتمە-يورت سىرسان و سرگردان يۇل باسەدى.

بو جريان يوز مىنگ يىللردن بېرى بشرىت بىلن ايش و ابدىتگە قدر چۈزىلىشى ممكن اچىق تقدىردىر غربت؛ اوندن قاچىب قوتىلىش نىنگ علاجى يۇق. شوندى ھم درىدر غرىبلر اۋزىگە وطن تاپگەى ياكە تاپمەگەى؟ بوگونگى كوندە ھم انە شو غربت و مھاجرلىك انسانىت نىنگ اېنگ كتە مھمالرىدىن بىرى دېسك مبالغە بۇلمس. نوايى دورىدەگى غربت بوگونگىسىدىن سىرە قالىشمەگن. شاعر غرىبلىك نىنگ اچىق طعمىنى تىنگن و تنەسىدە توپگن دېسك مبالغە بۇلمەيدى.

اگر نوايى غربت دردىنى چىكمەگن بۇلسە، اونى حس قىلمەگن بۇلسە، اوندە منە بو قوبىدەگى تجربەدن اۋتگن حكمتلى و سىر معنا و سىر مغيىز رباعى يورەگى نىنگ توب-توبىدىن آتىلىب چىقمەگن بۇلور اېدى:

غرىتدە غرىب شادمان بۇلمس اېمىش،
اېل انگە شفىق و مھربان بۇلمس اېمىش.
آلتىن قفس اىچرە گر قىزىل گل بىتسە،
بىلباغە تىكاندېك آشان بۇلمس اېمىش.
بدايع البدايه

نوابى نىنگ آياغى تېككن اۆلكه لر

بىر معنادە، نوابى اۆز دورىدە غربت نىنگ اچىق المىنى يوتگن؛ تورلى سبب و مناسبتلر بىلن آوارەلىك تارتىب، يورتمە-يورت، شەرمە-شەر، كېزىب يوريشنى باشدن كېچىرگن. قى گە بارمەسىن يورەگى آتە يورتى ھراتگە قرەب تلىپىنە بېرگن، اونگە وطن ساغىنچى تىنچلىك بىرمەگن. توغىلىب اۋسگن اوى، قىشلاق؛ كوى و كۈچە؛ اۋىين-كولگو بىلن ادىم آتگن مستانە بالەلىك نىنگ شوخ و شنگ لحظەلرى شاعر كۆكسىنى ارمانگە تۆلدىرىب يورگن. ينە، آتە توپراقدن اوزاق ايرىلىق حسى، اچىق-چوچوك خاطرەلرنى قومسش كى قدىمى ناستالزى و ساغىنچ نوابى نىنگ كۈنگىل بايلىگى بۆلگن؛ شاعر شولرسىز يشەى آلمەگى انىق. بونى قويدەگى اۋتلى بيتىدن ھم انگلب آلىش ممکن:

وطن تركىنى بىر نفس ايلەمە،

ينە رنج غربت ھوس ايلەمە.

سد اسكندرى

تېپەدە ايتگنىمىزدېك، نىمە دىر(اساساً اوروشلر) سبب بۆلەدى كە، آدملر اۆز يورتىدە سىغمەى قالەدىلر. شاعر نسىمى ايتگندېك:

مندە سىغر ايكى جهان من بو جهانە سىغمەرم،

گوھر لامكان منم، كون و مكانە سىغمەرم.

انسان حياتى خطرگە توشىب، شوم تقدىرگە دوچ كېلىب، اۆز جايىدن بدرغە

بۆلەدى، سورگونگە اوچرەيدى، قووغىن قىلىنەدى.

توغری، نوابی تېموریلر جولان اوریب، کته کینگلیکلرده سلطنت قورگن؛ حاکمیتگه اؤزی هم اشتراک اېتگن توتوم، دور و زمانلرده یشب اؤتدی. شاعر بو حدودلردن تشقریگه چیقیب (یشل قطعه -کون باترگه، ینگى قطعه-امریکه) کېتگنیچه یوق. لیکن نوابی گه اؤخسهگن سیمالر شو قلمرو ایچیده اؤز بیرى آرهسیده هم سیغمه ی قالیشی ممکن-کو! شونده ی بیزاوته دملرده آدمزاد جان آلیب قاقیشی بار گپ اېمسمی؟ اېتینگ اونده ی بؤلسمه، منه بو بیتدن ینه قنده ی معنارنى قیدیریب تاپسه بؤلده ی؟

قاجیب عدمغه باره ی عقل و فهم و دانشدین،
وطن بارینده بو یات اېل ارا نی بار مېنگه.

بدایع البدایه

کېلتیریلگن بیتده «وطن، سېنى برکمال اؤستیرگن یورت (ایچکی، فکری) یات- یاووز کیمسەر قۆلیگه اؤتدی؛ بو عقل، فهم و دانش بیلن مېنده باشقه یششگه امکان قالمه دی؛ اېندی عدم/ یوقلیککه یوز توتهی» دېماقده شاعر.
نوابی قدم باسگن یورتلر خریطه سی (قیزیق موضوع) هلی توزیلمه گن اېسه- ده، او قى اؤلکه لرگه بارگنی، قنچه یشه گنی سېنى اولا، شاعرنینگ اؤز اثرلری، قاله بېرسه باشقه تاریخی منبعلرده قید اېتیب کېتیلگن دیر.

غربت نینگ باشلینیشی

تېمورنینگ اؤغلى شاهرخ میرزا (وفات ۱۴۴۷) دنیادم اؤتیشی بیلن هراتده، تېمورى شهزاده لر اؤرته سیده، تاج و تخت اوستیده اوروش و نزاعلر باشلینیب کېته دی. علیشېرنینگ آتەسى غیاث الدین کیچکینه (تېمورنینگ جهانگیر غیاث الدین اؤغلیگه آنداش بؤلگنی اوچون شونده ی اتلگن) بهادر جان سقلش وجهیدن باله-چقه سی، عایله سی بیلن هراتدن عراققه کؤچیب کېتیشگه مجبور بؤلده دی. شو بیت علیشېر اتیگی ۶ یاشیده بؤلگن. عراققه باره یاتیب، یؤلده (تفت شهریده) مشهور تاریخچی، امیر تېمورگه اتب یازیلگن "ظفرنامه" مؤلفی شرف الدین علی یزدی بیلن اوچره شه دی و اوندن ایلیق سؤزلر اېشیتیب، بو یوک ذات نینگ نظریگه ایلینه دی. کیچکینه بهادر عایله سی عراقده قۇنیم تاپیشه دی. کیچیک علیشېر شو جایده

مكتبخانه-يو، تېنگفورلى آره سىده عرب تېلىنى اۇرگنه دى. غياث الدىن كىچكىنه تخمىن ۳ يىلدىن كېىن عايله سى بىلن وضعىت بىر آز يومشب تىنچىگىچ، ينه هرات گه، اۇز آته يورتىگه قه يتىب كېله دى. بو واقعه نوابى اوچون بىرىنچى بار اۇز مكانىدىن بىراقله شىش اېدى. كېىنچە لىك عىشېر نوابى باله لىكده چىككن غربتنى اېسلب اۇز تقدىرى مثالىده منه بو بيتنى يازگن بۇلسه نى عجب:

اۇزگه ملك، اۇزگه ديار، اۇزگه دمن،
اۇزگه خلق، اۇزگه مكان، اۇزگه وطن.
سبعه سيار

ابوالقاسم بابر زمانىده، شاهرخ اولىمىدىن كېىن، آتە سىدىن اجره لىگىچ، عىشېر ينه بىر بار ۱۵ ياشىده هرات نى ترك قىلىپ، حسين بايقرا بىلن بىرگه ابوالقاسم بابر قناتى آستىده مشهد (۱۴۵۷) گه بارىپ ىششگه مجبور بۇله دى. عىشېر نىنگ تعليم و تربيه سى ابوالقاسم بابر ذمه سىگه توشه دى، اۇشنده ابوالقاسم بابر دورىده پايتخت هرات دن مشهدگه كۇچىرىلگندى. بو اېسه نوابى اوچون يورت دن اوزاقله شىش نىنگ كېىنگى اچىق و مشقتلى تجربه سى اېدى.

حسین بايقرا حکمرانلیک دعواسى بىلن شهرمه-شهر(اۋن يىلچە-خوارزم، استرآباد، جرجان، مازندران، خراسان) گه يوريشلر قىلىپ يورگن كىزلىرى، سلطان ابوسعید میرزا (مېنملىككە بېرىلگن اشدى حاکمیت پرست) ۱۴۵۹-يىلى هرات نى قۇلگه كىرىته دى. پايتختده ظلم، عدالتسىزلىك و ناتىنچلىكلر حکم سوره باره دى. خلق مملكتده ناراضىلىك بىلدىرىپ، اونگه قرشى بىر نېچه بار قۇزغلان كۇترىشه دى. بو قۇزغلانلرده عىشېرىك نىنگ تاغه لىرى **مىر سعید كابللى و محمد على غرىبىلر** هم قنتشگندى. بو وضعىت دن خوف سىره گن سلطان ابوسعید «اېندى عىشېرىك قالمسلىگى كېرەك»- دېگن خلاصه گه باره دى. شولردن سۇنگ عىشېر دىارىنى ترك اېته دى.

مسافر بۇل اما وطن ايچره بۇل،
تيله خلوت و انجمن ايچره بۇل.
نوابى

نهایت علیشېر نوابى ۲۰باشیده، حسین بايقراگه كۇكلاش، مکتبداش، يقين دوست و همكار بۇلگنى اوچون سلطان ابوسعید فتنهسى بیلن هراتدن "اخراج" (بابرنینگ تآکیدلشیچه) قیلینهدى. نوابى باریب او یېرده بېش ییلگه يقين یشهیدی. هلى بېرى حسین بايقرادن خبر یۇق. شو مدتده علیشېر بېك قیین كونلرنى باشدن كېچیرهدى؛ شونگه قرهमेى سمرقند مدرسه لریدن بېریده تحصیل آلیشگه كېرىشهدى.

تنیقلى شاعر، سلطان ابوسعید میرزاگه تېگیزیب، بېزارلیك روحیده بېر نېچه شعرلر هم یازگن. شوندن سۇنگ، علیشېر بېك بادغیس، مرغاب، میمنه، اندخوی، شبرغان، بلخ و آمودریا آرقهلى اوزاق یۇل یوریب سمرقندگه یېتیب آلهدى. هراتدن چیقیش سېلرینی گېیرکن؛ علیشېر نوابى اۇز مثنویلریدن بېریده بو واقعه گه عاید اوچ سېنى سنب كۇرستهدى. بېرى هراتده یشب ایجاد قیلشگه امکانات قالمهگنى بۇلسه؛ ایگینچیسى سمرقندگه باریب تحصیل آلیش قولهى و مراقلى ابدى، دبیدى شاعر. چونکه، او زمانده سمرقند علم-فن، ادبیات، فلکیات (یولدوشناسلیك)، موسیقی، صنعت، کلام، الهیئت و معمارچیلیك... بۇیچه گورکیره ب رواجلنگندی. شونینگدېك، سمرقند مدرسه لریده يقین-اوزاق اۇلكه لرذن جوده کوچلى عالم و دانشمد، ذکا استادلر تۇپلەنیشگندی. عالم و دانشمد، مدرس و طلبه لرنینگ احتیاجینی قاندیریشگه یېترلى کتابخانه هم موجود بۇلگن.

علیشېر نوابى قیینچیلیکلر تارتیب، آخرى سمرقندگه یېتیب كېلهدى. جوده حددن آرتیق غربت و یۇل عذابى، آچلیك، یالانچالیک تارتگنى كېنچه لیک اثرلریده اۇز چقور افاده سینی تاپگن؛ علیشېر بېك اولرنى به تفصیل تصویرل بېردهدى. اوچینی سبب قیلیب، منه بولرنى كۇرستهدى(اصلیده بو شعرى مکتوبنى شاعر آتھ سیدېك محترم بۇلگن استادى سید حسن اردشیرگه یازگن ابدى):

منگه نېچه نوع اۇلدى بیچاره لیغ،
که، آلیمغه توشدى بو آواره لیغ.
ینه بېر بوکیم، ظاهر اۇلمیش منگا،
که، چیقمیش خراسان ایلیدین وفا.
وفا یېریده ظاهر اۇلمیش نفاق،

سحا اۋرنىدە بخل توشمىش وئاق.
 ھم اېل منزلىن كتكىدېك بوزوب،
 تاووغ اۋرنىگە چغد اۋلتورغوزوب.
 اېلىدە كىشىلىكىدىن آتار يۇق،
 شرارتىدىن اۋزگە پىدىدار يۇق.
 نې بىر حجرە كېم، كام تاپقەى كۈنگل،
 دىمى اندە آرام تاپقەى كۈنگل.
 نى، بىر شوخ وصلېغە اول ماپە دست،
 كە، عزمىم اياغېغە بېرگەى دست.
 نى يارى كە، رنجىمنى قىلغەى قبول،
 نى زارى كە، ھجرىمدىن اۋلغەى ملول.
 غراىب الصغر
 (بو مثنوى ھمەسى بۇلىب ۱۴۷ اىت).

حسین بايقرا حاکمىتى دورىدە ینە علیشېرىبېك (۸۸-۱۴۸۷) یىللىرى سلطان نظرىدن چىتدە، اۋزى ایستەمەگن بۇلسە ھم بارىب، استرآبادە دە قۇنىم تاپەدى. بو یېردە حاکم بۇلىب تەیینلىنىشى گە قرەمەى، دايم ھراتنى قومسب یشەیدى. شونىنگدېك، نوابى تورلى سبىلرگە كۈرە مرو، سبزواری (آتەسى حاکملىك پىتیدە)، بلخ (اوكەسى درویش علی حاکملىك زمانیدە) كىبى بىر نېچە شەرلرگە بارگنى ھم معلوم. نوابى بو یورتلردە ھم سیر و سیاحت اوچون باش اورگنى یۇق. علیشېرىبېك عمرى نىنگ كتە قسىمى آتە-اۋغیل، اكە-اوكە شاه و شەزادەلر اۋرتەسىدەگى ضدیت، اوروش و ماجرالرنى بر طرف قىلىش ایشلرى، اېلچىلىك بىلن اۋتدى. بو وقتدەگى واقەلر شاعر و ادیب نىنگ اثرلرىدە اۋز عكسىنى تاپگن.

خراساندىن كۈنگلى ملول نوابى

۶۵ ياشنى قرشیلەگن، اېل-یورت آرەسىدە مشهور شاعر و عالم بۇلىب پىتیشگن نوابى عمرى نىنگ تورلى فصل و بابیدە مملكتى خراسان دن رنجیدە اېكنىنى كوینچكلىكلىك بىلن یازەدى:

اى مغنى، توت "عراق" آھنگى-يو، كۇرگوز "حجاز"،
كىم نوابى خاطرى بۇلمىش خراسان دىن ملول.
فوايد الكبر

ياكە، اۋز كىم بىر دىن كۇنگلى خفەلىگىنى منە بو بىتدە ايتىب كېتگن:

بۇيلە كىم، تعريف ايتىب غرىتنى بىسار، اى گۇنگل،
شەر و كىم بىر دىن ملالت ايلب اظهار، اى كۇنگل.
فوايد الكبر

ياخود، خراساندىن كېتماغى سىبىنى قويدەگىچە توشونتيرەدى:

نە گلگون بادەيى مەكەن، نە گلرەخ ساقىيى مەجود،
جەت بودور، نوابى گر تىلر كېتمەك خراسان دىن.
بدايع البدايه

علىشېر نوابى خراسان دە اۋز بىرىدىن، يات و اۋزگەلردن سىرە يىخىلىك
كۇرمەدى. او يىشەگن مەھىطدە ربا، حسد، كىنە، نفاق، بوزغونچىلىك اوجىگە
چىققن بۇلەدى. شەرلرىدىن بىرىدە مغنى گە: اېندى ھرات دە مەھت اھلى نظردن
توشگن؛ يىخىلرنى ھىچ كىم تەن آلمەيدى. اېزگولىككە يۇل پايىق. "كېل اى
چالغووچى، "عراق" و "حجاز" ناملى كۆيىنگى چلگىن، خراسان اوضاعى بوزوق،
دېدى شاعر:

اى نوابى، قىل "عراق" آھنگى-يو عزم اېت "حجاز"
كىم مەھت زمرەسىن اھل خراسان تانىمس.
فوايد الكبر

ياكە:

راستلرنىنگ چون خراسان اىچرە يۇقتور ھرمىتى،
وقت اېرور قىلسنگ، نوابى، اېمدى آھنگ حجاز.
فوايد الكبر

نوابى اېمدى قىلورمېن حجاز آھنگى،

ساغىنمە غىل يىنە عازم خراسان مېن.

فوايد الكبر

خراسان دن باش آليب كېتگووچى نوابى عراق، حجاز سىرى يۇلگە چىقماقنى افضل كۆرەدى. قىزىق جايى شوندى كە، اولوغ شاعر نە فقط خراسان بلكە، بوتون اسلام عالمىدن هم كۆنگلى تۆلمەيدى. بو مكالنردە جەل، ياووزلىك، قەر و غضبدن اۇزگە نرسە يۇق. اپندى يوره گيم افرنج (فرانسە / اروپا) و طرطوس (مديترانه) گە بارماق ايستەيدى، قومسەيدى، دېيدى نوابى.

چو يۇق بو كىشور اسلام ارا وفا بيله مەر،

خوشا نواحى افرنج و خطة طرطوس.

فوايد الكبر

اوشبو مقاله دە قۇلدىن كېلگنچە، عليشېر نوابى چېككن غربت موضوعىنى

يارىتىشگە حركت قىلدىك. بو موضوع بۇيىچە نوابى اثرلرېدە مثاللر تلهى گينه.

نوابى فانتازىسى

چىنگم صنعت اثرىنى (بىرچە صنعت تورلارىگە خاص) اوچ نرسە: تخیل، عاطفە (انسانى توبىغولر) و معناكىبى عنصرلر اۇز چىمبىرەسىدە توتىب تورهدى؛ بشرى قدرىتلر عكس اېتگن بدىعى اثر جملەدن شعرىت شوندهگىنە سېولىب اۇقىلەدى و منگو حيات تاپەدى. بونرسە كۇپراق سۇز صنعتى (بدىعى ادبىيات) گە تېگىشلى دىر. زىرا، ادبىيات كىشى حياتىنى تصورىگە آلەدى؛ شىخس نىنگ روھى عالمىنى قهرمانلر اشتراكى، واقعه-حادثەلر اۇراويدە آچىب بېرەدى. يارقىن رنگلردە مھارت بىلن دۇندىرىلىب بىتلىگن اثرلردن انسان اوچون سباق، عبرت و عموملىشمە خلاصلر چىقىرىلەدى.

بدىعى اثر (شعرىت، ساچكى/نثر)نى بەھالەياتگندە كۇپراق انەش وتامانلارىگە اهمىت قرەتىلەدى. تخیل ياكە فانتازى-اۋى سورىش، بدىعى اثرنىنگ فضاىسى؛ عاطفە- انسانى سىزىم و حسلر (سېونىش و اومىنچ/امىد، اۋكىنچ) گە تېگىشلى؛ معنا اېسە-اىش، فكر و تجربە نىنگ حاصلەسى دىر. بو فكرى جريانلرنى بىزگە سۇز خودى، فىلمگە توشىرىلگن تىرىك جان ذاتدېك قىلىب گودەلب بېرەدى؛ سۇز مجسم اېتگن واقىلىك بىلن تخیلىمىز آرقەلى اوچرەشەمىز؛ سۇزنىنگ قدرتى ھم انە شونده. سۇز آرقەلى كۇرىب، بىلىب انگلەگن نرسەلرىمىز بى واسطە سېزگىلرىمىزنى قۇزغتەدى، بىزدە سلبى يا كە اىجابى حس اوىغاتەدى و اوندىن تاثيرلنەمىز؛ ذوق- شوققە تۇلەمىز يا كە، مونگلنەمىز، اۋكسىنەمىز. اىرىم فاجعەوى واقىلىكلر كىشىدە بېزىش، اۋسەنىش و جىركنىش سېنگرى حسلرنى پىدا قىلەدى. بىر معنادە ادبىيات انەشولر بىلن اىش كۇرەدى؛ شو سبىدن ھم ادبىيات خلىقە يقىن تورهدى. نوابى شعرىتى انە شوندهى خصوصىتلرى بىلن اهمىتلى دىر. اىنىقسە، اونىنگ "خمسە"سى بدىعى اىجادنىنگ كمالات چۇقىسىدە تورهدى.

شاعر کلامی نینگ مهم بیر تامانی ادبی فانتازی دیر. نوایبی ده شعری تخیل نهایتده کوچلی. علیشپر نوایبی چهلک تخیل قدرتی یوکسک شاعرنی حتا جوده بای و کوچلی فارس شعریتیدن قیدیریپ تاپیش قیین، نوایبی گه تینگ کبله یاتگنلری برماق بیلن سناقلی. نوایبی فکرنی اؤته مهارت بیلن یبتی قبت پرده لرگه اؤره ب بره دی. نوایبی دېک بویوک ذاتنی بشریتگه هدیه اپتگن خلق آلدیده باش ابگه میز.

ادبی فانتازی نیمه دېگنی؟

حیاتده توشگه اؤخشه گن انسان تامانیدن ادراک اپتیلیشی قیین تصوّر و خیالی حالتلر بؤله دی. بو نرسه انسان نینگ فکرلش قابلیتی بیلن باغلیق جریاندیر. ادبی فانتازی کیشیلرنینگ آنگینی باییتهدی؛ انسان آرزو-امیدلرینی پرورشلب، اونگه ایستیک، enthusiasm - اینتوزیزم (ذوق- شوق) بغیشه لیدی.

شعریته گی بؤرتیریلگن (مبالغه) اؤرینلر، اپرتک و افسانه لرده گی غیرطبیعی حالتلر انه شو ادبی تخیل ثمره سی دیر. بونی بدیعی یالغان دبیش هم ممکن. ظهیرالدین محمد بابر اؤز "بابرنامه" سیده شاعر شیخیم سهیلی حقیده شونده ی بیر فکر بیلدیره دی: "ینه شیخیم بېک ابدی. سهیلی تخلص قیلور اوچون شیخیم سهیلی دېرلر ابدی. بیر طور شعر ایتور ابدی. (شعریده) قورقوتغودېک الفاظ و معانی درج قیلور ابدی. ایننگ ادبیاتیدین بیر بو دور:

شب غم گرد باد آهم از جا برد گردون را،
فرو برد اژدهای سیل اشکم ربع مسکون را.
اؤزبکچه مضمونی:

غم تونیده گی چېککن آهیم نینگ قویونلری دنیانی تگیدن قۇپاریب تشله دی، کؤز یاشلریم نینگ اژدهاسی بؤلسه، یېرنینگ تۇرتدن بیرینی یوتوب یوباردی. مشهور دورکیم، بیر قتله بوبیتنی مولانا عبدالرحمان جامی خدمتیده اؤقیتتور، مولانا اینیتتورکیم: میرزا شعر ایته سیزمو یا آدم قورقیته سیز؟ دیوان ترتیب قیلیب ابدی. مثنویاتی هم بار.» بو مبالغه یاکه شعری یالغان هم نا طبیعی لیگی، اوبیدیرمه لیگی بیلن ذاتاً تخیل یاخود، فانتازی نینگ بیر کؤرینیشی سنه له دی. بیر معناده فانتازی عقلگه سیغمس تصوّرلر و مبالغه آرقه لی فکر ایتیش دېمکدیر.

ممتاز ادبىياتىمىزدا، اينىقسە، نوابى شەرلرئىدە بوندىەى حالتلر جودە كۇپ. شو سبىدن هم عربلردە شەر حقىدە گپ كېتىگندە «شەرنىنگ اپنگ گوزەلى-اپنگ يالغانى دىر»-دېگن عبارە پىدا بۇلگن. فانتازى اىستەلگن اۋى- خىالىنى مىدە مجىملشتىرىش دېمكىدەر.

اوشبو مقالە دە فانتىزى بائىدە تۇختەلر اپكىمىز، اولوغ نوابى نىنگ لىرىك شەرلرئىنى اپمس بلکہ، اونىنگ شاه اثرى بۇلمىش "خمسە" تىركىبىگە كىرووچى "فرهاد وشىرىن" داستانى مثالىدە سۇز يورىتماقچىمىز.

فرهادنىنگ سېوگى محبتى

اولغەيگن سىرى فرهاد نىنگ كۇنگلىدە عشق طغيان اورە باشلەيدى. «فراق و رشك و هجر، آه ايله درد» اونگە تىن بىرمەيدى. زىرا، اونىنگ فطرتى انەشو توبغولر بىلن يوغورىلگن اېدى. نوابىدە فرهاد، كامل انسان درجەسىگە كۇترىلگن. او ايدال قەرمان (شخصيت). اثردە فرهاد تېورەك-اطرافىدە كېچەياتگن واقە-حادثەلردن بىزاوتەلنەدى. غرىب و بىچارەلرنى كۇرسە، تىنكە-مدارى قورور، محكوم و مغلوبلرنى كۇرسە اېزىلر و بىر گۇزەل عشقىدە اۋرتب، يانىب، ىشر اېدى. هر نرسەدن تائىرلنر، سېوگىدن سۇز آچىلسە اۋزىنى تىبە آلمسدى.

نى الحان بۇلسە بىر غمىدىن روايت،
بۇلوب بوغمىدىن اول غمگىن بە غايت.
اېشىنگچ عشق و عاشقلىق سرودىن،
تىبە آلمەى كۇزىدىن اشك رودىن.

شەزادە نىنگ مزاجىدە كېچەياتگن فوقالعادە اۋزگرىشلردن حىرتگە توشگن خاقان، بىرىنچىدىن مسئلە نىنگ سببىنى بىلىش، ايكىنچىدىن وجودگە كېلگن روحى چۇكىش نىنگ آلدىنى آلماقچى بۇلەدى.

بۇلوب خاقان انىنگ حالىدىن آگاہ،
تفكر اىلەبان تارتىب ساووق آه.

كە نېوچون دايم اول شاد اېرمس اېركىن؟

ھىمىشە غمىدىن آزاد اېرمىس اېركىن.

اما، خاقان چاره ايزلشده دوام بېرەدى. ختاي ملكيده گى عجايبات و غرايباتلرنى اونگه كورستهدى؛ قىزىقچى، مسخره باز، قوشىقچى، افسانه ايتوچى و اۋبىنچىلر خالص، تورلى طايفه آدملىرنى يىغىب، آلتىن-كومىشلرنى باشىدىن ياغدىرسە ھم، فرھادنىنگ خفەلىگىنى برطرف قىلەلمەيدى:

تېلب قىلماق جهان انىنگ فداسى،
جهاننى قۇى كه جان انىنگ فداسى.
كه، نې ساچغەى باشىغە بحر و كاندىن،
كه بۇلغەى منبسط شەزادە آندىن.

كۈرىلگن چاره-تدبىر ايش بىرمەيدى. نہايت، خاقان فرھادنىنگ دردىنى آلىش اوچ يىل نىنگ تۇرت فصلىگە اۋخشەتېب، تېنگى يۇق مرمر، لعل و جواھردن تۇرت رنگ، عالى اساس قصر قوردىرىب، ھر بىر قىصرده اوچ آيدن بزم و عشرت مجلسىنى اۋتكردى. بىراق، فرھادنىنگ غم يوكى باشىدىن اربىب، اۋكسىمەيدى.
خاقان اۋز پادشاهلىك تاجىنى-دە، فرھادگە تارتىق قىلەدى، فرھاد پادشاهلىككە لايىق اېمىسلىگىنى ايتىب بونگە كۈنمەيدى. شاهلىكدن گدالىك افضل، دېگن فكرگە بارەدى.

آخرى خاقان و دانا وزىرى **ملك ارا** فرھادنىنگ قۇلىدىن توتىب چېكسىز دولت و بىتمس خزىنە گە باشلب بارەدى. كېتا-كېت بايلكنى كۇرىب اداغىگە يېتە آلمەيدىلر:

غرايب مخزن اېچرە چون كۇپ اېردى،
توتوب ايلگىن خزاين اېچرە كىردى.
خزاين دېمە كىم، يوز بحر ابلە كان،
تاشىب نقدىنى انده اولچە امكان.
عددىسىز اوى بارى گنج اوستىده گنج،
خرد گنجورى عرضىدىن المسنج.

خزىنه بايلىكلرنى بىر-بىر تىنىشتىرىرەن **بىرىنچى قىرق** اويدەگى اۋىم (تۋىلنگن) زىورات شاعر تىلبدن شوندىكى تصويرلنەدى:

بورون قىرق اوى بۇلوب آلتىن مەكانى،
 هر ايوده قىرق خۇم خسروانى.
 بو مخزنده غرايىدىن بو معلوم،
 كه بىرخۇم آلتون اېردى اۋيله كه موم.
 انى كىم موم دېب ايلگىگە آلىب،
 نى كىم اندىن يسەى دىگىچ، يسالىب.

ايكىنچى قىرق اويدەگىلەر:

ينه قىرق اوى ارا، اجناس زىبا،
 بىر اويدە قىرق تونگ اكسون و دىبا.
 غرابت موندە بىحد و نهايت،
 تاپىلمەى بوالعجب صنعتقه غايت.
 تومن مىنگ جنس چىنى-يو ختاى،
 بصر تارى نىنگ اۋلمەى رهنماىى.
 بۇلوب يوز رنگ اىپىك بىرلە مصور،
 بىرى دېك كۇرمە بىن چرخ مدور.
 بۇلوب تصويرىدە يوز چهرە پىدا،
 كه عقل كۇل بۇلوب حسنىغە شىدا.
 تىكىلگن تۇن حسابىن كىمسە بىلمەى،
 بىرىسى هم كىپسىلمەى، هم تىكىلمەى.
 هنروردين برى آمادە بۇلغان،
 مكممل كارگاه اىچرە تۇقولغان.
 حرير آنچه كه يۇق پاىانى انىنگ،
 يوز آنچه خۇلە كىم يۇق سانى انىنگ.
 انىنگدېك خۇلەلر كېلتوردى گنجور،

كه اندىن كىيسه گر اۋن حله بىر حور.
 ھنوز اۋلغاي تن و اندامى معلوم،
 تنى نىنگ رنگ نسرىن فامى معلوم.
 اۋكولگان نافه دىن خروار-خروار،
 تۈكىلگن مۇشك خود انبار-انبار.
 جواهر انچه كىم فكرت دبىرى،
 حساب اىلب تاپىلمەى مىنگدە بىرى.
 آقىزىب كۈز سويىن ھر لعل سىراب،
 آلىب جان نقدىدىن ھر بىر دُر ناب.
 بلور و ىشم يوز مىنگ بوالعجب ظرف،
 كه ھر بىرگە خراج ملك بۇلوب صرف.
 قىلىب گنجور يوز مونداقنى حاضر،
 بۇلوب ھم شاه، ھم شاهزادە ناظر.
 نېچە باققن ساىى حىرت بۇلوب فاش،
 كولومسوب گاه-گاہى اىرغاتىب باش.

(مكمل اثرلر تۈپلمى ۸-جلد، ۱۱۹-۱۲۲ بىتلر)

خزىنە تماشاسىگە بارگن فرھاد انتىقە وغراىب بىر نرسە گە دوچ كېلەدى.
 نوابى نىنگ يوكسك تخیلى، ادبى فانتزىھسى انەشو نقتەدن باشلەندى.

چېكسىزلرگە اوچر تخیل

قھرمان ىرەتىش و قھرمانپورلىك اىنىقسە، نوابى نىنگ "فرھاد وشىرىن" داستانىدە
 يوقارى درجە گە كۈترىلگن. باش قھرمان فرھاد نىنگ كامل انسان بۇلىب وايە گە
 بېتىشى، مطلقا، طبعى بىر يۈسىندە شكلىنتىرىلگن. اونىنگ كۈپ قىزەلى شخسىتى
 اصلىدە پرورش، تربىت، تعليم و جسمانى چىنىقىش يۇللىرىدە تاولنەدى
 (تاولنەدىمى؟). فرھاد اپرتكچىلردن افسانە، روايت (بالەلىگىدە) اېشىتەدى. قازندن
 تاش كېسىش، بانىدن قورچىلىك، مانىدن نقاشلىك، حكىم سھىلدن سحر آچىش،

فيلسوف سقراطدن غيب علمىنى اۋرگنهدى. عليشېر نوابى اۋز قهرمانىنى فانتازى
يۇلى بيلن حيات نىنگ ينده مرڪب سىناولرىگه يوزلنتيرهدى.
يوقارىده فرهادنىنگ خاقان خزينهسىنى كۈروب تماشا قىلھيئتنىگه گواه
بۇلگندېك. فرهاد چېكسىز دُر جواھر، آلتىن-كوموش و ينه كۇپلېب اويوم-اويوم نادر
نرسەلرنى كۈريب، حيرتدن باش ايرغيتىب تورگن جايى اېدى. شھزادە خزينەنى
شوق-اشتياق بيلن كۈريشگە دوام بېرركن، كۈزى غرايب پىكرگە توشەدى.

نېچە باققن سايى حيرت بۇلوب فاش،
كولومسوب گاه-گاهى ايرغاتيپ^{۳۱} باش.
تماشادىن تۇير چاغ چون ياووشتى^{۳۲}،
كۈزى بىر بوالعجب پىكرگە توشتى.

نوابى گيپيره ياتگن منظرەدە فرهادنىنگ كۈزىگە ايلىنگن "بىر بوالعجب پىكر"
نيمە اېدى؟
كۈر كۈزگە، تىنيق بلوردن يىسلگن بو نرسە صندىق شكليدە بۇليب، ايچيدە بىر
عجايب بويوم بارلىگى بىلنىب تورردى. آدم بالەسى يىسمەگندەى كۈرينە ياتگن بو
بېزەكلى سىر صندىق قولفلىنگن تورردى:

بلور نايىدىن بىر طرفە صندوق،
يسامە يدور دېگەى سېن آنى مخلوق.
صفالى خۇلق كۈنگليدىن نمودار،
ايچىندە بىر عجب هيئت پديدار.
ولى اول طرفە هيئت سىرى مبهم،
مرضع قفل ايله صندوق محكم.
دېمە صندوق، يوز آفت حصارى،
اېشىگىن رۇست باغلب قلعه دارى.

۳۱ - باش قىمىرلە تىب تصدىقلەماق،

۳۲ - يقىنلىشىدى

كه آفت قلعهسى محكمراق اولى،
اونىنگ اسرارى هم مبهم راق اولى.

فرهاد بو سىرلى صندىقنى كۆرىشگه و اونىنگ ايچىده گيلرنى بىلىشگه
آشيقه دى و "صندق آچىلسىن ايچىده گى عجايب نرسه لرنى كۆره يىن، بيله يىن" دىيه
بو بوره دى:

چو انده العجب كۆردى شمايل،
بۇلوب شهزاده بىلمك ليككه مايلى.
دېدى بس طرفه دور بو صنعت وساز،
دېنگىز كيم نېدورور بو پرده ده راز؟
كليدى قىده بۇلسه، حاضر ايلنگ،
آچىب قفلىنى، سىزىن ظاهر ايلنگ!

اما، خاقان سىرلى صندىق لرنى آچىلمس ليگىنى بهانه توتىب، اونىنگ سىرلىنى
هم بىلىب بۇلمس ليگىنى فرهادگه ايتهدى:

قىلىب خاقان بو معنیده مدارا،
روانى ايله دى عذر آشكارا.
كه: بو صندوق سىزىن كيمسه بىلمس،
كليدى يۇقتورور، قفلى آچىلمس.
انى كۆردونگ، بىلورنىنگ فكرىدىن كېچ،
كه بىزهم كۆردوك، اما بىلمه دوک هيچ.

خاقان سۆزلىرىنى اېشىتگن شهزاده فرهاد، آدم بىلمه گن ايش و حل قىلىب
بۇلمه يديگن معمانىنگ اۋزى يۇق!-دېگن ملاحظه نى بىلديره دى:

اېشىتكچ شاه عذرلىن شاهزاده،
هوس سوداسىنى قىلدى زياده.

دېدى: هر ايش كه قيلميش آدميزاد،
 تفكر بيرله بيلميش آدميزاد.
 علوم ايچره منگه تابۇلدى مُدخل،
 تاپيلمس مشكلى مېن قيلمه غان حل.
 مونىنگ هم بيلمه گونچه اصل و بودين،
 معّين قيلمه غونچه تار و بودين.
 نې امکان كيم قرار اۇلغەي كۇنگلگه،
 تسلى آشكار اۇلغەي كۇنگلگه.
 نېچه كيم شاه عذر انگيز بۇلدى،
 انىنگ سوادسى كۇپراك تيز بۇلدى.
 نېچه كيم شاه اېتىب كۇپراك تامل،
 بۇلوب شهزاده كۇپراك بى تحمل.

نهايت، خاقان چين سۇزنى ايتيشگه مجبور بۇلەدى و صنديق آچيليشگه
 بويورهدى. صنديقده گى سىرلى و پارلب تورگن نرسه اسكندر آيينه سى اېدى.

شه ايلب نېچه اول ايشگه نظاره،
 تاپيلمەي راستليقدىن اۇزگه چاره.
 دېدى كيم، قفلين انىنگ آچتيلر بات،
 ايچيدىن چيقتى بير رخشنده مرآت.
 صفا بابيده مهر خاورى اول،
 نې مهر، آيينه اسكندرى اول.
 صدفده دُر بيضا چهر ينگليغ،
 فلک صندوقى ايچره مهر ينگليغ.

اسكندر كۇزگوسىنى يره تگن حكيم، آيينه آرتيده يشرين بير سرنى جايله گن
 اېدى. نوابى بوسرلى كۇزگونى شونده ي تعريفله يدى:

حكيمى كيم نگار ايلب طرازين،

يازىب كېنىدە مخفى برچه رازىن.
 كه بو مرآت كىم، گىتى نمادور،
 انگه خورشيدچه نور صفا دور.
 ابرور اسكندر رومى نگارى،
 جهان اهليغه انىنگ يادگارى.
 كه ايلب تۇرت يوز دانا بيلن جهد،
 الردين هر بير افلاطونغه هم عهد.
 سپهر احوالى نىنگ صاحب وقوفى،
 جهان نىنگ كار بند و فيلسوفى.
 تنىب افلاك انجم طالعين توز،
 بو كۇزگو صنعتيده قۇيدىلر يوز.
 نېچه يىل رنج تارتىب بى مدارا،
 بو پىكر نقشى بۇلدى آشكارا.

يۇقارىدەگى بيتلردن معلوم بۇلگنىدېك، بو كۇزگو جهان نما- آچوننى كۇرستووچى كۇزگو اېدى. اونىنگ ياروغلىگى قوياشدن يوز بار كوچىلىراق بۇلگن. تۇرت يوز دانشمند قۇلى بيلن يسهلگن بو كۇزگونى اسكندر رومنى آچكندە، جهان اهليگه يادگار قىلىپ قالدىرگن بۇلەدى. كۇپ يىللر دواميده يره تىلگن اسكندر كۇزگوسيده، دنيا و فلک احوالىنى بىلگولىك خاصيت بار بۇلگن. ايچيده چقور طلسم ياشىرىنگن جهان حكمتى بۇلميش اوشبو كۇزگونى كۇرگن كىشى بير قطار اېزگولىكلرگه اېرىشهدى:

بو كۇزگو كىم ابرور حكمت جهانى،
 طلسمى دور شگرف انده نهانى.
 كه هر كىم آچماغيغه سعى قىلسه،
 انىنگ سعى بيله بو ايش آچىلسه.
 كېلىب كۇزگونى بېردىن آلسه فى الحال،
 صفاليغ چهرىغه كۇز سالسه فى الحال.

نې كيم عمرېده اندين طرفه راق ايش،
 اېمس ممكن، اگر خود نؤش گر نيش.
 كه تېنگرى ايله ميش كؤرمكنى روزى،
 قضا باشيغه كېلتورمكى روزى.
 بۇلور بو كؤزگو ايچره جلوه آرا،
 قيلولغه غيب سزېن آشكارا.
 ولى آچماقلىغى مشكل دور اسرو،
 گداز. جسم و رنجى دل دور اسرو.
 (مكمل اثرلر تۇپلمى ۸-جلد، ۱۱۹-۱۲۶ بيتلر)

نوايې فانتازىسى بيلن تصويرلنگن اسكندر كؤزگوسى كيشى دقتىنى اؤزيگه
 جلب قيلمى قالمايدى. داستان بير تۇكيسده، يوكسك تخيل ايله دوام اېتهدى.
 فانتازى-آرتيدن فانتازىلر بيرين-كېتىن كېله بېرهدى.

نوابى توركى تىللىر و توركى شعريتىنى فرقلە گنمى؟

ايرىم مقاله لريميزده نوابى اۇز دورى توركى ابلتلىرى تىلى، همده توركى قوملىر شعريتى خصوصيتلىرىنى فرقلە گن دېدىك. بو هوادان الينگن گپ اېمس، بو ادعاميزنينگ علمى نىگىزى بار البته. شاعر و متفكر اۇزىدىن الدين ايجاد اېتگن ادبى سيمالر ميرائىدىن يخشى خبردار بۇلگن. بويوك نوابى شولرنى اۇقىب، تفاوتلرنى يېقىب، اولر شعريتىدىن اۇز ايجادىده استفاده قىلگن. سلفلىرى اثيرىدىن تاثيرلىنىپ، اولرنى احترام ابله تىلگه آلگن. شونىسى عجىب كه، اولوغ نوابى محمود كاشغرى و يوسف خاص حاجب دېك دهالر بۇلگنى حقيده هيچ قندهى معلومات قالدېرمه گن. شرقى توركىستان بىلن خراسان اۇرته سىده اجتماعى، اقتصادى، سياسى و مدنى علاقه بۇلمه گنمى ميكن؟ حال بوكه، نوابى دن ۵۵ يىل كېين توغىلگن "تارىخ رشىدى" مؤلفى عبدالرحيم دوغلات (بابر نىنگ خاله سى نىنگ اۇغلى) شرقى توركىستانگه سفر قىلگن و نوابى نىنگ آنه سى اويغور بخشىلرېدىن، دېب خبر ترقتگىنى بىله ميز. بو مسئله كېينگى تدقيقاتلرده اۇز بېچىمىنى تاپىشى ممكن دېگن اميدده ميز. نيمه بۇلگنده هم نوابى اۇزىدىن آلدىن كمىده تۇرت يوز يىللىك معظم تىل و باى ادبىيات بارلىگىنى يخشى بىلگن بۇلىشى كېرەك.

نوابى اۇزى نىنگ "مجالس النفايس" اثيرىده ادبى احمد يوگناكى و ينه اولردن كۇپلىرى حقيده قىزىق معلومات كېلتىرهدى. قىزىقراق جايى شونده كه، نوابى ادبى احمد (۱۲-عصر آخرى، ۱۳-عصر بېرىنچى يىرىمى) نى امام ابوحنيفه (۶۹۹-۷۶۷م) شاگردلرېدىن دېبه ادعا قىلگن. بو خبر نوابى اۋتمىش ادبىياتىدىن نه قدر باخبر بۇلگىنى بىلدىرهدى. اوشبو مسئله اوستىده بىر تۇختمگه كېلىنگى يۇق؛ اۋزبېك ادبىياتشاسلرلى آرەسىده تارتىشووولر كېتماقده. توركى تىللىر و حتى توركى يازمه نطقده گى فرقلر هم نوابى نظرىدىن چېنده قالمه گن كۆرىنهدى. نوابى نىنگ ادعاسى

اؤز علمى تصدیغینی تاپسه اؤزبېک کلاسیک ادبیاتی نینگ یشی ینه تورت یوز بیلگه اوزهیه دی.

نوابی تله یگینه اثرلریده تورکیلر تیلی و اولرنینگ شعریتی خصوصیده یؤل-یؤلہ کی سؤز یوریتیب کپته دی. انه شو فرقلر ضمیریده بنیاد ایتیلگن ادبی، اؤزیدن آلدینگى ممتاز ادبیات و معنوی بساطگه، نوابی عموم تورکییات نینگ مشترک میراثی صفتیده قرهیدی. اؤز ایجادینی و اؤزیدن آلدینگیلر معنوی میراثینی تورک عالمی نینگ فخر و افتخاری دېب بیلگن بؤلشی کبرهک. اونینگ:

فارسی اېل تاپتی چو خورسندلیق،
تورک داغی تاپسه برومندلیق.

دېب یازیشدن مقصدی هم انه شو بؤلگن بؤلسه نی عجب.
بیز یوقاریده نوابی تورکی تیللر و اولرنینگ شعریتینی بیر-بیریدن فرقله گنی گه اشاره قیلدیک. شاعر و عالم نینگ "خزاین المعانی" ترکیبی گه کیرووچی "بدايع البدایة" ("بدیعه لرینینگ باشلیشی") دیوان نینگ دیباچه سیده قیزیق بیر معلوماتگه دوچ کپله میز. فرقلش معناسیده نوابی "اویغور عبارتى" (اویغورچه گپ توزیش) و "تورک الفاضی" (اېسکی اؤزبېک تیلیده بیتیش و سؤزلش) دېگن بیریکمه لرنی تیلگه آله دی. دیوان باشلمه سیده اویغورچه یازیش و تورکچه (اېسکی اؤزبېک) بیتیشلرنی یوکسک سویه ده افاده قیلیش بابیده ایکى شاعرنى نهایتده مهم بؤلگن دېب حسابله یدی نوابی. مذکور دیوان نینگ کیریش قسمیده بو استعدادلی ایکى ذاتنى قوییده گى جمله لرده تنیشتیره دی:

«... و اویغور عبارتى نینگ فصحاسیدین و تورک الفاضی نینگ بلغاسیدین

مولانا سکاکی و مولانا لطفی رحمه الله کیم،...»- دېیدی اولوغ ادیب.

کؤریب و اوقیب تورگینگیزدېک، اویغور تیلیده یازیش و شعر کویلشده سکاکی؛ شونینگدېک، اؤزبېک تیلیده یازیش و شعر ایتیشده مولانا لطفی مشهور اېدی دېب اعتراف اېتيله دی اوشبو متنده.

بونى گپنینگ دوامیده یخشى راق توشینب آلیشیمیز ممکن: «بیری نینگ

(سکاکی) شیرین ایباتی (اویغورچه شعرلری) اشتھاری (شهرتی) تورکستانده

(اویغورستان) به غایت و بیرى نینگ (لطفی) لطیف غزلیاتی انتشارى عراق و خراسانده بی نهایتدورور، هم دیوانلری موجود بؤلغى...»-دبب یازهدی. یوقاریده ایتگن معلوماتلرگه اهمیت قره تیلسه، اویغور تیلیده شرقی تورکستانده "فصحا" (آچیق و روان سؤزلاووی شاعرلر) کؤپ، عین پیت اؤزبیک تیلیده آچیق و روان بیتگووچی و شعرلر یازگووچیلر خراسان و عراقده هم بار بؤلگن دېگن خلاصه گه کپله میز. شونینگدېک، دبیچه نینگ شو بؤلگیده ینه نوابی: «... فارسی دثار و تورکی شعار بیگیترلر سرخیلی یار عزیز شهیلی (شیخیم سهیلی)...»-دبب، زمانداشی بؤلگن شاعر و ادیب سهیلینی هم تورکچه (اېسکی اؤزبیک تیلی) و فارسی یازگن، ایجادکار صفتیده اعتبارگه آلهدی.

نوابی فقط تیل و شعریتدهگی فرقلرنی گپیریبگینه قالمه ی، تورکی قوملر، ایتنیک قبیله و اوروغلر (باشقه مقاله لرده بو مثاللردن فایده لنگنمیز) نی هم اجره تیب کؤرسته دی:

اگر بیر قوم گر یوز^{۳۳}، یؤقسه مینگ^{۳۴} دور،
معین تورک اولوسی خود مېنینگ دور.
فرهاد و شیرین

یاکه،

ساچینگ قراسیده یوز مشک تبت و تاتار^{۳۵}،
قدینگ هواسیده مینگ سرو اوجج و خلج^{۳۶}.
نوادر النهایه

قوییدهگی بیتده تورکی قوملردن ایریملرینی قلمگه آلهدی:

نوابی ایسته مظاهرده چهره مقصود،
عرب وگر چیغنا ی، یؤقسه تورکمن^{۳۷} و خلج^{۳۸}.
بدايع الوسط

^{۳۳} . یوز: اؤزبیک اوروغی

^{۳۴} . مینگ: اؤزبیک اوروغلردن بیرى

^{۳۵} . تاتار- تورکی خلقلردن

^{۳۶} . قارلوق تورکی قوملردن، اؤزبیک اوروغلردن بیرى

^{۳۷} . تورکی خلقلردن

^{۳۸} . تورکی خلقلردن بیرى

ياكه،

...چون تاتار كفارى خوارزمغه يېتيتورلر.

نسايم المحبّت

ياخود،

نوايي سېودى بير لوليني كېزدى ربع مسكونده،
اگر ارلات^{۳۹}، اگر برلاس^{۴۰}، اگر ترخان^{۴۱} اگر سولدوز^{۴۲}.

نوادرالشباب

منه بو مثالده اېسه، نوايي توركمن گۆزهليگه كۈنگل بېرگىنى ايتيب بوندهى

دېدى:

نوايي توركلرنىنگ تىركى توتسه، عيب قىلمنگ كيم،

انگه بير توركمان مهوش غمى محكم دۇلاشيتور.

بدايع الوسط

قىزىق اېمسمى؟ نوايي اېندى تورك گۆزهللىگه كۈنگل باغلمه يدى، سېبى

اونىنگ يوره گيده بير توركمن مهوشى محكم اۋرله شيب، ايله نيب آلكندىر، دېدى.

خودى محمود كاشغرى گه اۋخشىب نوايي هم توركى قبيله، اېلت و قوملرنى

كۋېلرېنى بير-بىرىدن فرقلەگن. اولرنىنگ تىليده هم ادبىياتيده فرقلر بارلىگىنى گېيىرىب

كېتىگن.

اى نوايي، پېر ساقى وشقه انداق مېن خراب،

كيم اونوتمىش مېن جهان ترخان ايله برلاسدىن.

نوادرالنهايه

^{۳۹} . اۋزېك اوروغلىگه كىرگن مۇغول قومىدىن

^{۴۰} . اۋزېك اوروغلىدىن

^{۴۱} . توركى قبيله لردن

^{۴۲} . تورك، مۇغول قومىدىن

نوابىنىنگ بدىعى تفكرى

عليشىر نوابىنىنگ بدىعى تفكرى يوكسك. او اوز قرهش، فكر و مقصدلرېنى تۇغرى بيان قىلىش بىلن بىرگه رمزى اوبرزلردن هم كېنگ استفاده قىلگن. شونىنگ اوچون نوابىنى شعريتېنى حس قىلىش، انگلش، توشىنىش و اونىنگ روحى قتلملرېگه كىرىب بارىش كتاب خواندن چىنهگم معنوى صلاحىت، بىلىم و اوقوو طلب ابتهدى. نوابىنىنگ باى گه هم چىغاي (كمبغل) گه هم، عامه گه-يو، خاصگه هم اىتهدىگن سۇزى و پىامى بار. بو پىام در حقيقت قەينب تورگن حىات مژدهسى دىر. نوابىنى نظمىده يشىرىب، توگىب كېتىلگن معنالر مۇل: اولر آزادلىكنى سېوېش، خلقپورر بۇلىش، تىنچلىككە بغير آچىش، يششگه اميدلى بۇلىش، حىاتىنى اولوغلش، گۇزەللىكە محبت، آدملىر نىنگ قۇلىدن توتىش، اۇزگه لرگه مددگار بۇلىش، سېوېب-سېوېلىب يشش، اۇزىنى انگلش، اېزگوليك، تۇغرىلىك و آدمىلىك كى صىمى و انسانى تويغولر دىر.

آلدىنلرى تاكىدلهگنيمىزدېك، نوابىنى گه باش اورىب، قۇل سۇنگن كىمسە، اونىنگ دانالىك دفترىدن، معنوى دولتخانهسىدن اۇز حالىگه يرهشه بىر نرسە آىب آلهدى. اۇرەب-چېرمب ايتىلگن فكرلر و مستانه غزللرده تعليم و تربيه، اخلاقى اۇگىتلر، برچه فضىلت و انسانى تويغولر جوش اورىب تورهدى. بويوك نوابىنى عالمىگه كىرىب بارىب، اينجو سۇزلرى نىنگ مغزىنى چققنده انه شو تامانلرگه اهمىت قرهتماق كېرەك.

چنانچه، اولوغ نوابىنى، "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ بىرىنچى بابىده، اۇز تفكر خزىنهسىدن انسانلرگه ارمغان بۇلگوچى مەنە بو سۇزلرنى اېسگە بېرەدى:

بو دۇرلر كىم كۇزىمنى اندىن آچتىنىگ،
مېنىنگ اىلگىم بىله عالمغه ساچتىنىگ.

تمناسىن حزين كۈنگلومدىن آلمه،
 ساچىلغان بىرلە توفراق ايچره سالمه.
 بويورسنگ ساچماغىن مېن بينواغه،
 چىقار يوز بى نوا ايلگىن هواغه.
 اييرغاچ بذر ايله مېن بى نوادىن،
 نواسىزلرغه قارماتغىل هوادىن.
 گدالرغه داغى اندىن عطا بېر،
 غنىلرغه انى داغى توتا بېر.
 شاه آلسه داغى قىلسون تاج و تارك،
 قول آلسه هم انگه بۇلسىن مبارك.
 فرهاد و شېرىن

يوقارىده ايتىگىمىز معنوى دولتخانهدن مقصد منه شو بيتلر اېدى. نوابى نىنگ معنوى سفرهسىده قارىنى تۇبغىزۇچى آوقت اېمس، مېيەنى تۇلدىروچى معنا و ايچكى دنيايمىزنى بېزەگووچى دُر و مرجان، روحى فراغت و آسايشتهلىكنى توييش (حس قىلىش) بار.

نوابى شىرىتىنى يوكسك بدىعى تفكر نمونه سى دېدىك. بو بدىعى برىكالمالىكنى اولوغ شاعر فوقالعاده استعداد زمينده يره تىب، اوستىرىب، پرورشلب و ايه گه يېتكىزىب، حاصلگه كېلتىرگن. نوابى شىرىتى نىنگ بدىعىلىكى فقط گينه بۇياقدار، سىر آهنگ، لطيف مضمون و شكلىرگه بېزنگن "خزايىن المعانى" شىرىلرگه گينه اېمس، بلكه، اونىنگ اىپىك (داستان) اثرلرگه هم يقال كۇرگه تشلنهدى.

علىشېر نوابى "خمسە" سى تركىيىگه كىرووچى بېش داستانىده عجيب بىر فكر غوغاسىگه دوچ كېلمىز. او هم بۇلسە قوشلر، حيوانلر، اۋسىملىكلر و آسمان جىملىرىنى داستان ايچىگه آلىب كىرىش. نوابى واقىلرنى انه شو فىنومىنلر بىلن باغلب رواجلنتىرىب، اولرگه بېواسطه سۇرگه كىرىشەدى. ينه اولر بىلن رازلشېب، اۋز ايچكى كېچىنمەلرېنى دردىل بىتلر واسطه سىده بيان قىلەدى. بوتون بىر داستانگه سىغمەگن دردىلرېنى شاعر تىلسىز، جان ذاتلر بىلن بۇلىشگن و پاىلشگندەى گويا.

"سبعه سټار" (گیتتی سټاره) داستانی نینگ سکیزینچی بابیده کپلتیریلگن قویدهگی بیتلرنی بیر کؤزدن کپچیرهیلک. بیرینچی مصرعه شاعرینگ کؤنگلی تیلگه کیریب، سؤز ایتماقچی بولهدی. او اؤزی نینگ ایتیلمهگن یورهک دردلرینی شو طریقہ اظهار قیلیشنى ایستهیدی. بو سؤزلردن مراد سمبوللر سنلمیش قویدهگی بیتده برماقلری آرقهلی کؤنگل سؤزلری اون-تاووش، فریاد بؤلیب ترهلیشی، ینگرهلیشینی ایستهدی. شاعرینگ برماقلری اوچیدن منه بولر نوا بؤلیب کویلهنیشنى آرزو قیلماقده.

سؤز دېمککه قیلور هوا کؤنگلوم،
کلک اونیدین تیلر نوا کؤنگلوم.

کؤنگیلنی تیلگه کیریتماق، برماقلردن نوا، اون، فریاد چیقیریش دېگن بدیعی ترکیب و استعاره کمدن-کم شاعرده اوچرهیدی. بو نرسه اولکن بلاغت و یوکسک بدیعیلیک نمونهسى سنهلهدی. نوابی دېک اولکن شاعر اوچون کلام تیلی، سؤز تیلی کفایه قیلمهیدی. شونینگ اوچون هم نوابی جانینی، کؤزینی، یورهگی، یوزینی، تیلینى بیر غزلده «فواید الکبر» گپگه سالهدی. شاعر اؤز ایجادخانه سیده قلم چپکرکن: کؤنگلیم تیل بؤلیب سؤزleşنى ایستهیپتدی، برماغیم اېسه تیلگه کیریب، فغان و نوا قیلشنى آرزولهیدی، دېماقده یوقاریدهگی بیتده. وبختگه یوزلنیب منه بو تويعولرینی تۇکیب ساچهدی:

کېل و حجره م سوپورگیل، ای اقبال،
گرد بالشت روزن آلیغه سال.

ای بخت و اقبال! کپلیب حجره منی سوپورگیل، دؤمهلاق یاستیقنى شو اوبیم نینگ روزن (تېشیک-توینیک)ی قرشیسگه کپلتیریب قۇیه قال، دېدی شاعر. چونکه، حجره توینیکیدن قارانغی اوبیگه قویاش دزهچهلری کیریب تورهدی-ده. اؤشه دزهچه یالینلر نوابینی کایینات بیلن باغلهیدی. شاعر اؤزینی سېوگی آلدیده کیچیک بیر دزه توتیب، شو دزهچه لرگه قۇشیلیم کپتیشنى ایستهیدی. دؤمهلاق

ياستىق اونىنگ تەينچىغى، يالغىزلىكده گى يارى؛ بوتون حياتى دواميده تۇپلەگن
تجربەسى اېمسمىكن.

نوابى اېشىك آغەسى چاوشگە يعنى بخت نوكرىگە يوز بورىب، سېن
بۇلسنگ اېشىك آلدیده حاضر تور و بو حجره گە (اۋزگەر) كىرمسلىكلرى نىنگ
عذرىنى ايتگىن (كىرمەسىنلر). او خلوتلەنىش مقامیده، اونگە قوياش يلىغى و
دزەچەلردن اۋزگە سرداشى بۇلە آلمەيدى.

چاوش بخت اېشىگیده حاضر بۇل،
كىم كىرر مىلى بۇلسە عذرىن قۇل.

شوندن سۇنگ نوابى فلک جسملىرىنى حركتنگە كېلتىرىب، جانلنتىرىب اولردن
خلوت اوپىنى معنا و مضمونگە تۇلدىرىشنى سۇرهيدى.

سېن اى فلک!

قوياشىنگ صحيفەسىنى حاضرلب، خدمتىنگى كۇرست، يعنى بو قارانغیده
قوياشىنگى پارلت، (قارانغى كۇنگللىرى) عالمتاب نورلرىنگ بىلن يارىت اوپىمنى،-
دېماقدە.

اى فلک، خدمت آشكارا قىل،
مهرنىنگ صفحەسى مھيا قىل.
شاعر، ينه سماوى جسملرگە يوز بورىب:

سېن اى زحل!

يوزىنگدەگى قاره تىرلر، قارەسوو بىلن دواتىمنى (بوياغى قويوقراق بۇلسىن)
تۇلدىر، ھلى يازماقچى دردلرىم كۇپ دېماقچى.

قىل دواتىمنى، اى زحل، مملو،
خوى رخسارەدىن سالىب قرا سوو.

سېن اى مشىرى!

قلمیم نینگ اوچینی تازەلب، اریتماق اوچون اۋشە (قارە توندن) بیر سلەلیک
 ایرتیب بېر. مبادا قلم اوچون شیرەلەنیب، یورمە ی قالمەسین نغین، شیرەلەگن قلم
 اوچینی شو بیلن اریتەیین دپیدی نوابی.
 مشتری، ایرتقیل عمامە اوچون،
 مین اریتماققە اندە خامە اوچون.

سپن ای بهرام!

قیلیچینگنی قینیگە سال، فتنەچیلر هم بیر از دم و آرام آلسینلر:

قینغە سالغیل قیلیچنی، ای بهرام،
 فتنە خیلیغە بېر دمی آرام.

سپن ای قویاش!

مەرلی صفحەنگ یوزینی یلتیرەت، پارلاق اېت، زورقلردن یعنی، کبمە گە
 اۋخشەگن دزەچەلرنی تویونکدن توشیریب، مەرینگ صفحەسین زرافشان قیلگین،
 اۋشە دزەچەلرنی آلتین ساچوچی اېتگیل.

مەر صفحەنگ یوزون درخشان اېت،
 زورقلدین آنی زرافشان اېت.

سپن ای زهره!

آخر بیر لحظە سازینگنی چلمە ی تور و دلنواز، کۋنگیلگە یاقووچی کۋیینگنی
 همترە تمی تور:

زهرە، بیر لحظە چالمە ساز آخر،
 چېکمەگیل لحن دلنواز آخر.

ای عطارد!

سېن بۇلسىڭ بۇساغەمنى اۋيىب، قلم، قاغاز سالەدىگن جزدانىمنى (قلمدان)
آلدىمگە قۇيگن.

اى عطارد، اۋپ آستانىمنى،
قۇيغىل آلېمغە جزدانىمنى.

اى آى!

سېن اى آى، قلم تراشىمنى آيىب ھاللىنگنى اوچىدىن تيغ يىسەگن.

اى قمر، سېن قلم تراشىم يىغ،
قىل ھاللىنگ نىنگ اوچىدىن انگە تيغ.

قۇى اېندى مېن قلىمىنى اوچلب، صفحە لرا گۇھر اىكىشىنى باشلەى.

بېر گە خامەم اوچىنى ايلب تىز،
قىلەيىن صفحە اوزرە گۇھر رىز.
سد اسكندرى

نوابى نىنگ بديعى تفكرى اۋزگچە، چقور مضمون كسب اېتىش اوچون كۆك
جىملىرى: فلک، آى، زھرە، قوياش، مشترى، زحل، بھرام و عطاردلر شاعرنىنگ
كۇنگىل سۇزلرىنى يازماق اوچون واسطە صفتىدە قتنشەدى. يوكسك تخيل كۇكىگە
پرواز قىلىش اوچون شاعرلر طبيعت حادثە-واقعهلرى، حيوانلر، حشرات بچە جانلى
و جانسىز فينومىنلردن استفادە اېتەدىلر. بولر كۇپراق، سۇزلرگە قۇشىمچە معنا
يوكلش، شعرلرگە وقار بخشىدە قىلىش بىلن بىرگە اۋز ادبى، شعرى صلاحيت و
استعدادىنى نمايش قىلىش اوچون آيىب كىرلەدى. نتيجەدە الھامى جوش اورىب،
شاعر اۋزىنى روحاً بلند كۇترىلگندەى حس اېتەدى. نوابى شعر يازىش و داستان
يرەتیشدە منە شوندى آسمان جىملىرىدن رمزلىر صفىدە فايدهلنگن. اولر بديعى
تفكرگە بۇى سۇندىرىلگن و خذمتگە آلىنگن. ذھن كارخانهسىدە ايشلنگن واسطە
لردىر. اوشبو مقالهدە علىشېر نوابى لېرىك چېكىنىش قىلىب، سماوى جىملىر بىلن
درد-حال قىلگنى گە شاھد بۇلگن اېدىك.

سېوگى سىرداشلىرى

نوابىنى كىمالات چۇققىسى گە كۇترگن نرسە تىخىل؛ تىخىل طفىلى بارلىق، آدم و عالمگە قۇشلىپ كېتىش. عشقنى اۇزگە جنسگە تىلپىنىش(بو اېنگ اساسىسى)، دېب جۇن و سىياز توشىنمىلىك كېرەك. نوابى نظردىن ايدىياللرگە روحى آشيقىش، گۇزەللىككە زارىقىش، ىششگە چىناقلىك، يېتىپ بۇلمىس اىستىكلر سىرى تىلپىنىش، اىچكى قومىشش و سېوگى-ساغىنچ آتلىغ انسان نىنگ اىچكى عالمىنى قورگن، توزگن نازك تويغولر بر. دىھا، شاعر طىبىعتى، جمىعتى، بىر معنادە بوتون بارلىقنى انە شو سېوگى ارقەلى تىپىدى و كىشفتەدى.

"خىمسە" تىركىبى گە كىروچى "فرھاد و شىرىن" داستانىدە باش قەرمان فرھاد، خىسرو بوىروغى بىلن اوشلب آلىنب، سىلاس قۇرغانىدە زندانگە سالىنەدى. بو وضعىتكە توشىپ قالىگن فرھاد علم و كىمالاتگە آراستە بۇلىپ، سقراط آلدىدە «علم خىفە» (ىشىرىن بىلنەمى) اۇرگىگى باعت، زنداندىن چىقىپ آلىشگە اولگورەدى و كۇنگلى اىستەگن تامانلرگە يورەدى. قىماقدەلىگىدە فرھاد چۇل-بىبابانلرگە چىقىپ كېتىپ، تاغ-تاشلر، حىوانلر و قوشلر بىلن درد-حال قىلەدى. اولرنى اۇزىگە ىخشى سىرداش بىلەدى. سېوگىسى نىنگ دردىنى شولرگە كىپىرىپ بېرىپ، اولردن جواب آلكىسى كېلەدى. مەر قۇيىپ، اىچكى كېچىنە لرىنى انە شو حىوانلر بىلن بۇلىشەدى. فرھاد كۇكسىنى تاشگە قۇيىپ ياتىشى، تاشگە ھم آزار-اذىتدېك بىر نرسە اېدى. بو احوالدىن تاغلر زار-زار يىغلەيدى. چونكە، فرھادنىنگ دردىگە تاغ-تاش ھم توروش بېرەلمىدى.

بېرىيان تاشقە كۇكسىدىن آزار،

كە يىغلب تاغ انىنگ احوالىغە زار.

بىر مدت فرھادنىنگ مزاجىدە پىدا بۇلگن پۇرتتە (تۇفان)، عشق دالغە (تۇلقىن)سى آرام تاپىرگن، اونىنگ قاشىدە حىوانلر تۇپلىنىشەدى. حىتا، وحشى حىوانلر فرھادنىنگ بوىروغىنى جان قولاغى ايلە اېشىتەدىلر. فرھاد حىوانلر و قوشلر قاشىگە

بارگنده، اونىنگ باشىگه بو جانورلر ساقچىلردېك حاضر تۇرر، احوالىدن آگاه بۇلر؛
قوشلر بۇلسه تىپهسى اوزره كۇلنكه ساليب توريشر اېدى:

جنوندين كيم تاپيب طبعيده آرام،
قاشيده جمع اولوب دد و دام.
سليماندېك بريغه حكىمى جارى،
اگر دشتى و يا خود كوهسارى.
سليمان وش چپكىب اول بېرگه پايه،
كه قوشلر تاپيب اول باشيغه سايه.

عشق فرهادنى شوقدر قدرتلى انسانگه ايلنتيرگندى كه، حتا، ييرتقيچ ارسلان
هم اونىنگ آلدیده اوزىنى عاجز توتردى:

قىليب عشق اويله شوكت رهنمونى،
كه شېر شيرزه نى ايلب زبونى.

جسارتلى فرهاد شېر اوستيگه مينيب آلر، بوتون وحشى حيوانلر اېسه اونگه،
تېزىلگن آتلىق قۇشىندهى اېرگشر اېدى:

بۇلوب اول گاه شېر اوستيده راکب،
صبا و وحش انگه خيل مواكب.

فرهاد بېر نفس يۇلبرس بيلن قاپلاننى سېويب، اېرکەلسه، بېر نفس
سېوگىلىسى نىنگ كۇچه سيدةگى ايتلرنى اېسلب كوپردى:

زمانى بېر و قاپلاندين بۇلوب شاد،
قىليب دلدار كويى ايتلرين ياد.

گاه اۋز احوالىنى او بۇرىلرگه سۇيلر، يوسف جماليگه گۇزەلى نينگ ياديدە
كۇزىدن ياش تۇكردى:

بۇرىگه شرح اېتىب گه عرض حالين،
تۇكىب ياش، ياد اېتىب يوسف جمالين.

تولكى گه:

اېسه، سېن مېنينگ سېوگىليم تورەديگان كۇچە نينگ ايتلرېنى الدمه، دېب
يالباراردى:

بۇلىب تولكوغه بو ينگليغ نيازى،
كىم اول كوى ايتلريغه بېرمە بازى.

قولانلرگه:

قولانلرنينگ بۇينىدن قوچاقلب تورىب، آى يوزليگيم نينگ ساچلرى
مېنينگ بۇينىمنى باغلىر ميكن، دېب اۋيلردى:

قۇلين اېلب قولانلر بۇينى بندى،
اېتىب اېركين دېبان اول اى كمندى.

بعضاً، كىيكلرنينگ اۋرته سيگه توشىب آلىب، آهو كۇزلى، مشكين
بۇيلى/هيڭلى كىيگى حقيده خيال سوروب، اۋز لابرىنى يادلب ييغله گنى ييغله گن
اېدى:

قىلىب گاهى كىيكلر بىرله بازار،
تېلب مشكين غزالين ييغله بان زار.
اويقوسى تاوشقان اويقوسيدن هم يېنگىل اېدى، تېز اويغنىب كېتىر اېدى،
دلبرى قويان اويوقسيچە ليك ساغىنىشنى آرزو قىلردى.

تاوشقان اويقوسى اندين آلىب هوش،

ساغىنىب دلبريدىن خواب خرگوش.

نوابى وحشى حيوانلر تودەسى (ارسلان، يۇلبرس، قاپلان، تولكى، قولان، كىيىك وقويان) بىلەن اوچرە شىب، اولر عشقى احوالدىن سۆز آچەدى. حيوانلرگە انس-التفات كۆرسەتەي، داستاننى يازە ياتگندە اولردن ادبى قەهرمان-سمبول رمز صفتيدە فايده لنىشى، بدىعى ادبىيات اوچون نەھىتدە قىزىقرلى حادثە. نوابى اوشبو سمبوللردن مەھارت بىلەن استفادە قىلەدى.

سمبوللر تىلگە كىرگندە

اۋزبىك ادبىياتيدە حيوانلر، قوشلر و اۋسىملىكلردن داستانى شىخىت اۋلەراق كېنگ فايده لنىلگىنى ادبى منبعلردن معلوم. قالە بېرسە بو مسئلە جودە قديمكى عموم توركى ادبى، مدنى مىراثىمىزدە هم چقور اۋز افادە سىنى تاپگن. توركى داستانلردە **كۆك بۇرى** نىنگ مقەدسلىشىۋى، اۋن ايگى بىل (مۋچل) نىنگ حيوانلر نامى بىلەن اتەلىشى كىبلر رملر صفتيدە ازلدن موجودلىگىنى هم بىلەمىز. علىشېر نوابى نىنگ "لسان الطير" اثرى مثاليدە گىپىرە ياتگن بۇلسك، مجازى معنا آرقەلى اۋز ايچكى حقيقتنى قوشلر اشتراكيدە، قوشلر تىليدە مكمەل بىر اثر يرە تىلگىنى كۆرەمىز. اۋزبىك ادبىياتيدە حيوانلر، اۋسىملىكلر و قوشلر تىليدن مناظرە ژانريدە يازىلگن بىر قاتار اثرلر بىلەن هم تىشىمىز. باش-بوتون لىرىك شىرىتىمىز يوقارىدە ايتىلگن سمبوللر و اولر تىشى ياتگن معنالر بىلەن يوغرىلگندىر. شونىنگدېك، بوتون طىبىعت حادثەلرى ادبى لباسگە بوركەلىپ، انسان آنگىدەگى معنالى شكىللىتىرىشگە خىدمت قىلگن. اولر ادبى اثرلردە سمبولىك شىخىت صفتيدە كۆزگە تىشلەندى.

بوندىن آلدىنگى مقالەلردە تاكىدلەگنىمىزدېك، اولوغ نوابى اۋزى نىنگ شاه اثرى "خمسە" (بېشلىك) دە، فعال انسان شىخىتلىردن تىشقى اوچتە رمز (سماۋى جسملر، حيوانلر و قوشلر) دن داستان نىنگ فعال شىخىتلىرى صفتيدە فايده لندى. يوقارىدە نوابى آسمان جسملرى و حيوانلر بىلەن ملاقاتگە كىرىشىپ، اولردن منالوگ طرزىدە استفادە قىلگىنى كۆردىك. يعنى، نوابى شو ايگى رىزدن واسطە صفتيدە فايده لنگن و اولر آرقەلى ايچىدەگى دردلرلىنى بيان اېتگن. مذكور سمبوللر نىنگ داستانلردە بىجە ياتگن وظيفەلرى بار. بولر بىرىنچىدىن قوشلر و ياۋايى حيوانلر بىلەن شاعر اۋرتەسىدە مناسبتلرگە يۇل آچەدى واقىقەلرنى واسطە صفتيدە جانلىتىرەدى.

داستانده نوابى حيوانلر و قوشلر انسانگه يات-ياوز كۇچ صفتيده قره مەيدى. ايكىنچيدىن، اۋز نوبتيدە نوابى نىنگ اۋزى هم قوشلر و حيوانلر بىلن دوست، اولرگه انس آنگن؛ نوابى توشونچە سيدة حيوانلر انسان نىنگ يقين دوستى دېگن فكر ياتەدى.

شاعرلر عدالت سىزلىك، زۇراوانلىك ھرقندەى ظلمنى فاش قىلىشە قوشلر، حيوان و اۋسملىككە اۋخشەگن تمثاللردن ناراضىلىك، كنايە، كېسە تىق، اچىنىش، سويىنىش، نىرزلنىش كىبى حسلرنى افادە اېتىش مقصديدە فايدهلنەدىلر. باشقە ايتگندە، اوشبو رىمزلر آرقەلى شاعر و يازوۋچىلر اۋز ايدىالىدەگى جمعيت و بختيار كونلرنى برپا اېتىش و كۈرىشنى آرزو قىلىپ كېلىشگن. باشقە بىر تاماندن مسئلە گە قرەيدىگن بۇلسك، دىكتاتور و ظالمردن حمايەلنىش يۇلىدە مؤلف اۋزىنى انە شو رىمز و كركتلرلر آرتيدە بېكىتەدى.

اوشبو بىتتىگىمىزدە غلىشېر نوابىنى قوشلر دورە سيدة كۈرەمىز. "فرھاد وشىرىن" نىنگ ۴۲-بايىدە، باش قەرمان فرھاد سلاسل زندانىدن چىقىپ، تاغ-دشتلرگە بارىپ، قوشلر بىلن اوچرە شىب درد-حال قىلگنىگە گواه بۇلەمىز: فرھاد تاغ ككلىگى نىنگ بىتتە-بىتتە قدم تشلب يورىشلرىنى كۈرىپ، رىنا بۇلى گۈزەلى نىنگ سىر ايتىشىگە مىنگزەيدى و كۈز آلىدگە كېلتىرەدى:

كۈرۈب كېك درى نىنگ سىر و گامىن،
قىلىپ ياد اول بُت رىنا خرامىن.

شەزادە فرھاد دشتلر ارا يوگورىپ-يىلىپ آزگن گودە سىنى ھماى قوشى آلىدگە آتىپ: «بو قاق سويكىنى سېوگلىمگە اېلتىپ بىر!»-دېردى:

ھماى آلىغە جىسم ۋەم تىك نى،
سالىب كىم، اېلت ايتىگە بو سۇنگك نى.
فرھاد كېوترنى كۈرگندە اونىنگ قناتلرىنى اۋپىپ، مېندن سېوگلىم گە خط آلىپ بار، دېردى:
قناتلارىن اۋپوب كۈرگچ حمامە،

كه يار آليغه مېندين ابلت نشانه.

ناگه اونينگ (فرهاد) آلدېدين قيرغاول چيقيب قالسه، او رعنا قد محبوبهسى
(شيرين) نينگ ايريليغيدن آه تارتدى:

تذور ابتسه خرام آليده ناگه،
چېكيب اول قد رعنا هجرېدين آه.

فرهاد قرغه نينگ آلدېده فغان چېكيب، سېن بو قارهليكنى اونينگ ساچيدن
آلگن بۇلېشىنگ كېرەك؟! - دېبه سۇردى:

قېليب زاغ آليده افغانغه آهنگ،
كه زلفيدىن مگر كسب ايله دىنگ رنڭ؟

طۇطى نينگ قاشيده اېسه هوشىنى يۇقاتىب، سېن بوندهى سۇزلىشنى اونينگ
(شيرين) لعلى لبيدن اۈرگنگن سن! - دېدى:

اېتېب طۇطى قاشيده هوشىنى گم،
كه لعليدىن مگر الدىنگ تكلّم.

قاره بغير دېگن قوشنى قۇينىگه آيب، اونگه اۈزى نينگ كويگن يورهك-بغرى
حقيده سۇزلب بېرهدى:

قوچوب قۇينى ارا بغرى قرانى،
انگه دېب بغرى كويگن ماجرانى.

قۇمرى گه تىكېلىب توريب، تينمەى يىغلر، اونگه اۈز بۇينىدهگى حلقه-حلقه
زنجيرلر تۇغرىسىده گپ آچردى:

باقىب قمرى سارى يىغلب به غايت،

اېتىب اۋز بۇيىنى طوقيدىن حكايت.

پاپوشكە نى كۆرىپ، شوندهى فغان قىلردى كە، نتيجهده باشيدن اۋت چىقىپ، بو اۋت پاپوشكە نىنگ تاجيگە اۋخشىب كېتردى:

دېبان هدهدغه ساز ايلب فغانلر،
باشيغه اۋت توتاشقاندىن نشانلر.

فرهاد بلب نىنگ يانيگە كېلىپ، بىرمە-بىر عشق اۋتيدە اۋزى نىنگ كول بۇلگىنىنى سۆزلردى:

قىلىپ بلبغه اول سۆز ايچرە بىر-بىر،
انى عشق اۋتى نى قىلغاننى تقرير(؟).

اگر حق قوش كېچەلرى فرياد چېكىپ، سىرەب قالگودهى بۇلسە، فرهاد هم اۋزى نىنگ افسانەسىنى يىنگىدىن باشلردى:

چو فرياد ايله بان مرغ شب آويز،
چېكىپ اول داغى اۋز افسانەسىن تېز.

يوز خيل اوازلىر بىلن ققنوس قوشىگە سلام ايتىپ، ايرىلىق اونى قندهى كويدىرە ياتگىنىنى معلوم اېتر ابدى:

بېرىپ يوز لحن ايله ققنوسغه پيغام،
اېتىپ هجران اۋتى سۆزىنى اعلام.

عليشېر نوايې قوشلر دورەسىدە، فرهادنىنگ كۈنگىل سۆزلرىنى اولرگە اظهار قىلگىنىنى داستان بېتلىرىدە كۆرىپ چىقىدىك. قوش شخصيتلىرى داستانده تىنگلاوچى رولىنى اۋينەيدى.

جانلنەياتگن طبيعت

فرهاد تانگ چاغى اۋز ارادەسى ايله سلاسل زندانيدن تشقريگە چىقىپ باررکن، قوشلر و ياوايى حيوانلر بيلن سۈزلەشيب بۇلگندن كېين، قوياش نينگ اويغانەياتگن لحظه لرى **صبحدم** بيلن سۈزلشە باشلەيدى. نوابى بومنظرەنى "فرهاد وشيرين" داستانىدە نھایتدە چرايلى قىليب تصويرلب بېرەدى. قويدەگى بيتدە:
 شرق تاماندن تانگ اۋز يلىغىنى نمايان قىلش بيلن فرهاد هم **خُتندن** يارىگن سحر كى ياقەسىنى چاك اپتر اپدى:

سحرکيم شرقدين کۈرگۈزدى انوار،
 يقاچاک ايله بان صبح ختن وار.

عاشق فرهاد کون چىقرگە قرەب، سىراقى تانگ قوشلرى سينگرى کويلب،
 افسانە باشلب شوندهى دېر اپدى:

باقيب مشرق سارى باشلب فسانە،
 چېکيب تانگ قوشلرى ينگليغ ترانە.

اهميت قرەتيلسە، شاعر باش قهرماننى تانگ (صبحدم) بيلن اوچرەشتيرماقدە.
 فرهاد نينگ تانگ سحرگە ايتيلەديگن کۈنگل سۈزلرى بار:

دېبان: «كە-اى صبح مېن عشق ايچرە غمناک،
 نى معنيدىن سېن ايلب سن يقا چاک.

يعنى، يۇقاريدەگى بيتدە فرهاد: «اى تانگ! مېن-كو عشق بيلن غمناک من؛
 لېکن سېن نيمە سببىدن ياقەنگنى اپرتە سن»-دېدى. قويدەگى ايگى بيتدە اېسە،
 فرهاد تانگ بيلن اۋزى نينگ اۋخشش تامانلرىنى شوندهى ايتەدى:
 «سېنينگ هم مېن كى يشيرين قوياشينگ/سېوگىلينگ بارگە اۋخشەيدى؛
 بۇلمسە، سريق يوزينگدەگى آقيب تورگن ياشلرينگ نيمەدن بېلگى؟

بار اۇخشر مېن كېبى مېر نھانىنگ،
كە سارىغ يوزدە دور اشك روانىنگ.

منە بو بيتدە **فرھاد** بىلن **تانگ** اۋرتەسىدەگى اۇخششلىك بايىدە شوندى سۇز
بارەدى:

مېنىنگدېك اۋرتە نور اۇخشر ايچىنگ ھم،
كە ساووغ اھ اېرور اغزىنگدە ھردم.

اغزىنگدن دايم ساووق آھ چىقىشىگە قرەگندە، سېنىنگ ھم ايچىنگ
مېنىكىدەى اۋرتنگن كۈرىنەدى-دېدى فرھاد.
تېرىك قھرمان بىلن طبيعت حادثەسى اۋرتەسىدە، يەنە بىر اۇخششلىكنى
نوابى: ايرىلىق دستىدن جانىنگدن تۇبىنگە اۇخشەى سن؛ شونىنگ اوچون ھم
تانگ يېلى اېسىشى بىلن مېندىك آھ چېكماقدە سېن!-دېب قلمگە آلگن.

مگر جانىنگغە يېتتىنگ ھجر ايليدىن،
كە مېندىك آھ اورورسىن تانگ يېلیدىن.

باشقە بىر مشتركليک: آزغىن تىنىنگ مېنىنگ تىمىدېك كويمەگن بۇلسە؛ تون
بىلن يولدوزلردن عبارت بو توتون و اوچقونلرىنگ نىمەدن نشانە؟ دېدى فرھاد:

تىمىدېك كويمسە جسم نظارىنگ،
تون و انجم نېدور درد و شرارىنگ.

كېىنگى بيتدە فرھاد تانگنى اۋزىگە **صاحب درد** تاپەدى و اوندىن مېنىنگ
فريادلرىم گە يېت، دردىمنى تىنگلە دېدى:

چو صاحب درد سېن دردىمغە رحم اېت،
ترحم ايلەبان فريادىمە يېت.

فرهاد تانگ چاغى يارى نىنگ سلانه -سلانه گلشن گه قدم باسشىنى منه بو
گۇزەل بيتلردە افادەلب بېرەدى.

سحر كىم گلشن ايچره گل اچىلغەي،
گل اوزره طرّه سنبل اچىلغەي.
چوگل تېرمككه اول سرو گل اندام،
قۇير گلشنده گل رخلر بيله گام.

كېنىگى بيتده فرهاد تانگ يېلى گه:
انه شونده سېن موزدېك نفسىنگ آرقەلى مېنىنگ آھىمنى، مۇلدير/شېنملرىنگ
بىلن كۇزىم نىنگ ياشىنى اونگە (شېرىن) بىلدىرا!

ساووغ آھىمنى بىلگور توب دىمىنگدىن،
كۇزوم ياشىنى انگلت شېنمىنگدىن.

عالمى يارىتگن قوياش پارلب چىققندە، اونگە:
«اي نورلرى قىغو بزىمنى روشن اپتگن قوياش!» - دىبە مراجعت قىلەدى:

طلوع اىلب چو مهر عالم افروز،
دېبان كاي پرتوئىنگ بزم غم افروز.

شونىنگدېك، فرهاد يارىشه ياتگن تانگگە :

مگر مهر اۇتىدىن مېندىك حزين سېن،
نېدىن، يۇق ابرسه مونداغ آتشىن سېن؟

سېن هم بىر قوياش يوزلى گۇزەل نىنگ عشقى اۇتىدن حزين اېمس
بۇلسنگ؟ اونده نىمه اوچون بو قدر آتشىن سن؟
ياكە:

«يا مراد مقصدلرینگ مېنىكى سىنگرى تشلب كىتدىمى؟ چونكه كۆز ياشىنگدن تۇلقين لىب هر تامانگه ايرماقلىر آقماقده»:

مگر مېندېك مرادىنگ قىلدى پىردود،
كه تېرهب هريان اشكىنگدىن بارور رود.

فرهادنىنگ تانگكه ايتگن گېلرېدن ينه بېرى :
مېنگه اۇخشىب فلک جېرىدن عذاب تارتمه پېسنىمى، بۇلمسه كويىب
اۇرتنىشىنگ نېمه دن:

فلكىندور مگر مېندىك عذابىنگ،
كه اۇرتنمك بېله دور اضطرابىنگ.

فرهاد نىنگ صبحدمگه ينه بېر اظهارى:

اگر يۇق هجر ارا اۇزدىن بارىب سېن،
نېدىن مېن ناتواندىك سارغرىب سېن؟

اگر سېن هجران سېلى اۇزىنگدن كېتمه گن بۇلسنگ، اېسىنگدن آغمه گن
بۇلسنگ، اوندە نېمه گه مېن كى يوزلرېنگ سرغرىگن دىر؟
تېلبه لىك سېنىنگ اۇتىنگه/يوره گىنگه ماى قويمه گن بۇلمسه، اوندە نېمه
اوچون اېرتەلب و كېچقورون تاغ تېپه سىدن جاى آله سن:

جنون مېندىك اۇتونگغه قويمسه ياغ،
مقاىنگ نېگه صبح و شام اېرور تاغ؟

اگر سېن هم مېن كى قىغوگه قارىلمه گن بۇلسنگ، نېمه اوچون گاه اۇت
بۇلىب يانه سن، گاه سوو اېچىده غرق سن؟

مېنىنگدېك بۇلمه سنگ قىغو اېچىنده،

نېدىن گە اۋتدە سېن، گە سوو ايچىندە؟

بوتون احوالینگ شونى كۇرستەدى كە سېن مېنىڭ ھەمدردىم سەن، جانىم
نىڭغ انىسى-يو، غەم بىلەن پرورش اېتوچىم سەن:

بارى حالتدە چون ھەمدردىم اۋلدونگ،
انىس جان غەم پروردىم اۋلدونگ.

اېندى سېن مېنىڭ آي يوزلىگىم اويى نىڭغ تېپەسىدەن اۋتماقچى بۇلسىڭ،
اقبال بۇلىپ اونىڭغ درېچەسىدەن باقىپ تىكىل:

چو اۋتسىڭ مەھوشىم نىڭغ مسكىدىن،
توشوب اقبال يىڭلىغ روزىدىن.

اونگە مەھربانلىقچىلىك كۇرسەتەي، قاشىدە قندەي كويىپ يانەياتكىمنى
يىڭكىدەن خەبەر بېرگىن:

طرىق مەھربانلىغى فەن ايلە،
قاشىدە كويىمكىمنى روشن ايلە.

اي تانگ! يوزىم رنگىنى يوزىڭغ نىڭغ توسى بىلەن عيان قىلىپ، غەم نىڭغ ھەم
كۇپلىگىنى اۋز دەردلرېڭغ ارقەلى انگلت:

يوزوم لونىنى رنگىڭدىن عيان قىل،
غەم خىلىنى دەردىڭدىن بيان قىل.

تانگ سەردەن كون كۇترىلگونچە اونىڭغ احوالى شوندىەي بۇلىپ، گە تانگ
بىلەن، گە قوياش بىلەن سۇپلشەردى دەپگىن:

سەردىن چىققوچە كون بۇيلە ھالى،

گه انینگ، گه مونینگ بیرله مقالی.

منه نهایت نوابی بدیعی تفکریده، شاعرنینگ سماوی جسملر، یاوایی حیوانلر، قوشلر تۆدهسی و یاریشه یاتگن تانگ بیلن ملاقاتگه کیریشووینی گۆزهل بیتلر آرقه لی بیلیب آلدیک. گپ شونده که، باش قهرمان فرهاد سلاسل قماقخانه سیگه توشگندن کپین انه شو ملاقات سلسله سی باشلنه دی. عشق فرهادنی "خفیه" علمدن خیردار قیلگندی. او زندانده بۆلسه ده، ابرکین تشقریگه چیقہ آلیش امکاناتیگه اڭگه ابدی. آدم قۆلیدن تارته دیگن جبر و جفالرنی آدمگه اڭمس، بلکه قوش، حیوان، آسمان جسملری و تانگ سحرگه اظهار قیله باشلیدی.

نوابى هم خطا قىلگنمى؟

عنواننى كۆرىپ عجب لىرسىز. بو قنقىسى بۇلدى، نوابى دېك بويوك ذاتنى هم تنقىد قىلىپ بۇلەدىمى؟ ادبسىزلىك بۇلمىمىكن؟- دېگن اۋىگە بارسىگىز كېرەك. يۇق، نوابى گە ادبسىزلىك بۇلمەيدى. اولوغ ذاتلر همە زماندە تنقىددا تورەدىلر. نوابى هم انسان او هم خطا قىلىشىگە حقىلى. باردى نوابى نىنگ اثرى ياكە فكر و قرەشى نقد قىلىنسىە هيچ نرسە سى كم بۇلمەيدى. برچە دور و زمانلردە نقد قىلىپ بۇلمىس نرسە ضررلى بۇلگن.

بونى قرەنگە، بېش يىرىم عصر آلدىن ظهیرالدىن محمد بابر نوابىنى نقد قىلگن. ايرىم شعرلىرى سست، رباعى وزنىدە يىنگلىشىگن دېيدى. معلومكە، بابر نوابى گە كىچىك زمانداش حسابلنەدى. عليشېر نوابى بابر حقىدە هيچ نرسە دېمەگن. عكسىنچە بابر نوابى حقىدە اۋزى نىنگ "بابرنامە" اثرىدە گېيرىپ كېتگن. باشقە تاماندن بو ايكي اولوغ شاعر و اديب اوچرەشە آلمەگن بۇلسەلر-دە، اولر اۋز ارا يازىشىگن. شونگە قرەمەى، بابر نوابى نىنگ اولكن ايجادى، علمى، ادبى فعاليتىدن يىخشى خبردار بۇلگن. بابر مىرزا بىر نېچە نوبت نوابى گە خطلر يازگن.

خوش، زىر دست شاعر و اديب بابرشاه اۋشە زماندە بويوك نوابى ايجادى گە قندەى بها بېرگن؟ اول، ايكي اولوغ سىمانىنگ شىخس مناسبتى خصوصىدە گېيرىسك.

پارسا شمسىيف نشرىدەگى "بابرنامە" نىنگ ۲۳۳-بېتىدە منە بوندەى دېب يازەدى بابر: «...بو ايكىنچى نوبت سمرقندنى آغندە عليشېر تىرىك اېدى. بىر نوبت مېنگە كىتابتى هم كېلىپ اېدى. مېن هم بىر كىتاب (بو قندەى كىتاب اېكىنلىگى حاضرچە بابر شناسلىكدە انىقلنگنى يۇق) يېبارىپ اېدىم، آرقەسىدە توركى بيت ايتىپ، بيتىب... يېبارىپ اېدىم. جواب كېلگونچە تفرقە و غوغا بۇلدى...»

ينه شو اؤرينده بابر نوابي اثرلريگه هم تۇخته ليب، عمومي قليب منه بوندهى بها بېرهدى: «...عليشېرېك نذيرى يۇق كيشى اېدى توركي تيل بيله تا شعر ايتيتورلر، هيچ كيم انچه كۇپ و خوب ايتقان اېمس. آلتى مثنوى كتاب نظم قيليبدور، بېشى "خمسه" (خمسه نينگ بېش داستانى) جوابيده، ينه بير "منطق الطير" ("قوشلر نطقى") وزنيده، "لسان الطير" ("قوشلر تىلى") آتلىق. تۇرت غزليات ديوان ترتيب قىلپتور: "غرايب الصغر" ("ياشليك ظرافتى"), "نوادراالشباب" ("يىگىتلىك قيمت بهالرى"), "بدايع الوسط" ("اؤرته ياش بديعتى"), "فوايد الكبر"، ("كېكسه ليك حاصللرى"). يخشى رابعياتى هم بار. ينه بعضى مصنفاتى هم بار كيم، بو مذكور بۇلغانلرگه باقه پستراق و سستراق واقع بۇلوتور... حاصل كلام، هر كيمگه هر ايش اوچون هر خط كيم بيتور، ييغىشتيريبدور ("منشآت" گه اشاره-ايشانچ). ينه "ميزان الاوزان" آتلىق عروض بيتيتور، بسيا مَدْخلدور (كيريتمه قىلگن، قۇشيب يوبارگن): ييگيرمه تۇرت رباعى وزنيده تۇرت وزنده غلط قىلپتور. بعضى بحورنينگ وزنيده هم ينگىليبتور (ينگليشگن). عروضغه متوجه بۇلغان كيشيغه معلوم بۇلغوسيدور. فارسى ديوان هم ترتيب قىلپتور. فارسى نظمده "فانى" تخلص قىلپتور. بعضى ابياتى يامان اېمستور، ولى اكثر سست و فروددور...» (بو مسئله ده بابر حقى- ايشانچ).

ينه موسيقيده يخشى نيمه لر باغلبتور. يخشى نقش و يخشى پيشرولرى بار

دور.

اهل فضل و اهل هنرغه عليشېر بېكچه مربى و موقوى معلوم اېمس كيم، هرگز

پيدا بۇلميش بۇلغهى...» (بابرنامه)

نوابي نينگ علمى، ادبى و قلمى موقعى بلند اېكنى گه شهبه قليب بۇلمه يدى

الته. بو دېگنى نوابي خطا قيلمه يدى؛ تنقيدن تشقرى، دېگنى اېمس. نوابي خطا

قىلمه گنيدده بونچه بويوك شاعر و متفكر بۇله آلمسدى. بابرنينگ نوابي حقيده گى

فكرلريگه دقت قىلگن بۇلسنكيغىز منه بو جمله لر سيزنى اؤزىگه تارتگن بۇلسه

عجبمس:

- «بعضى مصنفاتى هم بار كيم، بو مذكور بۇلغانلرگه باقه پستراق و سستراق واقع

بۇلوتور...»

- «ينه "ميزان الاوزان" آتلىق عروض بيتىتور، بىسار مدخلدور (ارهلشتىريب يوبارگن)

- «يىگىرمە تۇرت رباعى وزنىدە تۇرت وزنىدە غلط قىلىپ تور»

« بعضى بحورنىنگ وزنىدە هم يىنگىلىتور»

- «ديوان فانى" شعرلىرى...ولى اكثر سست و فروددور».

بىرىنچى گپدە: ايرىم يازگن كتابلىرى، باشقه لرىگه قره گندە توبن و سست- ضعيف توشگن، دېلگن. بو يېردە "خمسه" ("بېشلىك") و "خزاين المعانى" ("معنالر خزىنەسى")- تۇرت شعرى ديوانگه قره گندە، ايرىم اثرلىرى (شعرى كتابلر) بۇش، دىبە بهاله گن.

اىكىنچى جملەدە، نوابى عروضىگه دخل قىلگن، اۋزىدن قۇشگن بعضى نرسه لرنى نا اۋرىن كىرىتگن، دېماقدە.

اۋچىنچى گپىدە، نوابى ۲۴ وزندن تۇرتەسىدە خطا قىلگن، دىبەلەدى.

تۇرتىنچى فكرده بحرلردە هم يىنگلىشگن، دىبىدى بابر مىرزا.

و نهايت بېشىنچى جملەسىدە، "ديوان فانى"دەگى اكثر شعرلىرى سستلىگى و توبنلىگىنى تىلگە آلەدى. بولر شونچە كە، ايتىلگن گپلر اېمس.

نوابى دېك استاد اۋز دورىدە منە شونقه تنقىدلرگه اوچرەگن. بىزىنچى بابر اعتراضلىرى كىچىك گپلر اېمس. بولر خصوصىدە مېنىنگ هم ملاحظه لرىم بار. اولر بىلن كىزى(وقتى) كېلگندە يازە مىز. بابرنىنگ تنقىدى قره شلىرى بىلن بوگونگى مقاله گە توگنچ يىششدن آلدىن منە بو جملە لرنى قۇشىمچە قىلماقچى اېدىم.

علىشېر نوابىدە خرافى گپلر آز اېمس؛ تصوفى قره شلىرىدە هم اۋزلىگىدن واز كېچىب، دىئانى لعنت (بو پرەدوكس حالت، كۇپ اۋرىنلردە دىئاۋى فكرلر، حياتنى قدرلەيدى). نوابىدە هندولرگە مناسبت يخشى اېمس؛ يهود و زردشتىلرنى هم "گبر و جهود" دىبە نظرگە ايلمەيدى. ياكە، "تارىخ ملوك عجم" اۋزبېك ادبىياتى اوچون نېچە پوللىك قىمتگە اېگە؟ بونىنگ اۋرنىدە حسين بايقرا تارىخىنى يازسە بۇلمس مى اېدى؟

نوابى كىچىلىكلرى بارەسىدە گپىرە بېرسك، انچە اوزاق يازىش ممكن. اونىنگ دىنى قره شلىرىدە هم انچە-مونچە بحثلى اۋرىنلر بار.

خلص انسان خطاكار، ايش قىلگن ىنگلىشه دى، تنقىد قمچىسى نى ىپگن قلم كىشىسى تاو لىب، پىشىب، بو بوكلىك پىله پايه سىگه كۇترىله باره دى. علىشېر نوابى تفكرى تىرن، فكر ميدانى كېنگ، سۇز ىسش، گپ توزىش، سۇزلرنى بىر-بىرىگه باغلىش بايىده گى مهارتى جوده كته اقتدار اېگه سى بۇلگن ذات. نوابى نى تنقىد قىلىش اونىنگ اولوغلىگىدن هىچ نرسه نى كم قىلمه ىدى. دنيا ده منه مین من دېگن بو بوكلر نقد قىلىنه دى. بو نورمال جريان.

نوابی و فردوسی

فارس ادبیاتی تاریخیده فردوسی اؤزی نینگ "شهنامه" سی بیلن دانگ تره تگن اپنگ بوبوک متفکر شاعر حسابلنهدی. فردوسی "شهنامه" سی شو ملت شعریتی نینگ اپنگ یوکسک چوقیسی دپسک ادشمه گن بوله میز. "شهنامه" جهان ادبیاتی نینگ شاه اثرلریدن بیرى، دېب اعتراف اپتيله دی. شونینگدېک، بو اثر فارس لرینینگ ملی قیافه سی و اؤزلیگی؛ تاریخده یشب قالیشلری نینگ کفالتی هم سنه له دی. زیرا، ساسانیلردن کپین فارس لر کته تنزلی باشدن کپچیریب کبلدیلر. ایریم کچیک-کیچک محلی حکمران بۇغینلرنی حسابگه آلمه سک، عرب و تورکی لرینینگ اوزاق نفوذ و تأثیرى فارس لرنی سیاسی تاریخ میدانیدن بوتونله ی چیقیب کیتیشگه آلیب کبلدی. فردوسی نینگ "شهنامه" سی فارس لرنی مقرر هلاکتدن سقلب قالدی. اگر فردوسی بؤلسمه فارس لر عربله شییب کیتیشی مقرر ابدی.

بیر معناده بیزنینگ نوابی هم ادبیاتیمیز تاریخیده فردوسی چه لیک بلکه اوندن اولوغ و قدرلی، مقامی یوکسک، مثل سیز اؤرنی بار دپسک ارزیددی. نوابی نینگ "خمسه" کلاسیک ادبیاتیمیزنینگ یوره گی، "خزاین المعانی" کلیاتی ممتاز شعریت یمیزنینگ بوزیلمس قۇرغانی و باشقه اثرلری هم تیلیمیز و ادبیاتیمیزنینگ جانی دیر. نوابی طفیلی کلاسیک ادبیاتیمیز علمی، نظری تاماندىن کمالگه یبتدی.

نوابی اېسکی اؤزبک تیلی نینگ جانیکه درمان بۇلدى. تیلیمیزگه ینگى حیات اعطا قیلدی، اونگه اوزاق یشاوچنلیک بغشیده اېتدی. نوابی طفیلی اېسکی اؤزبک تیلینى بایتدی، تیلیمیزنى اؤزی نینگ اثرلری بیلن کؤکلرگه کؤتردی. فارسی تیلیدن هیچ قنده ی کم جایی یۇق دېگن فکرنی اساسله دی. کبرهک بۇلسه، ایریم تیل خصوصیتیکه کؤره اېسکی اؤزبک تیلی فارس تیلیدن اوستون اورنى بارلیگینی "محاکمة اللغتين" اثریده علمی، نظری اثباتلر بېردی.

بىرگىنە "محاکمة اللغتين" ("ايگى تىل محاکمهسى") دە نوابى اپسكى اۋزىبىك تىلىنى رقىبلر اۋيله گنىدېك، نه فقط "دغل، قۇپال، شعر و ادب تىلى اېمسلىگىنى كوچلى دىللىر بىلن" اثباتلې بېردى؛ اۋزى نىنگ گۈزەل شعرىتى ايله اولر اۋيله گندن كۈره افاده قدرتى يوكسك اېكىنى كۈز-كۈز قيله آلدى. بو ايكى ذات (فردوسى و نوابى) فارسى و توركى (اۋزىبىك) لرنىنگ ايكى اېنگ زبردست پهلوانلرى دىرلر.

فردوسى گە نوابى حقىده گىپرىشنى نصىب اېتمەگن اېكن؛ نوابى فردوسى تۇغرىسىده جرأت و جسارت ايله گىپرىب، "شهنامه" سىگە مناسبت بىلدىرگن. فردوسى نىنگ پنجه سىگە پنجه اوروشدن سىره چۈچىمەگن نوابى بو حقدە قىزىق گىلر اېتىب كېتگن.

توركى ادبىياتده "شهنامه" گە تېنگ كېلەدىگن اثر بارمى؟

اۋتمىشده ايران و توران توشونچەلرى بىر-بىرىگە دشمن، سياسى، حربى و مدنى تامانلمە جدى رقىب دېگن معنالرنى تشىب كېلگن. فردوسى نىنگ "شهنامه" سىده بو مسئله اۋزى نىنگ چوقور افاده سىنى تاپگن. فارسلىر قلم و متنگە؛ توركىلر بۇلسە قورالگە قۇل چۈزگنلر. بىرى قلم و فكر بىلن اۋز كېلەجگىنى بېلگىلەماقچى بۇلگن اېسە؛ ينه بىرى آت اوستىده قىلچ كۇترىب، يلاوبردارلىك قىلىش يۇلى بىلن جهان اىوانىده چاو (شهرت) ترەتىشنى افضل كۇرگن. "شهنامه" نىنگ يرەتلىشى فارس ادبىياتى تارىخىده تكررلنمس جوده كته واقعه بۇلدى. منطق تمدنى ميدانىده توركىلر هم قلم و فكر ساحه سىده غىرتگە كېلدى.

عجب كه، شو دوره "توركى شهنامه" (يوسف خاص حاجب نىنگ «قوتادغوبىلىك» اثرى) هم آچىن يوزىنى كۇردى. بو ادبى شاه اثرگە مقابل توركى ادبىياتده هم "شهنامه" گە تېنگ بىر ادبى اثر يازىش ضرورتى سىزىلدى دېسك يىنگلىشمەگن بۇلەمىز.

فرهنگنامە و سۇزلىك يازىش بايىده خودى شوندهى وضعىت يوزه گە كېلدى. اسدى طوسى (۱۰۸۰-اۋلگن يىلى) قلمى بىلن فارس تىلىده "لغت فرس" دېگن اىلك سۇزلىك فرهنگ يازىلدى. نه بختيارلىك كه، توركى عالمده هم محمود كاشغرى نىنگ "ديوان اللغات الترك" (۱۰۷۲-۷۴) لغتنامەسى بىتىلدى. بو اثر اسدى طوسى نىنگ لغتيدن سهل آلدىنراق يازىلدى. بىزنىنگچە بواقعهلر ايكى خلق اۋرته سىدهگى

علمى، ادبى مسابىقەلەشيشىدىن بىر نىشانە اېدى. اىكى ادبىيات وكىللىرى بو يىرەتمەلردىن خىردارمى ياكە يۇقىمى؟ اۋرگىنلىشى كېرەك بۇلگىن مەسىلەلەر سىرەسى گە كىرەدى. زىرا، اىگلە اثر ھەم دېپىرلى بىر دور مەھسۇلى دېرلر.

توركى ادبىياتدە ھەم "شەننامە" گە تېنگ كېلەدېگىن اثر بارمى؟-دېگىن مەسىلە گە كېلىسك. ادبىيات شىناسلىكدە بوندىە سۋاللر توغىلىشى-طېبىعى ھال. تارىخدە ادبى اثرلر، دھا شىخصلر، اۋى و فكرلر بىر-بىرىگە سالىشتىرىلگىن. بومەسىلەلەرگە تورلى جەتدىن ياندىە شىش مەكىن. بىز اېسە، شو كىبى سۇراقلەرگە **علىشېر نوابى** كۆز قرەشىدىن جۋاب اىزلىشگە اورىنىب كۆرەمىز. بوندىە سۋاللر اۋن بېشىنچى عصر شاعر و ادبىلىرى قورى(داىرە)دە **نوابى** زمانەسىدە ھەم اۋرتە گە چىققىن بۇلىشى كېرەك. تارىخدە تېمورى شەزادەلر اۋرتە سىدە ادبى اثرلر اوستىدە شوندىە تارتىشوو بۇلگىن. بىز اوچون عالم و اولوغ شاعرصفتىدە، **نوابى** نىنگ فردوسى ھقىدەگى فكرلرى جودە مەھم. قىزىغى شوندىە كە، **علىشېر نوابى** فردوسى نىنگ "شەننامە"سىگە مېنىسىمىسراق قرەيدى؛ اونگە بىر آز اۋكسىك بەا بېرەدى.

نوابى شاعر و ادب علمى نىنگ بىلىمدانى صفتىدە شىرىت نىنگ بىرچە تورلرىدە قلم تېبىرەتگىن. ھەر بىر شاعر اثرىگە علىحدە مەناسىندە بۇلگىن. مەنقد تىذكەرەچى بۇلگىنى باعت او بدىعى اثرىنىنگ مەناسى بەھاسىنى بېرەلگىن. اۋنىنگ "مجالس النفاىس" تىذكەرەسىدە شاعرلرنىنگ استعدادى و يىرەتۈچىلىك قابىلىتى اۋز ھقانى بەھاسىنى تاپگىن. نوابى مەذكور تىذكەرەسىدە ۴۵۹ شاعرنى تىبىشتىرەدى. شاعرلرنىنگ طېبىعى احوالىدىن كېلىب چىقىب، شىرىتى نىنگ بدىعى قىمىتى باىدە اۋى سىتىگىن(نقد) و عالمانە فكر يورىتىگىن.

نوابى نىزم نىنگ بىرچە ژانرىدە (۳۱ ژانردە) اىجاد قىلرگىن، ھەر بىر شىرى ژانردە رىنگمە-رىنگ، اۋزگچە مەانلر اېشىگىنى آچەدى. "خەمسە" نىنگ يۈكى، بدىعى قۇتىدىن كېلىب چىقىب ايتەدېگىن بۇلىسك، چىنەكم **شەكار** اثر يىرەتىش اوچون شىرىت نىنگ مەثنوى تورىنى تىلەگىن. نوابى نگاھىدە مەثنوى نىنگ مەدانى كېنگ؛ تىخىل آتىگە مەنگىن قلم، بو كېنگلىكلر بۇلىب يىخشىراق چاپەدى. شونىنگ اوچون ھەم نوابى خەمسە نوبىسلىكدېك، اۋتە قىين ايشنى انە شو مەثنوى مەدانىدە تىجرە قىلگىن و بو سىناودىن مۇققانە اۋتەلگىن ھەم:

بسى مثنوى گوي نازك خيال،
 كه نظم اهلى ايچره ساليب قيل و قال.
 بو بيشه ارا دور ايكي تزه شير،
 بو بحر ايچره ايكي نهنگ دلير.
 انغه كيرگلى شير جنگى كبرهك،
 مونگه هم دلاور نهنگى كبرهك.
 سېن اوق سېن بوكون چابك انديشه‌اى،
 دقايق ارا نازك انديشه‌اى.
 كه سؤز طورى كېلدى سېنينگ شائينگه،
 بۇلوب ختم طبع دُر افشانينگه.
 بو ايش چون كه بۇلغه‌ى مقرر سنگه،
 اميد اول كه بۇلغه‌ى ميسر سنگه.
 بېر اۋپديم داغى بۇلغه عزم ايله‌ديم،
 سؤز ايتورنى كۈنگلومگه جزم ايله‌ديم،
 چو قىلديم قلم نوكىنى نكته بيز،
 قيله باشله‌دى كۈكىدين گنج ريز.
سد سكندرى

فكرلى "بلند آواز" عيشېر نوابى مثنوى‌ده قلم چېكيب، نه فقط
 خمسه‌چىلىكده معنا ايشيگىنى آچدى بلكه، معنالردن منگو قصر هم قوروب قويدى.
 جلاسى كۇپراق بو معنالر، شاعرنينگ بېشليگىده (بېش داستانیده) كۈزگه تشلنه‌دى.
 دانستانچىلىكده نوابى، داستان نينگ قيسى يۇنه‌ليشیده قلم اورشى اديب اوچون
 مهم اېدى. نوابى مثنوى ژانريده "شهنامه" اېمس "خمسه" يازيشنى افضل بيلگن.
 چونكه، اۋرته عصرلرده مسلمان شرق اۈلكه‌لريده سؤز ميدانیده استعدادلرنى نمايش
 قىلىشده، "شهنامه" بيتيشدن كۈره هم، "خمسه" يازيش پسنده بۇلگن و بو نرسه
 بېرىنچى اۋرىنده تورگن.

بو اولكن ايش جريانىنى نظامى گنجوى، خسرو دهلوى، جامى و نوابى (باشقه
 لرى قياميگه يېتكزه‌لمه‌گن) كى اولكن شاعرلر ايجادیده هم كوزه‌تسه بۇله‌دى. بو

دهالردن كېيىن، فارسى و توركىده ۵۰۰دن آشىق شاعر، خمسه نويسلىكده اۋزىنى سىنەب كۆرگن. بىراق، هيچ بىرى مۇقق بۇلە آليشمەگن.

نوايى نېگە شەننامە بىتمەي خمسه يازدى؟

بوندەي سۇراق اۋرتە گە چىقىشى طبعى حال. بىرىنچىدن "خمسه" يازيش "شەننامە" يازيشدن كۆرە مشقتلى ايش حسابلنگن، ايكىنچىدن "شەننامە" لردە موھوم افسانەلر سايه ساليب تورگن، "خمسه" حياتىراق دېب توشىنيلگن. بو خصوصە نوايى نىنگ اۋزى گىپرگنى يخشى. نوايى قويدەگى بيتدە: «دوريميزدە اگر شەننامە» بيتيشگە ضرورت توغىلسە؛ طلب و تكليف بۇلگندە اېدى بو ايشنى البتە بجرگن بۇلور اېديم»-دېبە جواب قىلەدى:

ولى ايت دېب، كىم مېنگە توتتى يوز،

كە، مېن يوز اوچون ايتمەدیم ايکى يور.

غرايب الصغر

دېمك نوايى پىتيدە "شەننامە" يازيش كتە اعتباردە تورمەگن. اگر بىرار تېمورى شاه و سلطان ياخود شەزادە طرفيدن تكليف توشگندە اېدى نوايى البتە كە بو ايشنى بجرگن بۇلر اېدى.

ممتاز ادبىيات تارىخىدە مثنوى يۇليدە ابوالقاسم فردوسى قلم تېپرەتیب، قايىللەتیب "شەننامە" يازگىنى، نوايى شوندىە تىلگە آلەدى:

بو ميدانده فردوسى اول گُرد اېرور،

كە، گر كېلسە رُستم جوايىن بېرور.

رقم قىلدى فرخنده "شەننامە" يى،

كە، سىندى جوايىدە هر نامەيى.

مسلم دورور ظاهراً بو ايشى،

كە، معرضغه كېلمەيدورور هر كيشى.

غرايب الصغر

دېمك، كۆپچىلىك نظردىن بىرقره گندە "شەننامە" يازىش ھەر كىم نىنگ ھەم ايشى اېمىسدىك تويىلەدى. "شەننامە" يازىش نىنگ مەھملىگىنى ئالدىنقى، فرودوسى سۆزلىرى بىلەن مەنە بۇ گۆزەل بىتتە شۇندەي بىان قىلىنەدى:

**دېدى ئۆز تىلى بىرلە اول كان گىچ:
كە، سى سال بىردەم بە "شەننامە" رىچ.**

دېمك، فرودوسى ئۆز "شەننامە" سىنى ۳۰ يىلدە بىتتە توگىلەگەن اېكەن. نوابى "شەننامە" بىتتىشىنى، فرودوسى ئۆيلە گىچەلىك، آغىر ايش؛ مەشقتە اېمىس، دېپ خىلاصە چىقىرەدى. باشقە تاماندان ئالدىنقى، شاعر فرودوسى ئۆز ئىمىنى بىكارىدە سىف قىلدى؛ اگر شۇندەي ايش مېنىگە چىكىمگە توشكەنە اېدى مەنە بۇندەي قىلىپ ئەھدەلەگەن بولىدەم، - دېدى نوابى:

**انى دېرگە بۇلسە چىچان رىغىتىم،
اېرور انچە حق لىفەيدىن قۇتىم.
كە، ھەر نېچە نطق ئۆلسە كاهلىسراي،
بىتتىگەي مەن ئۆتۈز يىلىن ئۆتتۈز آي.
اگر خاسە مەنى گر اېھام اېرور،
انى كۈندە يۈز بىتتى حلوام اېرور .
غرايب الصغىر**

فرودوسى غىزە شەھىرى بۇلمىش مەمۇد غىزىدىن زىر و سەلە ئالدىش مەقسەيدە "شەننامە" يازەدى. بۇ نەرسە تارىخىدە قىد قىلىپ كېتىلگەن بار كې. بۇنى ابوالقاسم فرودوسى نىنگ ئۆزى ھەم ئىتراف اېتگەن:

**بىيۈستەم اىن نامەي باستان،
پىسندىدە از دىقتەر راستان.
كە، تا روز پىرى مرا بر دەد،
بىزگى و دىنار افسر دەد.
ندىدەم جەھاندار بىخشندە اى،**

به تخت کيان بر درخشنده ای.
همی داشتیم تا که آید پدید،
جوادی که جودش نخواهد کلید.

"شهنامه" یره تگن اولوغ شاعر نیمه اوچون قیین احوالگه توشیب قالگنی مسئله سی نوايې نینگ هم دقتینی اؤزیگه جلب قیله دی. بونینگ سببینی فردوسی نینگ اؤزی شونده ی توشونتیریب کپتگن:

چنین سال بگذاشتم شست و پنج،
به درویشی و زندگانی به رنج.
چو پنج از سر سال شستم نشست،
من اندر نشیب و سرم سوی پست.
چو کافور شد رنگ مشک سیاه،
رخ لاله گون گشت بر سان کاه.

نوايې ، فردوسی چېککن رنج و مشقتدن بی خبر اېمس اېدی. او "شهنامه" دن منه بو بیتلرنی اؤقیب، فردوسی نینگ قشاق حالته یشب تورگنی، عکسینچه مربی سی (محمود غزنوی) ناز و نعمتگه باتیب یشه گنینی شونده ی تصویرله یدی:

بیراو بؤلسه بو ایشده بو نوع فرد،
ولی کورمه سه بهره جز رنج و درد؟
بؤلوب قاف ، وجه معاشیغه کان،
مربی سی عنقاغه هم آشیان.
غرایب الصغر

فردوسی بو تاریخی ایش نینگ مکافاتینی نېگه کوره آلمه دی؟ نوايې نگاهیدن بو نرسه فردوسی گه قتیق باته دی چمه سی:

اوی ناتوان کونگلی ینگلیغ بوزوق،
بو اوی ایچره اندوه، غم یبر آذوق.

مىي بزم برچه يورهك قانيدىن،
 سرودى حزين كؤنگول افغانيدىن.
 دېسه كيم، تاپه ي اېسكى پولدين فراغ،
 تاپالمه جز اعضاسيده ينگى داغ.
 معيشت اوچون آرزو قيلسه سيم،
 انى تاپقه ي، اما اېسرده نسيم.
 كيشى جنسى ملكيده مردم گيا،
 درم صنفى اوضاعيده كيميا.

نوابى بونده ي وضعيتگه توشيب قالگن فردوسى گه منه بو سؤزلر بيلن
 قوييده گيچه مناسبتده بؤله دى:

كيشى بؤلسه انداق كه، اؤتتى مقال،
 بو ينگليغ كيشيگه بو نوع اولسه حال.
 نېچوك ميل آواره ليغ اېتمه گى،
 باشين آلبان بير طرف كېتمه گى.

نوابى چىندن هم بويوكمى؟

كىچىك اپركانىمدىن بۇلوب قاشىمه،
بويوك مۇدا سالدىنگىز باشىمه.

نوابى

(نوابى توغىلركونى نىنگ ۵۸۰ يىل لىگىگە بغيشلنهدى)

نوابى اگر بويوك بۇلسە اونىنگ بويوكلىگى نىمه دە؟ شو مسئلەنى مقاله مركزى گە قۇيىپ، كوچىمىز يىتگنچە فكرلشگە توتىنەمىز. نوابى گە بها بىرىش مسئلەسىدە بىزدە مقتاولرگە كۇمىب، فخر و افتخارگە چۇلغىب، آشىرىپ، تاشىرىپ گىپىرىش عادت توسىنى آلماقده. اولوغ شاعرنى بىلگن هم بىلمەگن بىراق قىلىش بىلن آواره. كىمىنە نوابى مقتلمەسىن دىماقچى اېمس من. قنچە كۇكلرگە كۇترب، ارداغىمىزدن جاي بېرسك شونچە كم. بىراق، بوندەى ايش توتىشىمىز نوابىنى اۋرگنىش گە ياردەم بېرمەيدى. فقط كوندەلىك تشوئىش، اىچكى ناتىنچلىك، آغىر و ترنگ وضعىتدەگى كىفىتىمىزنى اۋنگلش، حرارتىمىزنى باسىش، روحى تىن آلىش، ھاورىمىزنى پىسەيتىرىشگە ياردەم بېرىشى مەكەن.

بويوكلىك نىمە اۋزى؟

بويوكلىك نىسبى توشونچە، بىررر ساحەدە تۇپلەگن بىلىم و تجربەلردىن كېلىپ چىقىپ، اونى ھەر كىم ھەر خىل توشونەدى. اولوغ استعداد، توغمە قابىلىتلى عالم، شاعر و دانشمەندلر كۇپ اۋتگن بو ياروغ عالمده. حاضر شوندە بويوك ذاتلر يشب كىلەياتىر. شولر نىنگ بركتىدىن دنىيامىز گۇزەل. بو اندىشمەندلردن بىتەسى دىپلىك ھەمە ساحە نىنگ بويوكى بۇلە آلمەيدى. فلكىيات، طبابت، بىالوژى، كىمىيا، فزىك كىبى طبعى فنلر اۋز بويوكلرى گە اېگە؛ فلسفە، سوسىيالوژى، روحناسلىك كىبى فنلر نىنگ ھەم بويوكلرى بۇلەدى. ادبىيات، اينىقسە شعرىت نىنگ دە، اۋز بويوكلرى بار. تىغىن بو

ساحلر بۇيىچە ھەر بىر ملت نىنگ اۋز عليحده دھاسى ياكە دھالرى بۇلىشى بار گپ.

بويوكلىك، دھالىكنى كىم بېلگىلەيدى؟ اونى معلوم ساحە نى يىخشى بىلگن، اۋزلىشتىرگن عالم، قرەشلىرى چوقور و چۇنگ، تحليل و توشنچەلرى تىرن ضىالى قلمكشلىر تقاسلش اصولى ايله اۋرتە گە آلىب چىقەدىلر. قالدەبېرسە كېنگ كىتابخوان ھم معلوم دھانىنگ فكرىنى آبدان اۋقىب، اۋز تصدىغىدن اۋتكزە باشلەيدى. نىجەدە نىسبى بويوكلىك توشونچەسى وجودگە كېلەدى.

نوابى، نوابى دىر

بوگونگە كېلىب، نوابى و اونىنگ ايجادىگە مناسبت اۋز چىبرە و معيارىدن چىقىب كېتىدى. ساويت دورىدە نوابى شناسلىك بۇيىچە يىخشى تديققاتلر بۇلگنى گە قرەمە، شاعرنى "دىنسىز"، "خداسىز" كۇرستىشگە اورىنىشلر بۇلدى. "خمسە" داستانلرى نىنگ خدا و پىغمبرگە عايد بابلىرى كېسىب چاپ قىلىندى. اما، باشقە اثرلرىدەگى شو روحدەگى يازگنلرى كمونىستلر قىچى سىگە ايلىنمەى قالدى. نى بخت كە، "خزاین المعانى" كلىاتىدە شوندى قىسقرتىرىب كېسىشلر بۇلمەدى. نە فقط دىنى موضوعلر بلكە، نوابى نىنگ حاضرىگى دورگە ماس توشمەيدىگن نا عنعنوى (شىخ، زاھد، يىگىت، گىر، كافىر، جھود، مېچە، ھندو، طفل) قرەشلىرى گە ھم قۇل تېگىزىلمەدى. بو موضوعلرنىنگ نوابى شىرىتىگە كىرىب قالگنى باشقە سىبلر بىلن باشقە مسئلە. شاعرگە يات اعتقاددن اۋتگن، اۋرگن و يوققن اېدى بو آفتلر.

تارىخ حكىمى ايله نوابى ھم ظلمگە يۇللىقنلردن بىرى، يۇقسە بوندەى گىلرنى يازمەگن بۇلور اېدى. مذكور شىرلر وبال بۇلمەگنى ساويت دورى اۋزىبىك نوابى شناسلرى نىنگ زىركلىگى و مسوولىتىدن بۇلسە كېرەك. سىلب قالىندى ھەر قلەى! بۇلمسە نوابى اثرلرى نىنگ اوچدن بىرى يۇققە چىققن بۇلور اېدى.

اېندىلىكدە، وضعىت قىزىللىرىكىدن ھم آشىب كېتىدى، يامانراق بىر احوالده افسوس! نوابى نىنگ باشىگە چەلتار اۋرەب، عرب شىخىگە ايلنتىرىب قۇيماقدەلر. حاضرىگى كوندە نوابى عربلرگە قۇش قۇللىب تارتىق قىلىنماقدە؛ اولوغ نوابى اۋزىبىككە تېگىشلى بۇلمەى قالدى بىر معنادە.

شام ايله صبح ار سريغ آغريغ اېمسلر، بس نېدور،
 تون ساچين ياييب، قوياش ايرتيب يوزين، توتماق عزا.
 ياخود
 بىر يوگوروك طفل ابرور كيپريكريم اېچينده ياش،
 كيم، ييقيليب ساچيلبتور هر طرفدين خار انغه.
 ياكه
 اجل قصرين حكيم صنع، بس مشكل طلسم اېتميش،
 كه، هر كيم انده كيردى، بۇلمهدى اندين خبر پيدا.
 ياده
 كۆز قراسين حل قىليب، اول آيغه يازغوم نامه يى،
 بارى بو تذيب ايله كۆرگه ي كۆزوم رخسارنى.

بونقه بيتلر سان-سناقسيز نوابى ده! بو بيتلر نينگ معنا و مضمونى چوقور،
 سۆزلرى تيرن، بديعيلىگى يوكسك، لفظى و معنوى صنعتلرگه بېزه لنگن دير. يوقارى
 پردهلر ده يورهك تار-تارىنى چېرتيب، كيشى سيزىمى گه قۇزغلان سالگوجى شعريت
 دير. نوابى شعرلى.

كلاسيك معناده شعر ذاتاً شونده ي بۇلماغى كېرەك. شعر يازماق بو فكرگه
 گۆزل نطق لباسىنى كييدىرىب، اۋىنى پيشيتيب، معنالرگه تۋيىنتىرىب، بلاغت ايله
 يوكسكلىك درجه گه چىقىرىب نظم قىلىش دېمك دير.

نوابى حكمت بيتگن شاعر

نوابى كلامى حكمتگه يوغوريلگن، حيات سيناولر يدين اۋتگن، اۋرگن بىب عمل قىلىنسه،
 حيات دستورى، فكر سلامتلىگى، جمعيت آسايشته ليگى و اجتماعى اخلاقه داير
 بىر نظامنامه دير. بشرىت تارىخده فلسفى، تربىوى، اخلاقى، حياتى حكمتلى شعرلر
 يازگن بويوكلر جوده كۆپ. بولر آره سیده نوابى اېنگ كۆپ حكمت يازيب اۋزىدن
 دانگ چىقرگن اديب و دانشمند سنه لهدى. نوابى نينگ فلسفى سۇقىشى
 (اۋيله ماق) چۇنگ و تيرن، نوابى چه ليك كۆپ حكمت يازگن ايجادكار ده تاپيلمسه
 كېرەك. نوابى شونچه كۆپ حكمتلى، قناتلى سۆز، عبرتلى فكر بيتگن كه، سانى

مىنگ-ايكى مىنگدن آشيب كېتەدى. اگر اولر بير تۇپلمگه كېلتىرىلسه، كته گېنه يۇل كۇرستووچى كىتاب و برچه -برچه گه يۇلچى يولدوز، مياق بۇلىب خذمت قىلىشى ممكن.

نوابى ايكى تىللى شاعر

اگر سالىشتىرىب باقسك، نوابى بيز بيلن يانداش ادبيات نمايندهلرى ايچيده اۇز اۇرنىگه اېگه. فارس تىليده يازگن شعرلرى تاش باسه آلهدى. بيزده بيته نوابى بۇلسه، فارسلرده كميده اۇنته نوابىسى بار. توركى زبان شاعرلرنى استتتا قيلمهسك، فردوسى، عطار، سنابى، نظامى، خسرو دهلوى، جلالالدين رومى، سعدى، ناصر خسرو، خيام، حافظ و بيدىللىرى بار. نوابى سۇز و تفكرده بولردن اۇتسه اۇتهدى، اصلا قالدېگن جايى يۇق. بىراق، نوابى نىنگ بولردن اوستون تورهديگن بيته تامانى بار. اوهم بۇلسه بىرارهته فارس شاعرى يۇق كه، اۇزبېك تىليده قايلتېب اثر يازگن بۇلسىن، حتى بير بيت شعر يازه آلگنلرى يۇق. نوابىنى كۇرىنگ "رنگين و شىرىن معنالى شعرلردن قنادلىك و زرگرلىك رستهسىن آچگن". نوابى اۇزبېكچه شعرلريده:

گدالرغه اندىن داغى عطا بېر،

غنىلرغه آنى داغى توتا بېر.

فرهاد و شىرىن

دېسه، "ديوان فانى" ده:

«زىن دكانها هر گدا كالا كجا داند خريد؟»

زانكه باشد اغنيا اين نقدها را مشترى»

دېدى اولوغ نوابى.

دېمك نوابى نىنگ اۇزبېكچه شعرلرى باى و چىغاي (قشاق-نوابى سۇزى)

تىمىهى همه اوچون يازىلگن شعر؛ اما، فارسچه شعرلريدن اېسه فقط بايلر بهرهمند بۇلهدى اېكن.

ايتىب ساويمس ترانه سېن-سېن

نوابى اۋزبېك، فارس و عرب تىللىرىدە ايجاد قىلگن اولوغ شاعر و عالم. علم-فن، صنعت و مدنيت، آدم و عالم مسئلهلرېگه عايد برچه-برچه ساحهلرگه باش سوققن، سۇز ايتگن شاعر. نوابىدە ۱۶-۱۵ عصر اجتماعى، سياسى، فلسفى، علمى، كسب-هنر، حرب و باشقەرلر بابىدە فكر ايتىلگن، معلومات بىرىلگن. اينىقسە، اۋشە دور اۋزبېك خلقى حياتىدن تىنىق تصوّر بېرەدى. بىر كون كېلىب برچه بويوكلر حقىدەگى علمى تېكشېرىش، گپ و فكر توگر احتمال؛ بىراق، نوابى حقىدەگى تېكشېرىش، بىلىش و اۋرگنېش ايشلرى سېرە توگە مەيدى. نوابى تەبىرى بىلن ايتگندە «آلىب قورېمس خزانە دور» بابامېز.

نوابى اۋرتە عصر تىلشناسى

نوابى منطقە تمدنى حوزه سېدە توركىلردە جدى كېمتىكلىك (كمچىلىك) حكمران اېكىنى سىزدى. توركىلر (اۋزبېكلر) عرب و فارسلر مدنيتى و ادبىياتى آلدېدە كۇز-كۇز قىلىب رقابتلشردېك بساط گە اېگە اېمسدى. بويوك شاعر و متفكر نېنگ آنگ و شعورېدن منە بو بىتلر اۋتگن بۇلسە نې تانگ!

فارسى اۋلدى چو الرغە ادا،
توركى ايله قىلسم انى ابتدا.
فارسى اېل تاپتى چو خورسندلىق،
تورك داغى تاپسە برومندلىق.

نوابى اۋزى نېنگ سلماقلى ديوانلرى و "خمسه" سى بىلن توركىلر نى سر افراز ايله ماقنى كۇنگلى گە توگىب، سۇز و تفكر عالمېگە كىردى. او سۇز ملكى نېنگ سلطانى دېگن عنوان ايله شرف ياب بۇلدى. شاعر نېنگ "خمسه" سى فارس، عرب توگول بوتون جهان شعريتى نېنگ سرە شعرلرى درجە سېگە كۇترىلدى. بېش داستان چىنەكم ادبى شەكارگە ايلندى.

نوابى فقط شعريت آرقەلى رقىلرگە قرشى چىقىش بىلن كفايەلنمەدى بلکہ، توركى (اېسكى اۋزبېك) تىلىنى هر تامانلمە كوچلى، قدرتلى، باى اېكىنى اثباتلش فكري گە توشدى. نظرى-قياسى ميتود يۇسېنىدە "محاکمة اللغتين" ("ايكى

تیل محاکمه"سى اثرینی یرەتدی. اېسكى اۋزېك تیلی نینگ اینگ اینجه خصوصیتلری و افاده قدرتینى نمایش قیلدی. عكسینچه فارس تیلی اېسكى اۋزېك تیلی آلدیده ایریم تاماندن عاجز اېکنینی مثاللر واسطه سیده کورستب هم بېره آلدی. حیرتلىرى جای شونده که، منه مېن من دېگن فارس، عرب حتى بوتون جهان شاعر و ادیبلىرى ایریشه آلمه گن بېر ایشنى بجردى. او هم بۇلسه اولوغ شاعر اۋز اثرلریده جوده کته مقدارده سۇز قۇلله دی. حساب-کتابلرگه کوره نوايې قۇلله گن سۇزلرنینگ سانى بېر میلیون اوچ یوز سکسان یتې مینگه یتته دی. بو نهایتده اولکن کورستگىچ دیر. بو نرسه کمدن-کم شاعر و ادیبگه میسر بۇلگه ی یا بۇلمه گه ی. منه سیز و بیزگه نوايې نینگ بوبوکولیگی.

نوايې خلقچیل شاعر

اولوغ ذات بېواسط عمل-منصب تېپه سیده بۇلسه-ده، خلق بیلن هم نفس یشه گن شاعر. زمانه سی نینگ غریب و غربا، بیوه-یو، بیچاره لر، یتیم بیسیرلرنینگ باشینی سیله گن قلم اېگه سی. «خلق نینگ تشویشی گه قاریلیب کپتیم، خلق علا لاسیدن باش قاشیغھلی وقتیم یۇق!»-دېب کۇپ باره یازگن.

اۋزونگ تینمه یین خلق غوغاسیدین،

قولاغینگ خلائق علا لاسیدین.

سد اسکندری

یاکه

اېل قاچسه بیراودین، اېل یامانى بیل آنی،

احوالیده ادبار نشانى بیل آنی.

فعل ایچره اولوس بلاى جانى بیل آنی،

عالم اېلى نینگ یمان-یمانى بیل آنی.

نظم الجواهر

یاده

آدمى اېرسنگ دېمه گیل آدمى،

آنى کیم یۇق خلق غمیدین غمی.

حيرت الابرار

ياخود

خلايىقه كۆرمه قىلىپ بينوا،

اۋزىنگگە راوا كۆرمە گنى روا.

ياكە

نفعىنگ اگر خلاقه بېشكدورور،

بلكە، بو نفع اۋزونگگە كۆپرە كدورور.

ويا

مېنگە قىلسە يوز جفا بىر قتله فرىاد ايله مان،

اېلگە قىلسە بىر جفا يوز قتله فرىاد ايله رم.

-دېگن بيتنى ايتگن نوايى بۇلەدى. «خلقىنى گل برگى بيله اوريپ ضرر يېتكىزىشگە» طاقت سىز اېكىنى بات-بات تىلگە آلەدى. خلاقه همدردلىك حسى شاعر ديوانلرى نىنگ بيت-بيتىدە موج اورەدى. شاه نى مظلوم، جولدور كىيىنگن ناچارلردن حذر قىلگىن، دېپە آگاهلنتىرىش قىلەدى. نوايى نىنگ حمايه سىز اېل حقىدە يازگن شعرلرى به غايت كۆپ. "خمسه" داستانلرى لرى هم شو روحده يازىلگن...

نوايى خلقدن اۋزىلىپ يشەمەگن؛ خلق پرورلىك نوايى اثرلرى نىنگ باش موضوعى بۇلىپ اۋرتە گە چىقەدى. خلقنى ويرانەدەگى خزىنە صفتىدە؛ پۇرتتە اىچىدەگى دالغە اۋلەراق دايم تىلگە آلەدى. اولوغ شاعر «توانگر»، باى - بدولت آدملىرى انصافگە چقىرىپ، كمبغلر حال و احوالىدن خبردار بۇلىشگە، مال و دولتىدن «چىغاي» لرگە غمخوارلىك قىلىشگە اوندەيدى. خلقچىل روحدهگى يازگن شعرى بدىعى يوكسك، حچمن كتە.

نوابى اثرلرېدە تىلگە آلىنگن كىيىم باشگە عايد سۇزلىر

علىشېر نوابى نىنگ سىرقىيە وبركەلى ايجادى تىل جھتيدىن نھايتدە باى ورنىگ به رنىگ دىر. تخمىن قىلىنىشىچە، اولوغ شاعر اۋزى نىنگ بوتون منظوم و منثور اثرلرېدە، يىگىرمە يىتتى مىنگگە يقىن سۇز قۇلەگن. ايندىلىكدە، نوابى اثرلرېنى ايلكترون حساب- كىتابىنى قىلگن متخصصلر شاعر ايشلتگن سۇزلىر سانىنى بىر مىليون آلتى يوز سىكسان يېتى مىنگگە يقىن، دېبە تخمىن اېتماقدەلر. شىرق و حتا جهان دھالرى ايجاديدە هم شونچەلىك كۇپ سۇزلىردن استفادە قىلىنگىنىنى اوچرەتىش قىيىن. شونىنگ اوچون هم بويوك نوابىنى اۋز زمانداشلىرى: «سۇز ملكى نىنگ سلطانى»- دېب اتشگنلر. نوابى فخرلىب حقلى روشدە:

تورك نظميدە چومېن تارتىب علم،

ايله دىم اول مملكتنى يك قلم.

لسان الطير

دېب، يازگن اېدى. دھا ايجادكار قۇلەگن سۇزلىر، موضوع و قىمروى بۇيىچە هم كېنگ و سلماقلى دىر. اولرنىنگ اىچىگە كىرىب بارىلسە، اوروغ، قىبىلە آنىدىن تارتىب، حيوانلر، اۋسىملىك عالمى، انسان اعضاسى، آسمان جىسملرى، رنىگر، اوى-روزغار بويوملرى، قۇش تۇرلىرى، آذوق-آوقت ناملرېنى تشووچى، بارىنگ بوتون انسان حس-تويغولرېنى افادە قىلووچى سۇزلىرگچە قىدىرىب تاپىش ممكن. بو سۇزلىرنىنگ كۇپى سىر معنا لغوى بىرلىكلر دىر. اولر اىچىدە ۳۰ تەگچە مستقل معناگە اېگە سۇز هم بار.

علىشېر نوابى "خمسە" سى نىنگ تنقىدى الكىرون متنىنى تيارلە يانگن پىتىمدە،

كۇزىم بىر تلەى انسان كىيىم باشىنى افادەلوچى سۇزلىرگە توشدى. شو بهانە بوندن

بېش-آلتى عصر آلدىن تېمورىلر و عموماً، اۋشە دور اۋزىبىكلرى قندەى كىيم-كېچىكلر كىيگىنلىگى بىلن قىزىقىب قالدىم. بولرنى ايزلب تاپىش مقصدىدە نوابى اثرلرېگە شونغىب كېتدىم. اوچرەتگنلرېم قويدەگى، كىشى كىيم باشلرى بۇلدى. اپندى انه شو سۇزلرنى بوبوك نوابى قندەى مھارت بىلن ايشلتگنى گە كۇز تشلەيمىز:

تېرلىك - اىچ كۇبلك، لىمو توسلى كىيم، اۋزىبىكچە اىچ كىيم (زىر بىراهن-فارسچە سى)

اۋزىكى گلنارى تۇندىن كويدوم اما اۋلدورور،
لىموبى تېرلىك انىنگ آستىندە كىم جانان كىير.
نوادىر النھايە
كلە پوش- فارسچە سېنتكتىك يسلمە، باش كىيم، گلە پۇش.

كۇرگوزوبان لالە اۋيون اىچرە خوش،
بىل اوچوروب گلە سىدىن گلە پوش.
حىرت الابرار
شىرداغ-آلدى آچىق، يىنگى كلتە اوستكى كىيم.

شاھ و تاج و خلعتى كىم مېن تماشا قىلغلى،
اۋزىبىگىم باشىدە قلىپاق ابگنىدە شىراغى بس.
غرايب الصغر
كورتە- استىر سىز نۇن، تۇن آستىدىن كىيلەدىگن لباس.

اول كورتە جۇبەنى دروىشگە بېردىم
نسايىم المحبت
كۇنگلاک- كۇبلك

كۇنگلك اوزرە نېچە خۇلە رىنگ-بە رىنگ،
صنعتىدە جان چېكىب روم و فرىنگ.
لسان الطير

كۇنگلاک اېتىب ناز و ھوسدىن كتان،
قىسى ھوس پېر مگسدىن كتان.
حيرت الابرار

تۇن-چپان، تۇن

تۇنى ايپك بۇلمسە كۇنگلى حزين،
جنسى ختاي بۇلمسە قاشيدە چين.
حيرت الابرار

ايشتان- ايشتان

يۇق اېرسە اول اوى اۇخشر بېركيشى گە،
كە اندە بۇلمغەى ايشتان و بېلباغ.
خزاين المعانى

بېلباغ- بېلباغ، قىيىق، كىيم اوستيدن بېلگە بايلنەديگن باغ، كمر بند

نې كۇروندى قامتىنگچە نيشكر شيرين وتوز،
نې انينگ بندى بېلینگە باغلهغان بېلباغچە.
خزاين المعانى

ياغلىق/ياغلىغ-رومال، قۇل رومال

مجلس اهلى اېلبىرىغە (آلدلريگه) كۇزه ليك سو قۇيدوروب، بعضى نينگ كفش
و دستارلرين و ياغلىقلىرين و انينگ اوچيدە توگونگينه سى بۇلسە بېلگولرين
ملازم لرغە تاپشوروب...

حالات سيد حسن اردشير

سَلَه - بوسلەنى حضرت مخدومى القا قىلغەى

خمسة المتحيرين

قلىپاق- تۇپى/دۇپى، باش كىيم

داولغە بۇلوب تۇپى يىنگلىغ بىرى،

اۋتاغە باش اوزە سريغ قوش پىرى.

خمسە

بۇرگ-تېلپىك، باش كييم، اوچلى تۇپى

لالە كيىيى ظاهر ايله بان كۇرك،

اېگرى قۇيبان تېرى قىزىل بۇرك.

خمسە

قۇلباغ - بالەنى بېشكده بېلە ياتگنده قۇللىرىنى قىمىرلتمسلىك اوچون

ايشلتيله ياتگن قىتان سيمان باغ، فوتە ايپ.

تخيل بىرلە نازك ساعيدىن گر تۇلغەسم، تامغەى،

حل اولغەى سيم اندا قىم، اوزولسە اينجو قۇلباغى.

خزاين المعانى

قلپاق- كلاه، باش كييم

شاه تاج و خلعتى كيم مېن تماشا قىلغەلى،

اۋزىبىگىم باشىدە قلپاق اېگنىدە شىرداغى بس.

خزاين المعانى

اۋتاغە- باش كييم گە تقيله دىگن ياكە قدهليب تىكىله ياتگن جيغە.

بىرى دستارىدە گلرنگ اۋتاغە سنجىب،

قان خيالى باشىدە اېركنى ايما ايلب.

خزاين المعانى

كېنك- كېپنك- يونگدن قىلىنگن اوستكى كييم، چوپانلر نىنگ قىش كييمى

سلطنت خلعتىدىن آرتىق اېرور دىردە مست،

سودره سم بادە گداليغىدە بىرتوق كېنك.

خزاين المعانى

پايتابه- پىتەو، ساووقدن سقلش اوچون آياققە اۋرەلە دىگن يونگ متاع.

ابونصر حاجى منگە دەدى كىم، شىخ طرزىنى كۆردۈم كە، بىر درويش نىنگ
پايتابەسىن كۆزگە سورتىر. (نسايم المحبت)

جُبّه- بۇيى و يېنگى اوزون تۇن.

ينه اوچ تۇقىز دولت اركانيغه،

تۇن و جُبّه بىرلە انىنگ يانيدە.

سد اسكندرى

قصب پۇش- يوزگە تارتىلەدىگن تونىك(نازك) پرده.

شهد ايكى لىبى، ولى رطب نۇش،

بدر ايكى يوزى، ولى قصب پۇش.

لىلى ومجنون

چپان- قبيغليغ ياكە قبيغ سيز تۇن، ارزان بها تۇن، كىيم.

اېرور چمنده يوزونگ نونگ گدايي آق گل كىم،

كۇرۈندى برچە ياماغليق چپانى اوزره ماميق.

خزاين المعانى

چكمن- چكمن، ياپينغىچ

ياز ياغمورى يېتگچ ايله دينگ بات،

يار چكمانىنى یشيل سقرلات^{۴۳}.

لىلى ومجنون

ساچباغ- ساچگە تقيلهدىگن باغىچ.

ساچباغ اېرمستوركە، اول كافر غلاف ايلبتورور،

عالم ايچره كفر تعظىمى اوچون زناغه.

^{۴۳} . سقرلات- نازك كىيم.

خزاین المعانى

سه پيچ- باشگه ايلنتيرىلب اؤرهله ديگن بېزهك متاع.

حُلَّة زربفتدين قىلديمو اول آى سه پيچ،
يؤقسه شعاع خطين باشقه قوياش چيرمه ميش.
خزاین المعانى

پوستين- پوستين

شيخ لقمان باقيب دېدى: يا ابوسعيد، سېن بير پاره طرّه بيله بو پوستين بيله
تيكتور (نسايم المحبت)

دكله/دكلى- يېنگىل كلته كييم، باله لر كييمى.

و معهودى البسه دين مثل: دستار، ... و دكله و يلك، .يؤسونلوغ نيمه لرنى
باريسن تورك تىلى بيله ايتورلر. (محاكمة اللغتين)

يلك- لچك، لچك، خاتينلر بؤينيغه ساله ديگن متاع.

... يلك، و ياغليغ... و معهودى البسه دين مثلى: دستار، ... و دكله و يلك، ...
يؤسونلوغ نيمه لرنى باريسن تورك تىلى بيله ايتورلر. (محاكمة اللغتين)

قور- اؤره مه بېلباغ

بېلى گه زر رشته قورين بند اېتیب،
بلکه زربفت ايله تک بند اېتیب.

حيرت الابرار

جبه-اوزون يېنگسىز كييم.

جوشن-حرب كييمى، ساووت.

كوهه-ساووت، اوروش اسبابى، زره كييم.

توشوب اېردى بير كوهه آچتى انى،

اوزەلدى ھمول كوهه اوزره تنى.

سد اسكندرى

قالگندوروق- قلقان، بىر تور اوروش اسبابى، كىيىمى، ساووت، زره.

الر جوشنى برچه قلقاندوروق،

سنانى قۇللىرىدە نېچوك كىم سوروق.

سد اسكندرى

كىجىم- اۇق اۋتمە يىدىگن مخصوص كىيىم.

كىجىم برچه اوستىدە زربفت چىن،

پشيزەلرى لۇلۇ درِ ثمين.

سد اسكندرى

نوروزى- نوابى زمانىدە توركى/اۋزبىكلر كىيەدىگن بىر خىل دۇپى.

يۇقارىدە كېلتىرىلگن مثاللر، نوابى اثرلىرىدە قۇللىنىلگن باش كىيىمى، ھەمەسى

بۇلىب انه شولر دېگنى اېمس البته. ينه بىرقنچه كىيىم باشگه عايد سۇزلىر باركه،

اولرعلىدە لېنگويستك تحقيقنى طلب قىلەدى. اوشبو موضوعنى قلمگه آليش بىلن

بىز شونچه كه، اۋن بېشىنچى عصرده كيشلر فايدهلنگن كىيىم باش بىلن تنيشىب

گينه قالمەى، بلكه، شو سۇزلىردن ايرىملرىنى بوگونكى كونده تىللىمىزگه فعال آليب

كىرىشگه اينتلىسك بۇلەدى. چىندنم ممتاز ادبىياتىمىز انه شو تامانلرى بىلن ھم

گۇزەل و اۋلمس دىر.

گر سېن ادراك ايله سنگ، عين حقيقت دور مجاز

نوابى

عليشېر نوابى اوز اثرلريده اجتماعى واقعيلىك، اينىقسه اوز دورى معمارىنى اساساً يىكى اصولده بدىعى تصويرلهدى. بىرى رىال بارلىق منظرهسىنى سوز صنعتى واسطهسىده تۇغرىدن تۇغرى چىزىب بېرسه؛ ايكىنچىسى شو حقيقتنى مجازى يۇسىنده افادەلب بېرهدى. اوشبو يۇنەلىشلر شاعر بدىعى تفكرىنىڭ اۇزەگى، اۇق ايلدىزى حسابلنهدى. بولرنى "چىن" و "مجازى" بيان، دېب يوربتىش هم ممكن. هر ايگله يۇسىنده هم عليشېر نوابى موضوعنى جۇشقىن بدىعى بۇياقلىرگە اۋرەب، بېزەب و شاعرانه پردازلهدى. اونىڭ لىرىك شعرىتى و ايبىك (داستان) اثرلىرى، حتاكە ساچكى(نثر)لىرى هم جانلى جلوهلنگن بۇلىب، حياتى باى مضمون ايله سوغارىلنگن دىر.

نوابى ايجادياتىنىڭ كته قسىمى چىن بيان توسىنى آلگن. شاعرنىڭ "خمسه"سى، غزلىرى، مخمس، ساقىنامە و ترجىع بندى، همده قطعەلىرى انه شوندهى خصوصىتگە اېگە. اولرنى اۋقىب-اق، واقعيلىك عىناً جانلى منظره كۇز اۇنگىمىزده گۆدەلنهدى. نوابى نىڭ "لسان الطير" ("قوشلر تىلى") اثرى، عارفانه غزلىرى اېسە تۇلە روشده مجازى طريقده يازىلنگن. اوشبو مقالهده انه شو ايگى يۇنەلىش حقىده سوز يوربىتەمىز.

شعرده چىن بيان نىمە؟

كۇپچىلىك شاعرلر اجتماعى حياتده يوز بېرهدىگن واقعه-حادثەلر، حالت، كىفىت، روحى، ايچكى كېچىنمەلرنى جانلى و حقىقى قىلىب تصويرلب بېرهدىلر. لفظى و معنوى سوز صنعتلرىدن تۇلە استفادة قىلنگن حالده انه شو واقعيلىكنى گۆدەلنتىرهدى. نوابى نىڭ اىستلنگن غزلىنى آلىب كۇرسنگىز اونده بىرىنچى اۋرىنده

حياتيلىك موج اورىب تورهدى. سۇز و معنا اۇرهميده انسان ياكه نرسه-حادثه نينىڭ تصويرى توگول اۇزىنى هم بى ملال تويوشىنگىز و كۇرېشىنگىز ممكن. مثلاً:

حسنى آرتىر يوزده زلفين عنبر افشان ايله گچ،
شمع روشن راق بۇلور تارىن پرىشان ايله گچ.

مصرلارنىڭ مضمون و ماهيتىگه اعتبار قره تيب، مذكور بيتنى بىر كۇزدن كېچىره يلىك. شاعر دېدى كه: اگر گۇزەل صنم ساچلرىنى خودى عنبرگه اۇخشە تيب، يوزلرېگه يايىب تشلەسه، حسنى يە-ده آرتىب، آلدىنگىدن كۇره هم چىرايلى راق بۇلەدى، دېسە ايكىنچى مصرعه اېسە شاعر بو فكىرىنى بىر حياتى مثال كېلتىرىش بىلن اثباتلشگە توتىنەدى. شمع نينىڭ ياروغلىگى كۇپ بۇلىشى، يە-ده روشن راق تارتىشى اوچون اونىڭ تارلرى تۇزغىتىلسە، يايىب توريب ياقىلسە، ياندىرىلسە، يە-ده نور افشان، سىر يالقىن، يارقىن راق بۇلەدى دېماقده. چىندن هم اېنگ گۇزەل حۇسن اوزره قۇنغىر تۇزغاق ساچلر ساچىلىب، يايىلىب تورسە، محبوبەنى كۇركمراق قىلىب كۇرستەدى. اوندەى يوزنى تۇيىب كۇرېشىگە آشيقەدى اېمىسى كۇنگل؟
ياخود:

عارضىن ياپقچ كۇزىمدىن ساچىلور هر لحظه ياش،
بۇيله كىم پيدا بۇلور يولدوز، نهان بۇلغاچ قوياش.

كوهلىك (گۇزەل) نازىن اۇز ياناغى/عارضىنى ياپسە، يشىرسە، مېنىڭ كۇزلىرىمدن هر لحظه ياشلر ساچىلە بېرەدى، دېدى شاعر بىرىنچى مصرعه. بو منظره خودى، قوياش باتسە كۇكدە يولدوزلر پيدا بۇلەدىگن كى بىر حالتگە مېنگزە تىلگن. يعنى، يارنىڭ حۇسنى قوياشگە، شاعرنىڭ كۇز ياشلرى اېسە كۇكدە تون قارانغىدە بادرب چىققن سان-سناقسىز يولدوزلرگە اۇخشە تىلە يېتى. گۇزەل نينىڭ ساچى اېسە، تىم قارانغى توننى اېسلتەدى. گويا ساچلر قرا تونگە اۇخشە، يار يوزىنى-قوياش يايىب قۇيگن كى. نوابى نينىڭ بو گۇزەل بيتىنى اۇقىگن مولانا لطفى شونگە اۇزى نينىڭ اۇن ايكى مىنگ بيتلىك دېوانىنى المشتىرماقچى بۇلگنى تارىخده مۇرلنگن- بار حقيقت. تۇغرى-ده، اوشبو بيتدە

يارىنىڭ يوزى بىلن كۆكدهگى قوياش و يولدوزلر اۋرتەسىدەگى تناسب نەپتدە مەھارت بىلن استادانە تصويرلنگن.

چىندن ھەم بىر اۋىلب قرەسنگىز قوياش باتگندن سۇنگ كۆكده يولدوزلر پىدا بۇلەدى. يعنى ياناقلر قوياشگە، عاشق كۆز ياشلرى اېسە يولدوزلرگە اۋخشەتيلگن. حسن نىنگ كۆركى بىر حيات كوزەتیش بىلن ياقىملى قىلىپ تصويرلنگن. قىد قىلگنېمىزدېك بو بىتدە اۋز تىۋرئىدەگى شاعرانە تصويرنى، فكرىنى بىر حقيقى مثال آرقەلى بيان قىلەدى شاعر. كتھراق پلانده چىن بيان مسئلەسىگە قرەيدىگن بۇلسك، ينە كۆپل حياتى واقعىلىك و تارىخى فكتلرگە دوچ كېلەمىز. غزل بىتلرى قىتدە بدىعى تصويرلر احساس-سېزگىلرېمىز آرقەلى مېيەمىزدە جانلنەدى. اوندن ذوقلنەمىز، لذت آلەمىز و قىتتىق تائىرلنەمىز. شاعرنىنگ كوچ و قدرتى شوندى كە، تصويرلەگن واقەلر قووانچلى بۇلسە سوبنەمىز؛ ناخوش حالتلر بۇلسە اچىنەمىز البتە.

نوابى نىنگ "خمسە" سىدە چىن بدىعى بيانى جودە كۆپ اوچرەتەمىز. مثال صورتدە "خمسە" تركىيىگە كىرووچى "فرھاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۵۳-بابىدە شاھ غرىب مىرزاگە اۋگىتلر بىلدىرىلىپ، مىرزا اولوغ بېكدن سۆز آچەدى. نوابى اونىنگ دانشمىدلىگى، فلک شناس عالملىگى، بويوك استعدادى، علم و كمالىنى مقتب، اىەنچلى اۋلىمىنى منە بوندەى تصويرلنەدى:

تېمور خان نسلېدىن مىرزا اولوغ بېك،
كە عالم كۆرمەدى سلطان انىنگ دېك.
انىنگ ابناى جنسى بۇلدى برباد،
كە دور اھلى بىرىدىن ايلەمس ياد.
و لېك اول علم سارى تايدى چون دست،
كۆزى آلېدە بۇلدى آسمان پست.
رصد كىم باغلهمىش زېب جهان دور،
جهان ايچرە ينە بىر آسمان دور.
بىتیب بو نوع علم آسمانى،
كە اندىن يازدى "زىچ كۆرەگانى".

قىيامتگە دېگونچە اهلِ اِيَام،
يازىلر انىنگ احكامىدىن احكام.

يۇقارىدەگى بيتلر نىھايىتدە تاثرچن، معنالى و جانلى قىلىپ افادەلنگن. بو بيتلرنى اۇقىگن آدم بى اختيار ۱۵-عصرگە بارىپ قالەدى. پىدرگش عبدالطيف نىنگ قىلمىشلرىدن دَراو اىچىدە الم، اچىنىش و اۇكىنىشنى تويەدى كىشى. اولوغ بىك حقىدەگى مذکور بيتلر مهم بىر شىخىت و تارىخى واقەدن سۇز اچماقدە. نوابى نىنگ غرىب مىرزاگە اۇگىتلرى (شو بيتلردن آلدىن كېلگن شعرلر)، ساقىنامەدەگى زامانداش دۇستلرى حقىدە يازىلگن شعرلر هم حىياتى قىلىپ بىان اىتيلەدى.

نوابىدە حَقانى تصويرلشلىرى بىئە-اىكىتە مثال بىلن چىكلب اۇتىپ بۇلمەيدى. بوندى تىرىك منظرەلر شعرنىنگ جانىدن اۋرىن آلگن. بو كى شىخىلرنى اۇقىپ تۇغرىدن-تۇغرى واقەلر گواھىگە ايلنەسىز. اىرىم حالتلردە تصويرلر اشتراكچىسى بۇلىپ هم قالىشىنگىز ممكن. "حىرت الابرار" داستانى نىنگ سلاطين بايىدە يورغىزىلگن فكرلر بى مانند بيتلر ايله گۇزەل منظرە يره تىلەدى. داستان نىنگ ۲۶-بابىدە سلطانلر سرايى، حكمدارنىنگ اېلگە مناسبتى، يورغىزە تورگن حُكم و يارلىقلىرىنى نىھايىتدە جانلى قىلىپ تصويرلەيدى اولوغ شاعر:

چونكه فرح بزىمىغه عزم ايله دىنگ،
عیش و طرب عزمىغه بزم ايله دىنگ.

قصرکه بزم اندە مهيا بۇلوب،
زىنتى فردوس معلا بۇلوب.

پردەلرى رشتەسى اېل جانىدىن،
لعلى و شنگرفى اولوس قانىدىن.
شمسەسى اېل مالى بىلە زرنگار،
اېل دُر و لعلى بىلە گوهر نگار.

خشتىنى مسجد بوزوبان كېلتورورب،
 تاشىنى ابل مرقدىدىن يېتكوروب.
 انده توزوب مسند شاهنشې،
 عيش و طرب جامى اوچون مشتې.
 بزمده ساقىلر اۋلوب جلوه ساز،
 اهل غنى هر سارى داستان نواز.
 هر نې كه مرغوبى اېرور نفس نېنگ،
 تاپىلوب اول بزمده بېر يۇق كه مېنگ.
 تېل بارى اول دېب كه دېمك خوب اېمس،
 كۇروبان آنى كه مطلوب اېمس.
 غۇرېدهدىن اۋزگه اېشىتمەى قولاق،
 كامى اوچون توتمەى اېلىك جز اياق.

اوشبو مثنوى بېتىدەگى فكرلر توشونرلى قىلىپ بيان قىلىنماقده. مجاز، استعاره، تمثيل كىبى بدىعى سۇز صنعتىدىن كۇپ هم استفاده قىلمەگن. اينجودېك تېزىلگن بېتلردە شاه نېنگ بزم و خورسندچىلىككە بېرىلىشى، شادمانلىك مكانى بۇلمىش قىصرنېنگ تصويرى نھایتدە سېر بۇياق بۇلىپ، و آخىردە شاه نېنگ خلققە، اېل-يورتكە بېفرقلىگى، عيش و عشرتدن اۋزگە سىنى اېستمەگنى قلمگە آلىنگن.

ادىياتدە مجاز نېمە؟

مجاز دېب حقيقى بۇلمەگن، اۋز معناسىدىن باشقە كۇچمە معنالردە ايشلەتېلىشگە اساسلنگن بدىعى اصول و سۇز صنعتىگە ايتىلەدى. بونده شعردهگى اصل معنا بېلن كۇچمە معنا اۋرتەسىدەگى باغلىقلىك سقلەنىپ تورهدى. مجازدە نە فقط بدىعىلىك افادە اېتىلەدى، اونده بيان هم قىسقە، ايخچم قىلىپ تصويرگە آلىنەدى و كىشىدە كلام نېنگ تاثيرنى آشېرهدى. واقعه-حادثەلر، حالت و تورلى-تومن كېچىنمەلر گۇزەل، جاذبەلى و تاثيرچن تصويرلنەدى. فكر، حالت، كىفېت، واقعىلىك معنا كۇچىرىش ياكە، كۇچمە معنا آرتىرىش يۇسىنى بېلن توشونتىرىلەدى. مجازى معنا كسب اېتنگن نرسە-حادثەلر اۋزى نېنگ توب معناسىدە ايشلەتېلمەيدى. بېرار مناسبت و

اۋخشەتېش آرقەلى مجازى معنالردە قۇللىنىلەدى. مثلاً، باشقە مجاز شىكللىرى كىبى قوشلر، حيوانلر، اۋسىملىك، آسمان جىسملرىنى جانلنتىرىش و اولرنى گېگە سالىش مجازى بيان اوچون اساس بۇلىب خذمت قىلەدى.

علېشېر نوابى اۋز ايجادىدە نە فقط مجازى معنادەگى سۇز، عبارەدن فايدەلنگن بلکہ، مجاز اصولى بىلن بوتون باش بىر اثر هم يازگن. مجازنىنگ اهمىتى اونىنگ كېنگ قۇللىنىشە دىر. مجاز بىلن بيان بېزەتيلەدى، تىل گۇزەل نطق لباسىنى كىيەدى.

ادىياتدە مجازى اۋبرز (تصویر) حقىدە سۇز كېتگدە، سوبېكت (شخص)، نرسە، واقعە-حادئە كىبىلر قدرتلى سۇز واسطەلرى آرقەلى يعنى، تمثىل و استعارە يۇلى بىلن جانلنتىرىلىشى كۇزدە توتيلەدى. نوابى اۋز اچكى كېچىنمەلرى ياخود، اثرلرېدەگى اۋبرز (بدیعی قهرمان)لر پسىخالۋىزى سىنى آچىش مقصدىدە مجازى تىلدن كېنگ استفادە قىلگن. نوابى اثرلرېدە حيوانلر، قوشلر، حشرات، تاغ و تاش، سما جىسملرى، بارىنگكە، بوتون طبعىت گېپىرتىرىلەدى. اولر خودى بىر جان ذات كىبى المىنى يازىب، درد و حسرتلرىنى تۇكىب سالەدى. ياخود، تىرىك قهرمانگە تىرىك انسان كىبى جواب قىتەرەدى. واقىلىك، فكر و تصور بىلن مجازى اۋبرزلر اۋرتەسىدە دىالوگ و منالوگلر وجودگە كېلەدى.

"خمسه" داستالرىدە اىرىم مقالت و حكایتلر، شونىنگدېك، "لسان الطير" كىبى بوتون بىر اثر مجازى يۇل بىلن ايجاد قىلىنگن دىر. نوابى تعبىرى بىلن ايتگن مجازى حقىقت اسرارىنى مجاز صورتىدە كورگوزىلگن

نوابىنىنگ "فرهاد و شىرىن" داستانىدەگى بىر اېپىزۇدى تىلگە آلسك. فرهاد سوبوگى يۇلىدە قنچەلر جان چېكىب، شىرىن گە وفادار اېكنلىگىنى اثبات قىلمەسىن، بىراق، خسرو پروپزىنىنگ ايشانچىنى قازانە آلمەيدى. فرهاد خسرو پروپز تامانىدن توتقون آلىنىب، اۋلىم جزاسىگە محكوم اېتيلەدى. اونى دارگە آسماقچى بۇلگنىدە، بىر نېچە حكيم و دانشمند ارەگە توشىب، فرهادنى اۋلدېرىشەن كۇرە، زندانگە سالىنىشى؛ اونىنگ قصد و نىتى يخشى معلوم بۇلگونگە قدر سلاسل زندانىدە اوشلەنىب تورىشىنى تكليف قىلىشەدى. و نهايت فرهاد دەشتلى سلاسل قۇرغانىگە آلىب بارىلىب قماققە سالىنەدى.

كە چون فرهاد اول قۇرغانغە باردى،
 نگهبانلر بيله زندانغە باردى.
 انى اسرلرل اپردى پاس بىرلە،
 بۇلبىدە قوم تۇشب الماس بىرلە.

فرهادنىنگ زندانگە سالىنىشى اصلىدە بىر اضطراب سىرى قدم قۇيىشنى
 اېسلەتتىش دىر. فرهاد استادى سقراطدن شوندى بىر يَشىرىن علم اۋرگنگن اېدى
 كە، قندە شرايطدە بۇلمەسىن زنداندىن چىقىپ كېتە آلر اېدى. اما، فرهاد "اېلگە
 عذاب اېتمەسىن"، دېيە بو ايشگە قۇل اورمەيدى، اۋلىگە قۇل-آياغىدىن كىش و
 زۆلانلرنى بېچمە تورهدى. و نهايت فرهاد تومنات خلق كۇمگىدە زنداندىن
 بۇشەتيلەدى.

بو سېوېكىلى انسان الەمان باشىگە نې كېلسە تقدير اۋلەراق تن آلەدى.
 شوندى قىلىپ فرهاد كېچەسى سلاسل قۇرغانىدىن چىقىپ چۇل و بىبان، تاغ و
 تاشگە بۇل آلەدى. فرهاد شىرىن عشقىدىن دشت و وادىگە قرەب داد و فرىاد اورىپ
 باررکن، كۇنگلىدە يەنە سېوگى اۋتى النگە آلەدى، كويىب اۋرتنە باشلەيدى و دردلرېنى
 ايتىشگە اۋزىگە همدرد واسطە قىدىرىشگە توشەدى:

ينە كىم عشق اۋتى اوردى زبانه،
 چېكر اپردى فغان بى خودانه.
 قۇير اپردى همول وادي سارى يوز،
 قىلىپ قطع آلبده تاغ اۋلسە گر توز.

فرهادنىنگ عقلى باشىگە كېلىپ، عشق جنونىدىن چىقىپ، هجراندىن سۇز
 آچەدى. انسان بۇق بېردە دردىنى كىمگە ايتىشى كېرەك؟ شو پىت اونىنگ قاشىگە
 حيوانلر، بىرتېقىچ جانوارلر، طرفە قوشلر پيدا بۇلە باشلەدى. حيوانلر عاشق فرهادنىنگ
 دېگنلرېنى تىنگلەب، او بىلن همنفس و همدرد بۇلەدىلر:

جنوندين كيم تايپ طبعيده آرام،
قاشيده جمع اولوب دايم دد و دام.
سليمان دېك بَرِيغِه حكْمى جارى،
اگر دشتى ويا خود كؤهسارى.

فرهاد ارسلاننى مينيپ، قاپلان و باشقه ييرتقيچ جانوارلردن روحلەنيپ،
آرقەسیدن ابرگشتيره باره بېرهدى واديده:

بؤلوب اول گاه شېر اوستيده راکب،
صبا و وحش انگه خيل مواكب.
زمانى ببر و قاپلاندين بؤلوب شاد،
قيليب دلدار كويى ايتلرين ياد.

هر بير حيواننى اؤزيگه يقين آليب، اولرنى قوچه باشلهدى:
اول بؤريگه يوزله نيپ:

بؤريگه شرح اېتیب گه عرض حالين،
تؤکيب ياش، ياد اېتیب يوسف جمالين.

كېين تولکيگه:

بؤلېب تولکوغه بو ينگليغ نيازى،
كيم اول كؤى ايتلريغه بېرمه بازى.

سؤنگ قولانلرگه:

قؤلين ايلب قولانلر بؤينى بندى،
اېتیب ابرکين دېبان اول آى کمندى.

تغين كييکلرگه:

قيليب گاهى كييکلر بيرله بازار،
تيلب مشکين غزالين ييغله بان زار.

تاووشقانلرگه:

تاووشقان اويقوسى اندىن آلىب هوش،
ساغىنىب دلبرىدىن خواب خرگۇش.

حيوانلرگه بغيرىنى آچەدى؛ فرهاد اولر بيلن قۇشيليب، حيوانلر دنياسىگه كىرىب
آلەدى. نوبت قوشلرگه يېتەدى. باشىدە ككلىككە يوز بورىب زارلنەدى. تاغ
ككلىكلرى نىنگ بيتە-بيتە قدم تشلب يوريشلرىنى كۇرىب، رعنا بۇيلى گۇزەل نىنگ
سیر اېتىشلىرىنى كۇز آلدیگه كېلتىرەدى:

كۇروب كېك درى نىنگ سیر گامىن،
قىلىب ياد اول بُت رعنا خرامىن.

دشتلر ارا يېلىب-يوگورىب آزگن گودەسىنى هُما قۇشى نىنگ آلدیگه آتىب، «بو
قاق سويكنى سېوگىلىم اېنلرېگه آلىب بارىب تشله!» دېر اېدى:

هُماى آليغه جسمى و هم تكنى،
سالىب كيم، اېلت ايتىگه بو سۇنگكنى.

حمامه (كبوتر)نى كۇرگندە اونىنگ قناتلرىنى اۇپىب، مېندن سېوگىلىم گه خط آلىب
بار دېردى:

قناتلرين اۇپوب كۇرگچ حمامه،
كه يار آليغه مېندين اېلت نامه.

آلدىن **قىرغاوول** چىقىب قالسه، رعنا قد يارى نىنگ ايرىليغىدن آه چېكردى:

تذرو اېتسه خرام آليده ناگاه،
چېكىب اول قد رعنا هجرىدىن آه.

قرغە نىنگ قاشىده فغان كۇتريب:

- سېن بو قاره لىكنى اونىنگ (شېرىن نىنگ) ساچىدن آلگن بۇلېشىنگ كېرەك؟! -
دېب سۇرردى.

قىلىب زاغ آلىده افغانغه آهنگ،
كه زلفىدىن مگر كسب ايله دىنگ رنگ.

طوطى نىنگ آلىده هوشىنى يۇقاتىب:
- سېن بوندهى سۇزلىرى اونىنگ لىدىن اۋرگنگن سېن، - دېردى.

اېتىب طوطى قاشىده هوشىن گم،
كه لعلىدىن مگر آلىدىنگ تكلّم.

قاره بغير دېگن قوشنى قۇبىنىگه آلىب، اونگه اۋزى نىنگ كويگن يورهك-بغرى
حقىده حكايه سۇزلب بېرردى:

قوچوب قۇبىنى ارا بغرى قرانى،
انگه دېب بغرى كويگن ماجرانى.

قۇمرى گه تىكىلىب تورىب، تىنمەى يىغلر، اونگه اۋز بۇيىنىده گى زنجىرلر
تۇغرىسىده گپ آچردى.

باقىب قۇمرى سارى يىغلب به غايت،
اېتىب اۋز بۇيىنى طوقىدىن حكايت.

هدد (پايشك-پۇپى قوش) نى كۇرىب، شوندهى فغان قىلردى كه، نتيجه ده
باشىدن اۋت چىقىب، بو اۋت پايشك نىنگ تاجىگه اۋخشىب كېتردى.

دېبان ھىدھىغە ساز اېلب فغانلر،
باشىغە اۋت توتاشقاندىن نشانلر.

بلبل نىنگ آلدىگە كېلىپ، عشق اۋتىدە كويگىنىنى بىر-بىر سۆزلردى:

قىلىپ بلبلغە اۋز سۆز ايچرە بىر-بىر،
انى عشق كول اۋتى قىلغاننى تقىرير.

اگر شباوپز (حق قوش) كېچەلرى سېرەب قالسە، فرھاد ھم اۋزى نىنگ
افسانەسىنى يىنگىدىن باشلردى:

چو فریاد ایلەبان مرغ شباوپز،
چېكىپ اول داغى اۋز افسانەسىن تېز.

يوز خيل تاووش چىقىرىپ ققنوس قوشىگە ساغىنچ سلاملىرى ايتردى:

بېرىپ يوز لحن ايله ققنوسغە يىغام،
اېتىپ ھجران اۋتى سۆزىنى اعلام.

تون اېگىگە كوموش لباسىن كىيگىدىن سۇنگ فرھاد كون چىقرگە يوزلنەدى و
ياقەسىنى آچىپ، يىلنگ تۇش حالتدە تانگ قوشلرىگە اۋخشىب بوندەدى دېدى:

دېبان، كاي صبح مېن عشق ايچرە غمناك،
نى معنى دىن سېن ايلب سېن يقا چاك.
بار اۋخشر مېن كېبى مېر نھانىنگ،
كە سارىغ يوزدەدور اشك روانىنگ.
مېنىنگ دېك اۋرتە نور اۋخشر ايچىنگ ھم،
كە ساووغ آھ اېرور آغزىنگدە ھردم.

مگر جانينگه ايتدينگ هجر ايليدين،
 كه مېن دېك آه اورورسېن تانگ يېليدين.
 تنيم دېك كويمسه جسم نزارينگ،
 تون و انجم نې دور دود و شرارينگ.
 چو صاحب دردسېن درديمغه رحم اېت،
 ترخم ايله بان فرياديمه بيت.
 سحر كيم گلشن ايچره گل آچيلغهي،
 گل اوزره طزه ي سنبل آچيلغهي
 چو گل تېرمككه اول سرو گل اندام،
 قۇير گلشنده گل رخ لر بيله گام.
 ساووغ آهيمنى بيلگورتوب دمينگدين،
 كوزوم ياشيني انگلت شبنمينگدين
 طلوع ايلب چو مهر عالم افروز،
 دېبان كاي پرتوينگ بزم غم افروز.
 مگر مهر اوْتيدين مېن دېك حزين سېن،
 نې دېن، يۇق اېرسه مونداغ آتشرين سېن؟
 مگر مېن دېك مرادينگ قيلدى پدرود،
 كه تېرهب هر يان اشكينگ دېن بارور رود.
 فلک دېن دور مگر مېن دېك عذابينگ،
 كه اوْرتنمك بيله دور اضطرابينگ.
 اگر يۇق هجر ارا اوز دېن باريب سېن،
 نې دېن مېن ناتوان دېك سارغريب سېن؟
 جنون مېن دېك اوْتونگه قۇيمسه ياغ،
 مقامينگ نېگه صبح و شام اېرور تاغ؟
 مېنينگ دېك بۇلمه سنگ قيغو ايچينده،
 نې دېن گه اوْتده سېن، گه سوو ايچينده؟
 باري حالتده چون همدرديم اۇلدونگ،
 انيس جان غم پرورديم اۇلدونگ.

نهايت فرهاد تانگ يېليگه اېمس بلکه، تانگ نينگ اۋزيگه يالباريب، «اگر شيرين تانگ سحر زلفينى ياييب گل تېريشگه قدم باسيب چيقسه، درديمنى اونگه شرح ايله. اوبيگه بارسنگ زنه ارانى عشقيده كويگنيمدن آگاه قيلگين» -دېيدى.

چو اۋتسنگ مهوشيم نينگ مسكنى دين،

توشوب اقبال ينگليغ روزنى دين.

طريق مهربانليغى فن ايله،

قاشيده كويمكىمنى روشن ايله.

يوزوم لونينى رنگينگدين عيان قيل،

غميم خيلينى دردينگدين بيان قيل.

روان و ساده قىليب يازيلگن اېنگ گۈزەل بو بيتلردن شونى انگلەيميزكه، حيات نينگ ضميريده انسان و عشق ياتهدى. عشق و محبت كيشينى تيريكليك سىرى باشلب، حياتگه ذوق و شوقينى آشيرهدى. سېوگى طفيلى انسان نينگ حياتى رنگين بۇليب، چۇغله نيب تورهدى. سېوگى آرتيدن آدم نينگ حياتى معنا كسب اېتتيب، يارقين توس آيب، يشش اوچون اميدى آشيب باره بېرهدى.

نوایى حکایتلریدن

بیلگنینگیزدېک، شاعرنینگ "مجالس النفايس" تذکره سیده تورلى-تومن شاعرلر، قلم اهلى و ایجادکارلر حقیده قیزیقمن-قیزیق معلومات بېریله دی. بو اثرده نه فقط شعر و شاعرلر حقیده گپیریلگن، بلکه، سؤز صنعتی حقیده هم گپ کپته دی؛ شعر و فکر بدیعت ترازوگه سالینیب بهالنه دی. شونینگدېک، ایجادکارنینگ بېرار ساحه گه مهارتی، شخصیتی، یوریش-توریشی، قیلیغی، خلق-اطواری، اخلاقی، اجتماعی موقعی، بېران تصوفی طریقتگه کیرگنی، تحصیل و تعلیمی، خصلت و صفتلری هم بیان قیلینگندیر. شونینگدېک، بو اثرده نوایىنینگ شاعرلرگه بؤلگن شخصی مناسبتی، ایجادی همکارلیگی؛ قلمکشلرنی رغبتلتیریش و اولرنی هر تامانله حمایه قناتی آستیگه آلگنی علیحده اؤرین توتهدی. "مجالس النفايس" ده هرات ادبی محیطی حقیده بیزگه چیرایلی معلومات و خبر یېتکزیله دی. اپندی انه شولردن ایریملری خصوصیده بیر شینگیل معلومات بېرسک.

علیشېر نوایى "مجالس النفايس" نینگ اوچینچی (نوایى بیلن بیر زمانده یشهگن، نوایى کؤرگن و بیلگن شاعرلر حقیده) مجلسیده مولانا سوسنی دېگن بېر شاعر تۇغریسیده شوندهی معلومات بېره دی:

«آزادهوش کیشی دور، کؤپرک اوقات مهْد علیا گوهر شاد بېگیم مدرسه سی

تېگره سیده بؤلور اپدی، اما اپندی شهرده ساکن دور»....

دېمک، معلوماتدن انگله شیلگنی دېک، مولانا سوسنی گوهر شاد بېگیم مدرسه سی (نوایى قوردیرگن مدرسه تېوره گیده هم صوفی مشرب شاعر یوریشگن؛ مدرسه ده تعلیم آلیشگن) اطرافیده یوریشنی کؤپ یاقتییرکن. مدرسه اؤز وقتیده کؤرکلی بؤلېب، شاعرلر اونینگ اطرافیده تۇپله نیشیب، شعرلر یازگنلر. نوایى نینگ بو گپی سوسنی نینگ بېلیمگه چنقاقلیگیدن دلالت بېره دی. شاعرنینگ حسین بايقرا

سرايىگە يقىن تورىشى اونىنگ كۇنگلىگە تۇقلىك و آسايىش بىخىشده قىلگن. سۇنگ او شىرده قۇنىم تاپىب ىشەى بىرگن.

مولانا سوسىنىنىگ عجاىب صفتلىرىدىن بىرىنى نوابى شوندهى صمىمىت ايله تىلگە آلهدى:

(او) «بى فايدة اېل بيله مصاحبلىق (صحبىتداشلىك) قىلمىس، نى اوچون كىم، بى جەت مشقتلرنى اۇزىگە روا كۇرمىس. امىد بو كىم، بو دولت برچەغە نصىب بۇلغەى»...

قەصدن حصە شو كه، بىكارچى آدملىر بىلن هم صحبت بۇلىش و وقت اۇتكىزىش كىشى گە بى جەت تشوبىشلىر كېلتىرەدى نوابى قرەشىچە (چىندن هم بو بىر حقىقت!). بى فايدة آدملىر بىلن هم صحبت بۇلمىلىك نىنگ اۇزى بىر دولت، دېدى نوابى. بو دولت برچەمىزگە تاتىسىن، يوقسىن-يا نصىب!

اىكىنچى واقعه شوندىن عبارت كه، نوابى "مجالس النفايس" تذكىرەسىده اۇز زمانەسى نىنگ مشهور شاعرىدىن بىرى حقىده قىزىق بىر معلوماتنى يازىب قالدىرگن:

خواجە يوسف برهان- حاضرگى شىخ اسلامى احمد جامى (ق.س) نىنگ يقىنراق اولادىدىندور. فقر و فنا طرىقىده سلوك قىلور اېردى و تجرد و انقطاع (باشقە لردن اوزىلىب ىشەماق) رسمىن كۇپ مسلوك توتر اېدى. و جمعى اهل طرىق نىنگ صاحب طرىقى اېردى و موسىقى علمىن هم ىخشى بىلور اېردى و فقير (ع.نوابى) موسىقى فىئىده انىنگ شاگردى مېن. كۇپراق اۇز شىرىگە موسىقى باغلىر اېردى. "اصفهان" عملىنى بو بىتغە باغلىتور كىم:

رسىد موسوم شادى و عىش و طرب،
اگر گدا به مراد دلى رسد چه عجب.

علىشېر موسىقى علمىنى ىخشى بىلن و بو فندە اثر يازگن، دىب خبر قىلگنى بو متندە حقىت تاپگنى اۇز اثباتىنى تاپەدى. چونكه، موسىقى علمىده مولانا خواجە يوسف برهان گە شاگرد توشگن. نوابى شىرلرگە كوى بستەلەگنى هم موسىقه چىلر اعتراف اېتەدىلر.

نوابی سؤز اوسته سی، شعریتنی تیرن توشونگن ذکا شاعر بؤلگنی حق. "مجالس النفایس" ده مولانا ریاضی دېگن بیر شاعرنینگ یازگن شعرى خصوصیده شونده ی معلومات بېره دی:

«مولانا ریاضی سمرقندلیغدور. متکبر و موجب کیشی اېردی. غزلنی به غایت خوب ایتور اېردی. جمع الفضایل و مقوی الدلائل کیشی اېردی و یتى قلم بیلن خطنی خوب بیتور اېردی و هم ملا حافظ که، قرآن مجیدنی یتى قرائت بیلن بیلور و اؤقور اېردی و هم کاتب و هم شاعر و هم معالی اېردی. علوم فنیده هیچ نیمرسه انغه مجهول قالمس اېردی. بو معنی غه تخلصی دلیلدور کیم، هر نیمرسه کیم، خیال قیلسه اېردی، ایتور اېردی و دېر اېردی و باغلا اېردی و خوب تصنیف قیلور اېردی. علم موسیقی و ادوار و نجوم و استخراج رمل و غیر ذالکه هیچ نیمرسه دین بی نصیب اېمس اېردی. بو غرا مطلع انینگدور کیم:

ستاره یی است در گوش آن هلال ابرو،
ز روی حسن به خورشید می زند پهلو.

ایکی مصرع آره سیده ربط جهتیدن بیر "که" لفظی کېره ک. فقیر انگه دېدیم که، بونوع یخشیراق بؤلغه ی کیم:

ز روی حسن در گوش آن هلال ابرو،
ستاره یی است که، به ماه می زند پهلو.

انصاف یوزیدین کېره ک که، مسلم توتسه اېردی، جدل بنیاد قیلدی، فقیر (نوابی) ساکت بؤلدوم. اؤز یارانلری تلاشتیلر هم قبول قیلمه دی. سمرقنده فوت بؤلدی». "مجالس النفایس" ده بونقه تاریخی قیزیق معلوماتلر سیراب.

پرده آرتىدهگى محبت ياكە نوابى اويلنگن مى؟

مبالغەسىز اولوغ نوابى شەرىتىنىڭ كتە قىسمى سېوگى-مىھبەت مۇسۇبىنى اۋز اچىگە قمرەب آلەدى. ھەر بىر مىصرەيدىن شاعرنىڭ عشقە يوغرىلگن لطيف رۇھى كېچىنمەلرى-يۇ، ھس-تۇيغۇلرى ياغىلىپ تۇرەدى. جانىم، دلبرىم، نىگارىم، ماھىم، سېوگىلىم، گۇزەللىم، يارىم، گىلىم، جانانىم، مەشۇقەم، مۇھۇبەم، سنىم سىنگىرى كۇپلەب عشقى مىراجەت و اۋبۇزلىرى شاعر شەرىتىدە جۇدە كۇپ بارە اوچرەتەمىز. بۇ سېوگى قەھمانلرى تۇصىفى، تۇصۇرى نەھىتدە يارقىن بۇياقلردە چىزىلگن بۇلىپ، كۇزلىرى قىمشتىرگۇدېك جۇلەنەدى.

قىزىق، نوابى دېك بۇيۇك شاعر، ادىب و اولوغ شەخسىت شۇنچە ھىل-مىنبى، مال-مىلكى، نۇفۇد، و اولكن مىنبۇتى بۇلە تۇرىپ، بابرى ايتگن دېك:

«علىشېر بېك...اۋغىل و قىز و اھل و عىالى يۇق، عالمى تۇر فرد و جرىدە اۋتۇردى» (بابرىنامە) -دېگن خېرى كىشىنى قىزىقتىرمەي قۇيمەيدى. نوابىنىڭ اۋزى اېسە، بىراونى سېوگى، كىم بىلن دىر اۋىلنگىنى، اۋىلنمەگىنى ھىچ قندەي مەلۇمات يازىپ قالدىرمەگن. او، اۋز شەخسى ھىياتىگە عايد مەلۇماتنى يوزەگە چىقىرمەي، اولرنى سۇز و سطرلر بىرىدە تۇگىپ، يىشرىپ كېتگن. كىمىنەنىڭ كوزەتەشچە نوابى نىڭ بىر غزلىدە ايكى قىزگە كۇنگل قۇيگىنى، بىرى وفات اېتىپ؛ ايكىنچىسى ھجرىدن اۋرتەگىنى تۇغرىسىدە سۇز كېتەدى.

بو ھقدە سۇنگراق يازىش نىتىمىز يۇق اېمس. بۇندىن تىشقىرى تىلگە آلېنگن مىسئە بۇيىچە، شاعر ائىرلرى علىحدە بىرمە-بىر كۇزدىن كېچىرىلسە، اولردە يارگە نىسبەتاً اۋمىچ (امىد)، اۋكىنىش، ساغىنچ، سېوگى كىبى كېچىنمەلر اىما-اشارەلر بىلن بىان اېتىلگن جۇدە كۇپ شەرلرگە دۇچ كېلىش مىمكن. بو خۇسۇدە قۇبى-راقدە سۇز يورىنەمىز.

نوابی نینگ تورموش قورگنی مسئله سیده اؤتمیشه یازیب قالدیریلگنی کبی، بوگونگچه شو باره ده (نوابی نینگ سبوگوسی خصوصیده) انچه-مونچه مقاله لر یازیب کبلینماقده. موضوعگه قیزیقن کیشی اؤزبکستان منبعلریدن بو حقدہ قیزیقندن- قیزیق یازیشلرنی اؤقیب آله دیلر. نوابی چیندنم خاتینلرگه حرمت کؤزی بیلن قره دیدی. عایله نینگ رونقی، گلچراغی خاتین دیر، دپیدی اؤز شعرلریده. نوابی اثرلریده اؤز یقینلری باره سیده هم کؤپ معلومات اوچره مه دیدی. خاتین-قیزلر اسملری هم اونچه کؤپ اېمس.

نوابی اثرلریده خاتین-قیزلر اسمی

شرق مسلمان مملکتلریده اعتقادگه اساساً خاتین-قیزلرگه تابو صفتیده قره ب کبلینگن، عیال قیافه سی بوگونگی دوردہ ایریم مسلمان یورتلرده همان یاییقلیگچه قالیب کبلماقده. عجبیلرلی جای شونده که، مسلمان اېرکلر اوچون عیاللر بهشتگه کیریش واسطه سی دیر. اما، گناه نینگ قویوق توتولری خاتین-قیزلر باشی اوزره قویون کبی ایله نیب، سوزیب یوره بېره دی.

مسلمانلر توشونچه سی بؤیچه عیاللر نینگ حتاکه آتلیرنی توتیش هم گناه حسابلنگن، بو نرسه حاضر هم کؤپل یاییق اسلامی اؤلکه لرده موجود دیر. بیراق، نوابی اؤز دوردہ حکم سوریب تورگن عنعنہ نی سیندیریب، "نسايم المحبت" اثریده ۳۵ ته عارف و صوفی عیالنی تنیشتیره دی. "مجالس النفايس" ده اېسه ایریم: "بديلي" و "مهري" تخلصی بیلن شعر یازگن خاتینلر اسمینی هم کبلیتیره دی. شونینگدېک، لیلی، شیرین، دلارام، دلاسا، پریرو، پریچهر، پریزاد، سمنبو و سمن سا... کبی داستانی عیاللرنی؛ حسین بايقرا خاتینی خدیجه بېگیم (سلطان ابو سعید نینگ بېوه سی)، همدہ مریم، بلقیس، زینب، خدیجه، فاطمه سینگری ایریم دینی عیال شخصلرنی هم تیلگه آله دی. شونینگدېک، تورک، خلچ، چیگیل، تورکمان، اؤزبېگیم،... کبی اېتنيک اتمه لرده هم گؤزهل قیزلر ناملری اوچره دیدی.

بولر آره سیده "فرهاد و شیرین" اثریده اؤن قیز هر بیرى: شاعر، رقاصه، صنعتکار، نقاش، فیلسوف، ناطق، تاریخچی، موسیقیدان قیزلرنی شعرى قهرمان صفتیده داستانیگه آلیب کیره دی و ناملرنی سنب اؤته دی:

كېلىب هر قيسى بىر فضل ايچره ماھر،
مھارت شېوھسى هر بىردھ ظاھر.

* * *

دلارام و دل آراى و دل آسا،
گل اندام و سمن بۇى و سمن سا.
پىرى چھر و پىرى زاد و پىرى وش،
پىرى پىكر زھى اۋن اسم دلکش.

سۇنگى كېلتىرىلگن اۋنتھ اسم بدىعى تۇقىمھ بۇلىشىگھ قرھمھى انىق-
تىنىقلىگى بىلن دقتگھ سزاوار دىر. بو آتلردن قھى بىرى نوايېنىنگ مھوبھسىنىنگ
اسمى بۇلگنى بىزگھ قارانغى. بلكھ، سېوىكلىسىنىنگ اسمى توركى/اۋزىپكچھ بۇلگن
بۇلسھ احتمالدن اوزاق اېمس.

نوابى يقينلىرى نىنگ ناملىرى

آنهسى نىنگ اسمى غياثالدين كىچكىنه (تېمورى شىزادهلردن غياثالدين منصوردن فرقلش اوچون اونى كىچىكنه دېگنلر) بهادر بۇلىب، اونى ("تارىخ رشىدى" نىنگ مۇلقى عبدالرحىم دۇغلات (بارگه خاله بچه) اۋز اثيرىده نوابى نىنگ آتەسىنى اۋىغور بخشىلرىدن دېب يازىب كېتىگن(؟). بو معلوماتنى باشقه هىچ قەيىرده اوچرەتمەيمىز. اۋزىپك نوابى شىناس عالملىرى بو معلوماتنى اۋىدىرمە، يالغان، اساس سىز، دىبه رد اېتەدىلر.

- آنهسى نىنگ اسمى معلوم اېمس
- شىخ بهلول نوابى نىنگ توغىشىگن كته آغەسى/اكەسى
- درويش علي نوابى نىنگ توغىشىگن اوكەسى
- محمد علي غرىبى (بلخ و خوارزم حاكىمى - ابوسعيد مىرزا اۋلادىرەدى) نوابى نىنگ تاغەسى
- شاعر مىر سعيد كابلى (سلطان ابوسعيد تامانىدن اۋلادىرىلگن) نوابى نىنگ تاغەسى

- آفاق بېگىم نوابى نىنگ يىنگەسى، درويش علي نىنگ خاتىنى
- امير كمالالدين نوابى نىنگ جىيىنى شىخ بهلول نىنگ توتىنگن اۋغلى
- مىر ابراهيم (كمالالدين نىنگ اۋغلى)، نوابى نىنگ جىيىنى گە اۋغىل سەنەلەدى، اكەسى شىخ بهلول نىنگ نىيرەسى

دولت بخت (خدىجه بېگىم و حسين بايقرا تامانىدن نوابى نىنگ حجرەسىگە سىنىش اوچون يوبارىلگن چۇرى) كۇرىب تورگىنىگىزدېك نوابى ائىرلىده مەنە شو اتلر تىلگە آلىنگن. بىراق شاعر سېوگن قىزىنىگ نامى قىد اېتىلمەگن. علىشېر نوابى (۱۴۴۱-۱۵۰۱) آلتىمىش يىل يىش، عايلە قورمەى-عالمىدن يالغىز اۋتەدى. سلطان

حسین بايقرا دۆرىده امیر کبیر (باش وزیر) لیک درجه سیگچه کۆتیرلگن؛ کتّه مال- دولت اېگه سی بۆلگن بو ذات نینگ اویلنمه گنی اؤز زمانیده کۆپچیلیکنی قیزىقتیرگن بۆلسه، بوگون هم قیزىقتیرماقده. ایریم یازووچیلر (عزت سلطان و اۇیغون نوابى درامه سیده) شاعر نینگ "گلی" اسملى بیر یخشی کۆرگنی و سبویگلیسى بۆلگینی ایتگنلر. نوابى شناسلر گلی اؤبرزیگه بدیعی تۇقىمه صفتیده قره بدیلر. نوابى غزلریده گل سۇزى کۆپ قۇللنلگنی باعث مذکور دارمه ده قید ایتیلگن بۆلسه احتمال.

ایریم ادبیات شناسلرده «نوابى سېوگن قیزگه حسین بايقرا هم کۆنگل قۇیگن، شو سبیدن نوابى اؤز اېمیکدش دوستى حرمتى یوزه سیدن اونگه اویلنمه ی اۇتگن»- دېگن میش-میشلر هم بار. نوابى بايقرانینگ خاتینی ملکه خدیجه بېگیمی سېوگن، دېگن ناتۇغرى گپلر هم ترقه تیلگن. بیراق، نوابى نیمه سبیدن اویلنمه گنی هنوزگچه نا معلوم. بعضیلر «علیشېر نوابى بوتون عمرینی ایجادگه بغیشلب، اویلنیشگه وقت تاپمه گن» دېب ایتهدیلر.

بیز یۇقاریده نوابى نینگ اویلنمه گنی خصوصیده، اونینگ زمانداشلىرى قیزىققنیگه اشاره قیلدیک. شولردن بیرى نوابى بیلن بیر دۆرده یشه گن اتاقلی ادیب و تارىخ نویس زین الدین محمود واصفی دیر. واصفی اؤزى نینگ «بدایع الوقایع» اثریده خواجه محمود طایب آبادی تیلیدن: «علیشېر نوابى طبعیده نفسانى شهوت و روحى لذتگه مېل نینگ چېکلنکنى» سرلوحه سی بیلن بیر مقاله بېره دی. اېندى انه شو معلوماتلرنى عیناً کېلتیره میز:

«بیر کون حضرت سلطان حسین میرزا علیشېرنینگ پارسالیگی و طهارتینی

بوزمسلیگی تعریفینی قیلیب دېدی:

«بو جناب دنیاگه کېلیب، حیات خلعتلرنی کییگندن بوپان اېتکلرېگه شهوت چرکینی تېگیزمه گنلر، فتوت و جوانمردلیک یاقه سی لعلین توگمه سینی خاتینلر هوا و هواسیگه توتقزمه گنلر». زمان بلقیسى، دوران زبیده سی خدیجه بېگیم بو گپگه باور قیلمه دی:

- بوندن چیقدى جناب میر (نوابى) اېرککلک خصلتیدن محروم اېکنلر-ده؟!

شو گپلر اوستیده بحثلشدیلر.

بیر آدم روم دن کېلیب جناب مولانا نورالدین عبدالرحمان جامی حضوریده روم پارسالرنی تعریف قیلدی:

- يزىنىڭ ولايتىدە شونىدە كىشىلەر پيدا بۇلدى كە، بىرار صاحب جمال محبوبى بىلن خلوت قىلىشكە مېسّر بۇلسەر و، او محبوبه ناز و كرشمەنى اۋرنىگە قۇيسە، اولر اۋزلىرىنى پناهراق جايگە آلەدىلر... سىزىنىڭ ولايتىنىڭىزدە ھم شونىدە آدملىر بار اېكن.

حضرت مولوى دېدىلر:

- گېنىڭىز تۇغرى، بونىدە آدملىر بار، اما بو يېردە بىز او آدملىرىنى حىز دېب ايتەمىز. خدىجە بېگىمىنىڭ دولت بخت اسملى بىر پرى پىكر، آى يوزلى چۇرىسى بۇلر اېدى. فلک آىى اونىڭ عارضى، قاشى و پېشانەسىدن رشك قىلىب اۋزىنى گاه يوزگە، گاه قاشگە، گاهىدە پېشانەگە سالىب كۇردى. آسمان آفتابى اونىڭ جىمالى تابىدن دېوانە بۇلىب، باشى-يو، يوزىنى آچگنچە گردون تامىدن يومەلردى. نور زنجىرلىرى بىلن باغلب قۇبىلمەگندە اۋز نورى كىبى اۋزىنى اونىڭ آياغى آستىگە تىشلەگن بۇلردى. سلطان حسين مىرزا، خدىجە بېگىم و مىر عىشېر اۋرتەسىدە بۇلگن مخفى گىلردە بوندىن باشقە محرم يۇق اېدى. مىر كۇنگل نىڭ بختىار قوشى ھر زمان اونىڭ عشق ھواسى فضاىدە پرواز اېتردى. خدىجە بېگىم بو رازنى آچىش مقصدىدە بعضى گىلرنى اۋرگە تىب، اونى مىر نىڭ اويىگە جۇنەتدى. لاجورد فلک نىڭ ياش كېلىنى مغرب سىياسىدە بېكىنىڭ و قاپ-قارانغو تون نىڭ گلدار مشكىن ياپىنچىغىنى اوستىگە تارتىڭ، او مىر عىشېر اويىگە كىرىب كېلدى. بى محل كېلگنى اوچون مىر حىرتدە قالدى. القىصە، اۋرگىلىگىنىدېك، بىر حكايت باشلب، اوزوندىن-اوزاق گىلردن كېىن، «ھو نىمە قىلدىم، جودە كېچ بۇلىب قالدى-كوا» دېدى. مىر، ھىچ قىسى يۇق، شو يېردە تونب قالورسن. مىر اونگە:

«بىر محنت خانەمىز بار، بو يېردە ىشش ممكن» دېب جواب بېردى. اونىڭ

مدعاسى شو اېدى، ايتگنى كېلدى. مىر:

«يانىمدەگى خانەدە اۋزىنىڭگە جاي حاضرلەگىن»، -دېدىلر.

كېچەدن بىر پس اۋتگىچ، اول سرو رعنا خرامان بۇلىب، مىر نىڭ خانەسىگە كىردى. مىر اونى كۇرىب، اونىڭ نىمە مقصدە كېلگىنىنى فھملەدى. اما ايندەمەي ياتە وېردى. اول شكر گفتار سۇزگە كىرىب دېدى:

- ای عالم مخدومی، آدملرنینگ نور دیده سی! بدنیمده گی هر بیر توک (موی) زنجیر بؤلیب مینی بو تامان سودره گندپک تصوّر قیله من. بو سودره ش کمینه کنیزه ککه بؤلگن عنایتینگیزدن دیر...

میر دبدیلر:

- بو تکلف و نیرنگلر ایش بېرمه یدی. نیمه مقصده قدم رنجیده قیلگننگیز معلوم بؤلدی. سیزنینگ برچه مسئله ده گی ایشینگیز مشکل بؤلدی. او اوزوندن-اوزاق گپلرنینگ سَری هم معلوم. شونده ی دبدیلر اونینگ قؤلینی آلیب، تیزه لر یگه قؤیدیلر...

بو مثقب (برمه-تېشووچی اوسکونه) بیلن مقصودینگیز دُرینی تېشه آلیشیمگه ایمانینگیز کامل بؤلسه کبره ک و بو کلید بیرله مرادینگیز دُرچی قولفینی آچیب، مقصود گوه رینی تاپه آلیشیم ممکن. شونی بیلینگ کیم، بیزده ابرککلیک خصلتی بار. قؤلیمیزدن کبله دی، اما قیلمه گنمیز، قیلمه گه یمیز هم.

ترک لذت های شهوانی سخاست،

هر که در شهوت فرو شد بر نخواست.

خلق پندارند عشرت می کند

بر خیال پور خود پَر می کند

معناسی:

شونده ی لذتنی ترک قیلماق سخاوت دیر، شهوتگه بېریلگن فایده کورمه دی.

خلق عشرت قیلماقنی نیت قیله دی، اؤز نینگ انه شو خیالیده پَر تۆکه دی.

بو گپلر خدیجه بېگیم و میرزا قولاغیگه یبتگچ، اولرنینگ میرگه بؤلگن اعتقادی

یوز، بلکه مینگ چندان زیاده بؤلدی... "زین الدین واصفی "بدايع"الوقايع". ۱۰۶-۱۰۷

پتئر. "بدايع"الوقايع" ده کپلگن متننی "نعیم نارقولوف ترجمه قیلگن.

حيات سيناولرىدىن اۋتگن شعريت

چو آخر بۇلرسىز عدم، اى رفيق،

غنيمت توتمالى بودم، اى رفيق!

نوابى

عليشېر نوابى ايجادى دايمى اۋرگنېلىشى كېرەك بۇلگن موضوعلر سېرهسى گە كېرەدى. نوابى تارىخده كيم بۇلگن؟ قندهى اجتماعى، سياسى موقعهگە اېگە بۇلگن؟ اولوغ شاعر بوگونىمىزگە نېمه اوچون كېرەك، او بېزگە نېمه بېرەدى؟ كى سۇراقلر يىنگى-يىنگى فكر، تحليل و فكتلرنى طلب اېتهدى. شونگە موضوع بۇيىچە دايمى ايزلىنىش همېشهگى ايشىمىز بۇلماغى كېرەك.

نوابى عالميگە كېرىش

عليشېر نوابى نېنگ حياتى و ايجادى سۇنگى يېرىم عصر ماينىده اۋزېپك و چېت اېل نوابى شناسلرى تاماندىن اطرفليچە اۋرگنېپ كېلىنماقده. نوابىنى توشونىش و انگلشگە بېغىشلنگن علمى تدقيقاتلرده كۇپراق تارىخى، ادبياتشناسلىك، قياسى ميتود، تېلشناسلىك، منبع و متن شناسلىك كۇزى بېلن يانده شيلدى. بو يۇنهليشلر بۇيىچە مھم علمى ايشلر عملگە آشيرىلېپ، قطار كتابلر يازىلدى. شو وقت اېچىده نوابى اثرلرى بات-بات چاپ قىلندى. اېنگ كېرەكليگى هم شولر اېدى.

اۋزېپك نوابى شناسلرى يىنه-ده آلدىنراق بارىپ، عليشېر نوابى شعريتىنى عادى خلققە يقىنلشتىرىش بۇيىچە هم اېرگو ايشلرنى قىلىشىدى. جملەدن، "خمسه" داستانلرى نېنگ نثرى بيانىنى توزدىلر. بونده "خمسه" داستانلرى قتيگە كېرىپ، اوندىن معنا آلىپ چىقەآلمەگن اۋقووچى يوزيگە، اثردهگى مصرعلر زمانوى نثر كۇرىنىشىده نايمان بۇلە باشلەدى. موضوعلر خودى نثرده يازىلگن كى عامە اختىباريگە قۇبىلدى.

شونىڭدېك، "خزايىنالمعانى" (تۇرت ديواننى اۋز ايچىگە آلەدى) نىڭ اغىراق بيتلىرىنى شرحلش و تحليل قىلىشگە هم كىرىشىلدى. اۋزبىك شاعرلىرى، ضيالى اديبلر همده ايرىم نوابى شناسلر تامانىدىن دها شاعرنىڭ اېنگ قىيىن، كۇپ قىزەلى، سىر معنا غزلىرى نىڭ مغزى چقىلىپ، ماهىتى آچىپ بېرىلدى.

ينه قىلىنىشى اېنگ ضرور ايشلردن: نوابى اثرلىرى نىڭ علمى-تنقىدى متنينى توزىش؛ شاعر ايجادىگە تنقىدى يانده شىش اېدى. معلوم و نامعلوم سبىلرگە كۇره بو مسئلهلرده يېتەرلىچە سىلچىش بۇلگىنى يۇق ھلى.

شولرگە قرەمەى، نوابى ھمان اۋرگىنىش و تدقىقات مركزىدە تورىيتى. خورسند بۇلگولىك جايى شوكة، اۋزبىكستان دە نوابىنى ايزجىل اۋرگىنىش عادت توسىنى آلگن. نوابى بۇيىچە هر يىلى يىڭى-يىڭى كىتاب، رساله، علمى-تدقىقى مقالهلر باسلىپ چىقماقده. اۋزبىكستان دە علىشېر نوابى شخصىتى، علمى، ادبى مقامى دولت اعتبارىدە، شو مقىاسدە قرەلەدى.

ھە! نوابى مىراثى بىتمس، توگنمس خزىنە، دېب بى چىز اىتمەگنلر. بو اولكن بايلىك ھىچ قچان اداغ تاپەياتگن نرسە اېمس. حقىقتدە، بو يوك نوابى شوق شىرىتى نىڭ برچە ژانرلىرىدە؛ عروض نىڭ برچە بحر و ترماقلىرىدە، بدىعى صنعت (لفظى و معنوى) نىڭ بار تورلىرىدە قلم تېپرتگن شاعر و ادىب سنەلەدى. شاعر بولرنى شكل اوچون گىنە اېمس، بلکہ، سۇزلرنى معناگە تۇيىنتىرىش، اولرنى معناگە بۇ سۇندىرىپ، فكر رنگمە-رنگلىگى اوچون خذمتگە آلگن دېسك عىن حقىقتنى ايتگن بۇلەمىز.

نوابى شىرىتى نىڭ معنا قىتلرلى نھایتدە كېڭ و رنگ-بە رنگ دىر. انسانلر آرهسىدەگى تورلى مناسبتلر (انسان پرورلىك، تعليم، تربىه، اخلاق، گۇزەللىكنى حس قىلىش، دنياوى حىياتگە كۇنگىل قۇيىش، يخشىلىك قىلىش... كى قىرەشلىر) انە شو معنا و منطق قىتلرلىدىن جاي آلگن مھم مسئلهلر دىر. بولرنى اولوغ شاعر قوروق بىيان بىلن اېمس، بلکہ، يوقارى بدىعىت، اينجە(نازك) خىيال ايله مقام و مرامى گە يېتكىزىپ ايجاد اېتگن، بو كىچىك ايش اېمس اېدى ذاتاً، كمدن كم ايجادكارگە نصىب بۇلگن امكانىت و استعداد مېوھسى دىر.

تۇغرىلىككە زوال يۇق

خمسە" تركىيىدەگى "حىرت الابرار" ("يخشىلر حىرتى") داستانى نىنگ اۇنىچى مقلتيدە نوابى "تۇغرىلىك و اېگرىلىك" بابىدە مفضل بحث آچەدى. اونده «وجود اوبى بو(تۇغرى) ستون بىلە بر پاى...!»-دېيە اېگرىلىك عاقبتى زوال تاپگوسى دىر دېگن حكمنى بېرەدى. بو حكم حياتى مثال و دليللر بىلن شعرى تىلدە بيان ايتىلگن.

نوابى قرەشىچە، تۇغرىلىك بو عادى گىنە يالغان اىتمسلىك اېمس، بلکہ، حياتنى تۇغرى تشكىل قىلمسلىك و تۇغرى يشەمسلىك؛ بىراونىنگ وقتىنى، حياتىنى اۇغىرلش دىپمك دىر. نوابى قرەشىچە كىشى نىنگ تىلى، قۇلى، نظرى تۇغرى بۇلماغى كېرەك. «توزلىك و اېگرىلىك» توشونچەلرىنى بدىعى افادە قىلرکن، ادىب بويوك صاحبقران امير تېمور دولتى نىنگ شعارى بۇلگن «راستى- رُستى» («تۇغرىلىككە زوال يۇق!») شعارىنى اساس قىلىپ آلەدى. بىر اميراتورلىككە اوستون بۇلە آلگن تۇغرىلىك، شخسى، عايولوى و اجتماعى حياتنى هم توتىب توره آيشىگە شېهە يۇق اصلىنى آلگندە.

و اما، «راستى- رُستى» دېگن توشونچە قى بېردن كېلگن؟ اوشبو عبارە نى علىشېر نوابى اۇز اثرلرىدە كۇپ بارە قۇلەيدى. بو اصلیدە، امير تېمور صاحبقران نىنگ تمغهسى بۇلىب، رسمى دولت مهر و امضاسى حسابلنگن. بو عبارە تۇغرىلىككە زوال يۇق دېگن معنانى انگلتەدى. نېگە دىر بو بىرىكمە اۇزبېكستان دە «كوچ عدالتدە دىر!»- دېيە ناتۇغرى ترجمە قىلىنگن. تارىخدن معلوم كە، صاحبقران امير تېمور شو تمغه بىلن فرانسە قىرالى شارل 6 بىلن يازىشمەلر قىلگن. تېمور كۇرەگاننى فرانسوسلر "تۇر كوران" اۇلەراق تنىگن، بىلىشگن و شو ات بىلن تنىگلر. بوندە نوابى سۇزلرگە معما كۇچىشىنى حسابگە آلىب، اۇق، يۇل، نى، نيزە، شمع، پلک، سنبل، سرو، قىل، نقت، گل، محراب، قدم، كۇز كى سۇزلردن استعارى معنادە فايدهلنىب، اولرگە شو معنانى يوكلەب، مثاللر ايله تۇغرىلىكنى اساسلەب، دليللەب بېرەدى.

هر كىشى كىم، توزلوك اېرور پيشەسى،
كجرو اېسە چرخ، نى انديشەسى.

سليمان، هرموزلر انه شو تۇغرىلىك سبب يورتى كېنگ و آباد، خلقى باى و معمور يشب، بوبوكلىك مرتبه لريگه كۆتيرىلدى، دېيدى نوابى. بونى بديعى افادەلب بېررکن اولوغ نوابى گېنى امير تېمور صاحبقران دولتى، دور و زمانىگه بورەدى.

انگه داغى گردش چرخ برين،
سلطنت ايچره بېرىب انداق نگين.
اول نيمه كيم، هر كيشى خانلىق تاپيب،
حكىمى انينگ بيرله روانلىق تاپيب.
خطدين اولوب انده داغى بو شرف،
خطى بولوب گوهر و خاتم صدف.
طرفه بو كيم خطين انينگ روزگار،
«راستى اول، رُستى» اپتیب آشكار.
قىلمسه بو مهر خطى يارلىق،
شاهغه يۇق غير گرفتارلىق.
توزلوک اولوب آخر انگه دستگير،
توزلوک ايله خلق انگه فرمان پذير.

نوابى تېمور سلطنتىنى تۇغرىلىك مركزىگه قۇيهدى. صاحبقران دولتى انه شو تۇغرىلىك سبب رواج تاپگنى گه اشاره قيلهدى. نوابى فكريچه، تۇغرىلىكنى جارى قيلماقچى كيشى ايكى تور راستلىققه اعتبار قره تماغى كېرەك.

هر كيشى كيم ايسته سه توزلوکكه غور،
انگله ديك آنى كيم، ابرور ايكى طور:
بیر بوکه، توز اولسه كيشى نينگ سۆزى،
يۇق سۆزى كيم، هم سۆزى-يو، هم اۇزى.
بیر بو که، يالغانغه تأسف بيله،
تۇغرى دېگه ی سۆزنى تکلف بيله.
يخشى دور اولغىسى خود بى گمان،
لېك ايکينچىسى هم اېرمس يمان.

نوابى نظرىدىن ايكى تور تۇغرىلىك بار: بىر سۇزى تۇغرىلىك؛ ايكىنچىسى اېسە كىشى نىنگ اۋزى تۇغرى و كۋزى تۇغرىلىكى دىر. چىندىم «اۋزى تۇغرى نىنگ سۇزى تۇغرى»-دېگن نقل يورەدى. نوابى فكىرىچە يالغاندىن افسوسلىنىش ھم تۇغرىلىك دىر. اولوغ شاعر موضوعنى ائىب اۋز دورىگە قرەتەدى و موندەى گۋزەل بىتلرنى قاغاز يوزىگە تۇكىب سالەدى. بو زماندە تۇغرى سۇزلىكلر كەيىب كېتدى، بىزگە دوچ كېلگن آدملىردە تۇغرىلىكنى بلا-آفت، دېب توشىنەدىگن بۇلدىلر-دېدى..

ھر كىشى يالغاننى دېسە، لىك كەم،
بۇلغاي ابدى كاش بو دوراندى ھم.
طرفە زمان اھلىغە بىز مېتلا،
كىم يۇق الر آئىدە چىندېك بلا.

انە شو شىعارنى اۋزىگە يۇلچى يولدوز قىلىپ آلگن صاحبقران امىر تېمور، اۋز سلطنتنى اوستونلىرىنى مستحكىملەپ آلەدى و شو طفىلى اونگە اېل اطاعتدە بۇلەدى. نوابى سۇزلىرى، شىعرىت نىنگ اينجە اىپلىرىدە يوكسك مھارت بىلن تىزىلگن دىر. بو شىعرىت بىر بوتونلىكنى حاصل قىلووچى معنوى قىصرگە مىنگزەيدى. اوشبو سۇز قىصرىگە دخل و تصرف قىلىشىگە يۇل يۇق كىشىدە. چونكە، بو معنوى قۇرغان نىنگ تېگرەسى بە غايت مستحكىم حمايەلنگن. نوابى تۇغرىلىكنى عالى قدرىت (ارزش) دېب بىلەدى. عكسىنچە او اېگرىلىكنى بى حاصل ايش؛ «باطل»، دېب توشونگن.

اېگرى- يو، توز وصفى محقق اېرور،
باطل اېرور اېگرى- يو، توز حق دورور.

گپ شوندى كە، نوابى يشەگن جمعيت و دور ھر قچانگىدىن كۇرە ھم اېگرىلىكدن كۇپ جفالر تارگن، اوندن كېلگن كسارتگە اېل-يورت بى حساب تاوانلر تۇلەشگن. قنچەلر عوض تۇلەمەسىن بو رنج و زحمتدىن قوتىلىشە آلەيدىلر:

رنجغە سالغان بو خسارت انى،
اىلەمس آزاد كفارت انى.

علىشېر نوابى جمعيتده گى علتلرنى سۇز واسطه سىده برطرف قىلىشگه اينتيله دى. نوابى «راستى-رُستى» شعارىنى حسين بايقرا دولتى نىنگ هم اوستونى بۇلىشىنى كۇپ آرزو قىلگن. بيراق، اۇشه پىتده هم اېگرىلىك، آلچاقلىك (رذالت)، خىانت و ساتقىنلىك هر دايم اۇز ايشىنى قىلىپ كېلگن. توزلىك اۇرنىنى اېگرىلىك اېگلگە گنى جمعيتده اۇسانلىك/بېزىش كېلتىرىپ چىقرگن. شونىنگ اوچون هم تۇغرىلىك شاعرلر اوچون ارمان بۇلىپ قاله بېرگن:

هر كىشى يالغانى دېسه لىك كم،
بۇلغەى اېدى كاش بو دورانده هم.

مهمى شونده كه، نوابى انه شو اخلاقى معمالرنى عقل ترازوسى گه ساليب، اونى شعرى منطق و حياتى دليل لر بىلن بدىعى افاده له يدى. نوابى بونده معنوى صنعت نىنگ «ارسال مثل» (حياتى دليل كېلتىرىش) تورىدن كېنگ استفاده قىله دى:

مونچه كه چېرْمَش ايله دستار دور،^{۴۴}
باش اوزه چىقماق قه سزاور دور.

اوشبو بيتده، نوابى: سلّه قنچەلر قىيشىق (كچ) اۇرەلمە سىن، آدملر تىپە سىدن جاى آلەدى و عزير بۇلەدى، -دېماقده. اولوغ نوابى «اېگرىلىك» اۇتكىنچى اېكنىگه انه شوندهى اورغو بېرەدى. شاعر حياتده باقى نرسه فقط تۇغرىلىك، دىبه ايشانه دى.

^{۴۴}. يۇقارىده گى بيتنى ميرزا عبدالقادر بېدل (۱۶۴۲-۱۷۲۰) علىشېر نوابى دن قىرىپ ايكى عصر كېين يشه گنى گه قره مەى، شوندهى ليگىچە (عينا) كېلتىرەدى:

هركى كچ رفتار شد بر فرق عالم جا گرفت،
باورت گر نيست بنگر پيچيش دستار را.

بېدل نىنگ بو بيتى ادبى اۇغرىلىك بۇلمەى، توارد (كېرىپ قالگن) سەنەلىشى مەكن. باشقه تاماندىن بېدل اولوغ نوابى شعرىتى نىنگ تىنىق چىشمە لرېدىن سىپىقرگن. اثرلرېنى اخلاص و احترام بىلن اۇقىگن بۇلىشى هم احتمالدىن خالى اېمس. بو نرسه بېدل تفكرى نىنگ اېلدېزلىرى نوابى شعرىتىدىن سوو اىچگنى گه بىر دليل، دېسك مبالغه بۇلمس.

اېگرىلىكىنى يامانلىك انگلەگن شاعر يىنە حياتى دىلىلەرگە تەبىنەدى و قطار بىتلرنى كېلتىرىشگە دوام اېتەدى:

كېلدى ايلان جىسمىدە پېچ و شكنج،
 مەرە دور آغزىدە و آستىدە گنج.
 اېگرى لىگىدىن كۆرونور يىنگى آى،
 اندە كە بۆلمىش قدم چرخساي.
 نىزە بۆلوب توزلوكىدىن سربلند،
 چىرماش اوچون بندغە قالىب كىمد.
 شمع بۆيى توز كېلىب ايوان ارا،
 شاهد بزم اۋلدى شىستان ارا،
 برق كە اېگرىلىك اۋلوتور خويى،
 گرچە يارور لېك بارور يېر قويى.

يوقارىدە، شاعر نىنگ شىرى منطقى بىلن حياتى واقىلىك اۋرتەسىدەگى متناسىلىك گۆزەل قىلىپ افادەلنگىنىنى كۆرىب تورىسىز. بو شىرى منطق تۇغرىلىكدن باشقە نرسە اېمس. بوجرىاننى شاعر منە بوندەى نتيجهلەيدى:

اول كە شىعار ايلەدى يالغان دېمك،
 بۆلمس انى اىرو مىسلمان دېمك.
 نېچە كە جەد ايلەسە كاذب كىشى،
 بىر-ايكى دست ايلگرى بۆلگەى ايشى.
 اېلگە نېچە مخفى اېسە بو صفت،
 ظاهر اېتر يالغان اۋزىن عاقبت.
 كىم كە اۋزى ايلەدى يالغان سۆزىن،
 كذب دىر اېل چىن دېسە، قالغان سۆزىن.
 كىم گە كە يالغانچى دېبان قالسە آت،
 بو آت ايلە چارلسە لر اۋز و يات.

صدق خطابى يىنه يانمس انگه،
چىن دېسه هم خلق اينانمس انگه.
كىم كه چىنى ابل ارا يالغان اېرور،
يالغانى چىن ليككه نې امكان دورور.
نېچه ضرورت ارا قالغان چاغى،
چىن دېمس اېرسنگ، دېمه يالغان داغى.

اگر چه، دور و زمانه آدمى كچليك قىليشگه اوندهيدى، بىراق يىنه هم
راستلىك قىلماغلىق ارادهسى سېنىنگ اۋزىنگده، اۋز قۇلىده، دېب اوقتيرهدى:

دور چو كچليككه قىلور اقتضا،
سېن تىله سنگ راست اېمستور رضا.

نوابى حياتگه كۋترىنكى روح بىلن قرهيدى و آخر -عاقبت تولىك و تۇغرىلىك
غالب چىيقيشى گه ايشانهدى. تۇغرىلىكنى حياتده قرار تاييىشنى يىنه شعرى منطق
اساسيده شوندهى تصويرلشگه اۋتهدى و منه بو سىر مغز بىلتلر واسطه سىده
افادەلب بېرهدى:

سروكىم اول تۇغرى چېكىب قامتىن،
كۋرمه يىن آسىب خزان آفتىن.
اول كىشى كىم توزلوك اېرور شان انگه،
دشمن اېرور گردش دوران انگه.
خامه كه توزلوككه اېرور رهنمون،
كېسىلىيان باشى اېرور سرنگون.
توزلوك ايله چون "الف" اوردى صلا،
كۋركه انى آستىغه آلمىش بلا.
توز چېكىلور بارگه اوزره طناب،
كۋر كه اېرور باشتىن اياق-پىچ و تاب.

توزلوک ايله چونکه شهاب اوردى گام،
اورتهدى اؤت باشتين-اياغين تام.

تۇغرىلىك طنطنه قىلىشى اوچون شاعر تربيت قورالىگه ضرورت سېزهدى.
قىصر و عاصى روح پرورشى گه اهميت قرهتهدى:

باقمسه دهقان چمنين تون و كون،
نخل ترين انگله قوروغان اؤتون.
تار رجه چېكمس يېرىگه باغبان،
باغ همان زبیده، جنگل همان.
ماله سيز اول تخم كه، دهقان ساچر،
سوونى تېنگ ايچمس نېچه يكسان ساچر.

نوابى نينگ تۇغرىلىك و اېگرلىك بايیدهگى بديعى اؤيلرى دینی وعظ و
تبليغدن توبدن فرق قيلهدى. نوابى آدملىرى اوروش، جزالش، قۇرقيتيش، تهديد،
كويديريش، يانديريش يۇلى بيلن اېمس، بلکه، لطيف و آرامبخش سؤزلر، حياتى
منطق و دليللر بيلن ترغرىلىكکه چارلهيدى. آدملىرى روحى سلامتلىك، اؤز ارا حرمت،
ساغينچ، سېوگى- محبت بيلن تربيهلب کمال تاپتيرماقچى بۇلهدى. سؤز و شعريت
نينگ قدرت و جاذبهسى هم انه شونده دير.

نوابى شىرلىرىنى توشىنىش نېگە قىيىن؟

ئىشېر نوابى شىرلىرىنى توشىنىش ھىم آسان ھىم قىيىن. سادە تىلدە يازگىنلىرى روان و انچە توشونىلى؛ بىجىرىم، خۇدۇ بوگون يازىلگىندەى جىرنگەيدى، اېندىگىنە تىندىردىن چىققىن ايشىق نان كى. اما، استعارە، مجاز يۇلى بىلن تصوير، تعبىر، تىلقىنلرگە يوغرىلىب، لىفى و معنوى صنعتلرگە سالىب تىرم اېتىگىنلىرى بۇلسە، اۇتمىشە قىيىن بۇلگىنى كى بوگون ھىم اولرىنىگ مغزىنى چقىش اۇقووچىلر اوچون آسان ايمس. كىتە-كىتە نوابى شىرلىرى ھىم شاعر غزلىرىنى شىرحلەياتگىندە جدى خىطالرگە يۇل قۇيماقەلر. بىتە سۇزنى توشونمىسلىك آرتىدىن بوتون بىر غزل آغدر-تۇنتىر بۇلماقە.

نوابى شىرلىرى اگر عادى ھىم قىلىنگىندە اېدى، اولوغ شاعر اثرلرگە بىگىرمەدن آشىق سۇزلىك تولىمەگىن بۇلور اېدى. بېش يىرىم عصر دوامىدە نوابى فرھنگنامەلر آرقەلى اۇقىب كېلىنماقەدە. بو ھىم اۇزىگە خىصلىك اېمىسى؟ نېگە باشقە اولكن شاعر و ادبىلر اثرلرگە بونقە كۇپ لغتلىر يازىلمەگىن؟ بو يوك سۇز اوستەسى و اولوغ تىفكر اېگەلرى نىنگ فكىرتى تار اۇلمچلرگە سىغمەيدى. اونىنگ اوچون باى و رىنگە-رىنگ تىل كېرەك بۇلەدى.

نوابى شىرلىرى نىنگ نىمەسى قىيىن؟ اونى توشىنىش نېگە آغىر؟

اولا، شولرگە تۇختەلسك:

ئىشېر نوابى تىفكىرى يوكسك شاعر. بلىند فكىرلر يوقارى اۇى و تىخىلىنى تىلب اېتەدى. شاعر نىنگ ذھن انبارىدە اولكن معلومات، كېنگ بىلىم و چۇنگ تىجرىبە تۇپلىنگىن؛ بولرىنى عادى تىلدە ايتىب، بىان اېتىب بۇلمەيدى. بۇلىق ادبى تىلىدىن ايش آلىنىب، نىنگى تىركىيلرگە سالىش احتىياجى سېزىلەدى. فكىرى پرواز يوقارى تىخىلىنى تقاضا اېتەدى. فانتىزى انساننى كوچلى قىلەدى. كىتە-كىتە اختراع و كىشفىيات آستىدە خىيال ياتگىن بۇلەدى اصلىدە. بدىعى اثر ھىم شو تىنىق بولاقدى سو اىچەدى.

انه شو خیال آرقه سیدن شاه بیت، بیر شاه غزل، بارینگکه، بوتون باش بیر اثر دن عالمشمول غایه لر اؤسیب چیقیشی ممکن. سؤز، مصرع و بیت تگیده قت-قت معنار یاتگن بؤله دی. کاسه آستیده نیم کاسه دپگنده ی ایکینچی و اوچینچی بیر معنا و مضمون یشیرین بؤله دی. مینینگچه نوابی شعریتی انه شونده ی خصوصیتگه ابگه.

نوابی اثرلری تیلی عمومیتله ایتگنده آغیر. اونی آغیر قیلگن تیل عنصرلریدن بیر بو-فارسی اضافه لر دیر. شاعر حددن تشقری کؤپ فارسی اضافه لر قؤل له گن. نوابی بیرگینه "بدايع البدايه" و "فوايد الكبر" دیوانلریده بېش مینگه یقین (تأکید بیزنیکی -ایشانچ) فارسی اضافه ایشله تیلگن. حتی بیر مصرعه اوچته گچه اضافه قؤل نیلگنی کوره سیز. بو اؤزبکچه نسبتلی "یا" می یاکه اضافه می لیگی بیلیمنه ی قالدی گاهیده. بو نرسه اینیقسه فارس-دری تیلینی بیلیمه گنر گه قینچلیک توغدی ره دی. مثلاً، "علی شیرین"، "عل شیرین" بیریکمه لر نیگ بیرینچیس ی اؤزبکچه یسه لیش بؤله، ایکینچی اېسه فارسی قورولیشگه ابگه. بولر شعرده معنایی فرقلب کپله دی. مثلاً،

تیر باران بلا یاغدورسه جانلر قصدیغه،
 ناوک مژگان بیله مشکین هلالین کورگه بیز.
 فوايد الكبر

کریل، لاتین و عرب یازوویده هم افسوس که، اضافه اوچون علیحده بیلگی یوق. تورکیه تورکیلری املاسیده اضافه اوچون خاص حرف قبول قیلینگن. نوابی شعرلرینی تحلیل قیلماقچی بؤلگن اؤقووچی فارسی اضافه لر طبیعتی بیلن آشنا بؤلماغی لازم.

- نوابی اثرلریده حددن آرتیق عربچه کلمه، عباره و فارچه سؤزلردن استفاده قیلینگن. شاعر قؤل له گن لغتلر ایچیده نا تنیش و کم ایشلتیله دېگنلری انچه- مونچهنی تشکیل قیله دی. ایکی تیلیدن آلینمه سؤزلر بیلن فارسی اضافه لر توشونمه ی توریب، نوابی شعرلرینی انگلش و تگیگه بیتیش آسان کپچمه دی.

- نوابی، قرآن آیتلری و حدیثلردن کؤپدن کؤپ پیمانده استفاده قیلگن. بولردن تشقری "فرشته لر"، "اولیالر" کبی توشونچهلر نی هم ایشلتگن، یوسف و زلیخا،

مریم كى دىنى اساطير و عرب مېتالوژى سىدن كۇپ كېلتىرەدى. "پيغمبرلر"، "شىخ و صوفىلر"؛ «معجزه» و «كرامات!» كىبلىرنى هم نوابى شەرگە سىنگدېرگن. دېمك شەر روھىگە سىغدېرىلگن، بىرار دىنى واقعه حادثه گە قىلىنگن اشاره لر مۇل. بولر هم اۇقووچىنى بىر قدر گنگسىتېب قۇيىشى تورگن گپ. مثلاً،

چېكمەى ملك لطفونگ كونى جز ذكر ايله تسىيح اونى،
آدم دېبان قهرىنگ تونى، هر دم "ظلمنا رتبا"
ياكه

«اشرقت من عكس شمس الكأس انوار الهدا»
يار عكسىن میده كۇر دېب جامدىن چىقتى صدا.

سىنگرى تلەى عربچە بىرىكمە، عبارەلر هم مصرەلر حتى بىتلر از آبمس. طبعى كه بولر هم شەرنى توشىنىشىنى آغىرلشتىرەدى.

- نوابى قدىم توركى سۇزلردن هم حددن زىاد فايدهلنگن. اولرنىنگ تخمىن ۹۰-۸۰% بوگونگى اۇزبېك تىلىدە اىشلتىلمەيدى. بو سۇلر بوگون استعمالدن چىقىب كېتىگن دىر، اېسكىرگن سۇلر سەنەلەدى.

- نوابى بيان قىلماقچى بۇلگن واقعه، حادثەلرنى تۇغرىدن تۇغرى اىتمەى شاعرانە تخیلگە بېرىلىب، بدىعى چەرمب، اىچكى كېچىنمەلرگە اۇرەب، بدىعىلشتىرىب قويوق يازگن، سۇزلرگە اۇرەب گېيرگن. تخیل كېنگىلكرىدە فكرت آتىنى چاپتىرەدى. بىر مونچە تارىخدن خبر سىز اۇقووچى شەرنىنگ مضمون و مقصدىنى توشىنمەى قالىشى ممكن.

نوابى مجاز و استعارەلردن آشىغى بىلن فايدهلنگن. او يوقارى نطق شكلىنى اىشگە سالگن. بلاغت اوجىدە تصوىر يره تىشگە كىرىشەدى. بو هم اۇقووچىگە آسان هضم بۇلەدىگن گپ اېمس.

نوابىانە اۇخشەتىشلر هم شاعر شەرلىرىنى يوقارىلتگن عامللردن دىر. اۇخشەتىش بىلن اۇخشتمە اۇرتەسىدە معنوى نسبتى بىلىش ضرور. نوابى سېوگىلىسى-يو، محبوبەسىنى يېتى پردە آرتىدە تصوىرلەيدى. منە شولرنى هم

ابلاغمەى، يىخى انگلەمەى تورىب نوابى شىرلىرىنى توشىنىش اۋقۇچىگە قىيىلىك قىلەدى.

خوش، نوابى شىرلىرىنى توشونىش اوچون ايشنى نىمەدن باشلەماق كېرەك؟ كىمىنە شىخى تىجرىبەمدن كېلىپ چىقىپ، اىرىم توشىلەرنى اۋرتاقلەشىشىم مەكىن.

- نوابى شىرلىرىنى توشىنىش اوچون اېنگ اۋلا، كىشىدە بىر مونچە شىرى سواد بۇلماغى كېرەك. شىرنى عروس وزنىگە سالىب دېكلە قىلىش كېرەك. لغلرنى تۇغرى تلفظ قىلىپ، سۇزلرنى گپ نىنگ قىسى بۇلەگى بىلن منطقى باغلىنىشگە اهمىت قرەتىش لازم. شىر توشىلىشى عادى گپدن فرق قىلەدى. شىردە گپ بۇلەكلرى نىنگ اۋرنى المەشىب كېلە بېرەدى. بىرىنچى مىرعدەگى اېگە اىكىنچى مىرە نىنگ آخىردە كېلىشى مەكىن و باشقەلر.

- نوابى شىرلىرى نىنگ تىگىگە يېتىش اوچون هر ساحەدن بىر شىنگىل مەلوماتگە اېگە بۇلىش شىرنى توشىنىشگە انچە ياردم قىلەدى. مطالعە سىز، ذەنى ياپىق و مەنوى سىفرەسىدە هىچ نىرسەسى بۇلمەگن كىشى نوابىدن بىر نىرسە قۇلگە كىرىتىشى مەكىل. بىر چىمدەم فىلسفەدن، بىر سىقىم تارىخدن، بىر مىشت ادىيات، بىر هوپلم عروسدن، بىر يىتتا ق روھىاشناسلىكدن، بىر هاوۇچ منطق و هكذاردن بىلگن كىشى يوتەدى؛ يوتقىزمەيدى.

- شىرخوان نوابى بۇيىچە يازىلگن علمى ايشلر، يازىلگن مەم كىتابلر، رسالە، مقاله، قالە بېرسە قىلىنگن غزللر شىرلىرىنى اۋقىگن بۇلىشى شرط. تورلى ادبى دستور و سىلماقلى سىبتلرنى تىنگلش و كۇرىب بارىش هم فايدەدن خالى اېمس. نوابى شىناسلر ايشلرى بىلن تىتىش بۇلمەى، نوابى اثرلرى نىنگ توشىگە شونىغىب، اولردن مەقسد اىنجولرىنى قۇلگە كېلتىرىپ بۇلمەيدى.

- اۋقىلەياتگن شىر ذاتا مادىلشگن فىكر دىر. اونى كۇز بىلن كۇرىش، مىيەدە گودەلنتىرىش كېرەك بۇلەدى. هر بىر شىردە باش قەرمان، سۇزلاوۇچى (شاعىر)، و اىكىنچى درجەلى قەرمانلر قىتىشەدى. شىر فضا، زمان و مەكان بىرلىگىدە آلىب قرەلەدى. فسادە شاعىرنىنگ اىچكى كېچىنمەلرى، تىخىلى پروازى؛ زماندە اۋز عصرى نىنگ كىتە-كىچىك مەما و مىسئەلرىدن تارتىپ، اېنگ كىچىك عادى انسانى

مناسبتلر حقىده گپ كېتكىن بۇلەدى. نوابى شىرى نىنگ اۇقووچىسى بو اوج بىرلىك اچىده تورىشى كېرەك. يعنى اۇقووچى هم بىواسطه شعر مضمونىگه هماهنگ روشده اشتراك اپتىشى ضرور.

- هر قندهى شعرىنىگ اۋز پىيامى، ابته دېگن سۋزى بار. بونگه شعرىنىگ اۋق ايلدىز دېيلهدى. اۇقووچى شعرىن اونى تاپىب آلىشى، او حقه تفكر قىلىشى كېرەك بۇلەدى. نوابى شعرلى مضموناً باى. اجتماعى، فلسفى، سياسى، تربىوى، اخلاقى روحده بۇلىب، اولر تنقىدى تفكرنى تشىيدى. بولر بوتون بىر غزلده ياكه شاه بىتلر مجشم بۇلەدى.

- شعر خوان نوابى شعرلى نىنگ تحلىلى گه كىرىشركن، اوندهگى پىيام «مېنگه هم تېگىشلى، مېنىگ هم دردىم دىر» - دېگن توپغونى اۋزىده توپىشى كېرەك. شعرىنىگ قهرمانلردىن بىرى گه ايلنماغى دركار.

- و نهايت بىر نېچه بيت ياكه باش بوتون غزللرنى ياد آلىش، اولرنى وقتىن- وقتىن تكرارلر يورىش مقصدگه موافق كېلەدى. بولر شعرلرنى يخشىراق توشىنىشگه كۈمكلشهدى، دېب اۋيلهيمىز. سىزده قندهى فكر-ملاحظه و تجربه بار. يازىب پايله شىنگ.

نوابى نكاهيده خاتىن-قىزلر

تمام عالمده اندىن اولوغراق كىشى بۇلمهغه يدور...

نوابى

علىشېر نوابى اثرلریده خاتىن-قىزلر سىماسى يارقىن رنگلرده تصويرلنگن. شاعرنىنگ غزللریده هم، اپىيك داستانلریده هم، عياللر فعال كۇزگه تشلىب تورهدى. عموميتله خاتىن-قىزلر مسئلهسى گه نوابى نىنگ مناسبتى مثبت و اىلىق. شاعر كۇز قرشىده عيال بىرىنچى نوبتده معظّم آنه؛ اوى بېكه، عايله نىنگ گلچراغى؛ خاتىن-قىزلر گۇزهللىك منبعى؛ الهام و سېوگى پرىسى؛ عيال انسان زىياتىنى نىنگ دوامچىسى؛ او سياست، جمعيت ايشلریده فعال قتنه شووچى انسان؛ تدبىركار و دانا دولت اربابى؛ عيال تورلى كسب-هنر و صنعتنى اېگلهگن معتبر ذات؛ شاعر، عالم و دانشمند صفتیده گودهلنهدى.

خاتىن-قىزلرنى كۇكلرگه كۇترىب مقتش، اولرنىنگ حسن و جمالنى سۇز و بدىعى تصويرلرده تعريفلاش و افادهلر بېرىش شونچه كه، نوابى اوچون اېرمك ياكه، شاعرانه تۇقىمه، صنعى يره تىلگن اۇبرزلر اېمس. اولوغ شاعر اۇز دورى عياللرنى كمیده شوندهى قىافهلرده يا كۇرگن ياخود، اولر ميدانگه چىقىب بۇى كۇرستىشلىرگه چينهگم حمایهچى بۇلگن. بو فكرلرنى نوابى نىنگ فقط گينه بىر داستانیدن مثال كېلتىرىب اثباتلاش ممكن. موضوعنى يارىتتىشگه اۇتتىشدين آلدین منه بولرنى قلمگه آلىش ضرورگه اۇخشه يدى.

رحمى يۇق توبنلىك

منه قرهنگ كه، آرهدن سهل كم آلتى يوز يىل اۇتیب، ۲۱-عصر آستانه سیده خاتىن-قىزلرگه مناسبت، اۇزگىنچه يۇق، يخشىلنىش اۇرنیده تاباره توبنلشىب، ياووزلشىب

بارماقده. بو اينچلى احوالى اۋشه دور بىلن بىر مقايىسە قىلىپ كۆرەيلىك. عياللار بايىدە نوابى نىمەلرنى قلمگە آلگن-او، بوگون خاتىن-قىزلار كۆيگە (احوال) توشىب، نىمەلرنى باشدن كېچىرماقدهلر؟

باشقە لرگە ايشىمىز يۇق. اۋز اۋزىبىكلرىمىز قنچەلر خاتىن آزار، ظالم اېكىنىنى تىلگە آلىشدن اوپەلەسن كىشى. خاتىن-قىزلارنى چادر تۇرپە گە سالىب قۇيىش، تۇرت دىوار اىچىدە سىقلش، علمى، اجتماعى ايش و فعالىتلردن چېكلش؛ عبالگە شەھوت بوپومى صفتىدە قرەش، خاتىن-قىزلارنى روھى و جسمانى قىيىنش، اوروش، سۈككىش، اولرگە نىسبتن تورلى-تومن خىشونتلار روا كۆرىشلرنى ايتمەيسىزمى؟ نىمە بۇلدى بىز اۋزىبىكلرگە؟! حتى خاتىننىمىزنىنگ آتىنى تىلگە آلىشدن ننگ قىلەمىز. عمر يۇلداشىمىز بىلن بىرگە (يېتى قرن آلدىن يورىش كېرەك) يورىشدن عارلنەمىز. قەي يېردن كېلدى بونقە وحشىانە يانده شوو؟ بولر چۇل و ياوايى فرەنگ نىنگ شوم تاثيرى اېمىسى؟ توركى خىلقلر جملەدن اۋزىبىكلر آزاده، دىناوى خلق بۇلىشگن كو؟ تېمورىلر دورىدە اولر كوى قۇشوق، هنر-موسىقە، اۋبىن-كولگى قىلىپ، شعرلر اۋقىب، بزم اوويشتىرىش، صحبت قورىب، كۇنگىل چىگللارنى يازىش، دردىلرنى ترقە تىش، يېنگىل تارتىب هاردىق چىقىرىب دىناوى، انسانى حيات كېچىرىب اۋتگنلر اۋزىبىكلر. رواجلنگن دولتلردە خاتىنلرنىنگ موقعى بلند. بو مملكتلردە اولردن اختراعچى، دوكتور، كوچلى سياستچى، دولت اربابى، يېتوك عالم و دانشمند، ماھر سپورتچى، صنعتچى و اقتصاددانلر چىقىپ، اۋلكە لرىگە آبرو شرف كېلتىرماقدهلر.

داستاندهگى حقيقت

نوابى اثرلرىدە خاتىن-قىزلار حقيده جوده گۇزەل فكرلر ايتىلگن. بو خصوصە كېزى كېلگندە سۇز يورىتەمىز البتە. "خمسه" تركىيىگە كىرووچى "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۳۵-بايىدە قىزىق بىر واقعه حقيده سۇز بارەدى. فرهاد شىرىن عشقىدە تاغ قازىب، سېوېگىلىسى نىنگ يورتىنى سىراب ايلب، "نهرالحيات" (حيات نهرى) و "بحرانجات" (نجات دېنگىزى) حوضىنى قورىب بىتيرەدى. فرهاد قفقاز اۋلكەسىدە آقر سوونى جارى اېتركن، شو پىت داستانده فرهاد و شىرىننى بىر-بىرى بىلن دىدارلشتىرىش مسئلەسى اۋرتە گە چىقەدى. خالەسى مەھىن بانو جىيەنى شىرىن گە:

«فرهاد شرفىگه بىر شاهانه ضىافت تشكىل قىلسك، ياقىملى سۇزىلر بىلن كوتىب
 آلسك، اونىنگ كۇنگلىنى آولهسك» دېگن تكللفنى اىتهدى. مھىن بانونىنگ بو
 تكللفى داستانده منە بوندهى افاده اېتىلگن:

ولى بىزىدىن داغى خوشدور مروت،
 كه بېرسك سۇز بىله كۇنگلىگه قۇت.
 انگه تكللف قىلساق مھمانلىق،
 اىكىمىز ظاهر اېتسك مىزبانلىق.
 انى اىستىرغە اېل قىلسك روانە،
 توزەتسك بزمگاھى خسروانە.

گۇزەل و فرزانە شىرىن خالەسى نىنگ بو تكللفگە كۇنەدى و سىويىكلىسى
 فرھادنى كۇتىب آلىشگە تيارگرلىك كۇرىشە باشلەيدىلر:

بويوردىلر كه تاپتى قصر زىبا،
 آياقدىن-باشقە تىگرو فرش دىبا.
 نشاط و عىش اۇلوب امكاندىن ارتوق،
 سرور و شادمانلىق اندىن آرتوق.

قصر بېزەتلىب، شاهانه سفرە يازىلەدى. آلتىن قدحلىرى مى و شرابلىرى
 سوزىلەدى. مھىن بانو بېش-اۋنتە دانا و دانشمندگە فرھادنى قىدىرىب، تاپىب
 كېلتىرىشلىرىنى بويورەدى. نھايت شھزادە فرھادنىنگ دوستى شاپور بىلن بىرگە بو
 دىدارلىشىو مراسىمگە كېلتىرىلەدى.

مجلسدە برچە نرسە حاضرلەنىدى. رقاۋە اۋىنىچىلر بزمى قىزىتىب
 توريشەدى. شرابلىرى اىچىلىب، مغنىلر كوى چالىشىب، اشولە اىتە باشلەيدىلر:

مھىن بانو اىچىب دوران اياغى،
 چىكىب فرھاد اىلە شاپور داغى.
 نې مجلس، باغ رضواندىن نمودار،

نې باده، اب حیواندین نمودار.

ایاقچیلر شکر گفتار و دلیند،

قبلیب دلیندلیق بیرله شکرخند.

مُغئیلر ایننگدبک لحن پرداز،

که جانلر پرده دین رقص ایلب آغاز.

شو پیت شاهانه بزمگه هر بیرى بیر هنر و صنعتگه آراسته، علم و کمالگه

ماهر اؤنته قیز مجلسگه چقبیرهلهدی. بو اؤن گؤزهل نینگ مهارتی، هنری، علم و

صنعتینی قوییدهگیچه تصویرلب بیرهدی اولوغ نوابی:

بو مجلس ایچره حاضر اؤن دلارام،

بارى هم سرو قامت هم گل اندام.

بؤلوب شیرین بساطی نینگ ندیمی،

الر دین خوش مهین بانو حریمی.

کبلیب هر قیسی بیر فضل ایچره ماهر،

مهارت شیوه سی هر بیرده ظاهر.

بیری اشعار بحری ایچره غوّاص،

بیری دؤار دورى ایچره رقااص.

بیری منطق رسومیده رقمکش،

بیری هییت رُقومیغه قلمکش.

بیری نینگ شیوه سی علم حقایق،

بلاغتده بیری ایتیب دقایق.

بیری تاریخده سؤز ایتیب فسانه،

بیری حکمت فنی ایچره یگانه.

حساب ایچره بیری نینگ ذهنی باریب،

معماده بیرسی ات چیقاریب.

بو فنلرده بولر بیر-بیردین احسن،

یوز اول فنلیق ارا هر قیسی یکفن.

دلارام و دل آرای و، دل آسا،

- گل اندام و سمن بو و، سمن سا.
 پریچهر و پریزاد و پری وش،
 پری پیکر زهی اوڻ اسمی دلکش.
 چو ایورولدی لبالب دور ایاغی،
 قیزیدی بزم ینگلیع ابل دماغی.
 فرهاد و شیرین نینگ دیدارله شوو مجلسیگه قتنشگن قیزلرنینگ اسمی، علم و
 صنعتی منه بو ترتیبده مجسم ایتلهدی:
- **دلارام:** اشعار بحری ایچره غواص (شاعر)
 - **دل آرا:** دوار دوری ایچره رقااص (رقاصه-اؤینچی)
 - **دل آسا:** منطق رسومیده رقمکش (حکیم، منطق بیلووچی)
 - **گل اندام:** هییت رقومیغه قلمکش (منجم، یولدوز شناس)
 - **سمن بو:** شیوهسی علم حقایق (انیق، طبعی علملرنی بیلووچی)
 - **سمنسا:** بلاغتهده بیرى ایتیب دقایق (ریتوریکه، ادبیاتشناس)
 - **سمن بر:** بیرى تاریخده سؤز ایتیب فسانه (تاریخچی)
 - **پریچهر:** حکمت فنی ایچره یگانه (فیلسوف)
 - **پرپرو:** حساب ایچره بیرى نینگ ذهنی باریب (ریاضی بیلووچی)
 - **پری پیکر...** معماده بیرىسی ات چیقاریب (معما فینى بیلووچی)
- قاپ-قاره اؤرته عصر حیاتیده نوابی دېک ده، قابیقلرنی یاریب، خاتین-قیزلرنی
 یاروغ عالمگه آلیب چیقیب، شو فضیلت بیلن بدیعی قهرمان صفتیده "فرهاد و
 شیرین" داستانیگه آلیب کیرگنی مهم قدم و کتّه جسارت حسابلنیشی کپرهک.
 «فرهاد و شیرین» داستانیدن گى اوشبو بیتلردن گۆزه ل مثال بؤلگنی اوچون باشقه
 موضوعده گى مقاله لریزده هم فایدهلندیک.

فايدهلنىلگن ادبياتلر:

۱. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. بدايع البدايه. ۱ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۷.
۲. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نوادر النهايه. ۲ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۷.
۳. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. غرايب الصغر. ۳ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۸.
۴. نوابىي عليشېر، مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نوادر الشباب، ۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۹.
۵. نوابىي عليشېر، مكمّل اثرلر تۇپلىمى. بدايع الوسط، ۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۰.
۶. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. فوايد الكبر، ۶ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۰.
۷. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حيرت الابرار، ۷ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۱.
۸. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. فرهاد و شيرين. ۸ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۱.
۹. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. ليلي و مجنون. ۹ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۲.
۱۰. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سبعة سيار. ۱۰ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۲.
۱۱. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سد اسكندرى. ۱۱ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۳.
۱۲. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. لسان الطير. ۱۲ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۶.
۱۳. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. مجالس النفايس. ۱۳ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۷.
۱۴. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. محبوب القلوب. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۵. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. منشآت. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۶. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. وقفية. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۷. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. خمسة المتحرين. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.

۱۸. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حالات سيد حسن اردشير. ۱۵ توم، تاشكېنت ۱۹۹۹.
۱۹. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حالات يهلوان محمود. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.
۲۰. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نظم الجواهر. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.
۲۱. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. محاكمة الغتين. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۲. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. ميزان الاوزان. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۳. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. تارىخ انبىا و حكما. ۱۶ توم تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۴. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. تارىخ ملوك عجم. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۵. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. اربعين. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۶. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سراج المسلمين. ۱۶ توم. تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۷. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. مناجات. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۸. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. رساله تير انداختن. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۹. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نسايم المحبت. ۱۷ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۱.
۳۰. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. ديوان فانى. ۱۹-۲۰ توملر، تاشكېنت، ۲۰۰۲.
۳۱. عليشېر نوابىي اثرلرى نىنگ ايضاحلى لغتى. تۇرت جلدلى. تاشكېنت، ۱۹۸۳-۸۵.
۳۲. پارسا شمسيف. نوابىي اثرلرى لغتى. تاشكېنت، ۱۹۷۲/۳۳. يوسف اف. ب. ممتاز ابى اثرلر لغتى. تاشكېنت، ۲۰۱۰.
۳۳. يوسف اف. ب. ممتاز ادبى اثرلر لغتى، تاشكېنت. ۲۰۱۰.
۳۴. شوكت رحمت الله يف. اۋزبېك تىلى نىنگ ايتمالوگىك لغتى، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۳۵. يوسف بيردحق. نوابىي تىلى نىنگ لغتى. ۵ جلدلى. اجلد، تاشكېنت، ۲۰۱۸.
۳۶. محمود كاشغرى. ديوان الغات الترك. دكتور محمد حسين صديق ترجمه سى، تبريز، ۲۰۰۴.

۳۷. فرید العطار نیشاپوری، منطق الطیر. دکتور کاظم دزفولیان تصحیح، تهران، ۱۳۸۱.
۳۸. جامی عبدالرحمن. دیوان کامل جامی. ویراستار هاشم رضی، تهران، ۱۳۴۱.
۳۹. علیشبر نوابی و ۲۱ عصر. مؤلفر اشتراکیده. مجله. تاشکپنت، ۲۰۱۷.
۴۰. عزت سلطان. نوابی نینگ قلب دفتری. ادبیات نشریاتی، تاشکپنت، ۱۹۶۹.
۴۱. علیشبر نوابی. قاموسی لغت. ۲جلدلی. تاشکپنت ۲۰۱۶.
۴۲. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. محمد رضانی تیارلهگن، تهران، ۱۳۳۸.
۴۳. بابر انسکلاپدیسی، مؤلفر. شرق نشریاتی، تاشکپنت، ۲۰۱۴.
۴۴. ظهیرالدین محمد بابر. بابرنامه. یارسا. شمسی یف. تیارلهگن، تاشکپنت، ۱۹۶۰.
۴۵. هاشم رضی. دیوان کامل جامی. چاپخانه پیروز. تهران
۴۶. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. تهران، ۱۳۳۸.

سابق اسمیر ذکراﻟﻠﻪ ایشانچ، حاضرگیسی ایشانچ تۆره. ۱۹۵۹ - ییلده فاریاب ولایتی شیرین تگاب اولوسوالیلیگنینگ اسلام قلعه قیشلاغیده توغیلگنمن. مکتبئی اؤشه تومن نینگ ظهیرالدین فاریابی لیسه سیده بیتیردیم.

۱۹۸۳-۱۹۸۷ ییﻟﻠﻪ آره سیده تاشکبنت دولت اونیورسیتیتیده اؤزبیک تیلی و ادبیاتی بؤییچه تحصیل آلدیم. کپین «آزادلیک» رادیوسیده ۱۴ ییل ژورناللیست بؤلیب ایشله دیم. ۲۰۰۵ - ییلدن بویان کانادا اۆلکه سیده یشب کبلماقدهمن.

اؤزبیک تیلیده حاضرگه چه ۸۳ ته حکایه، ۱ ته قصه («بیر قیشلاق نینگ کۆز یاشلری» ناملی)، ۱ ته مینی رومان («ینه قیتنهمن» ناملی)، ۸۰۰ اطرافیده شعر و ۱۰۰ دن آشه علمی-ادبی مقاله لر یازگنمن. بولردن تشقیری، صادق هدایت نینگ «بوف کۆر» و قادر مرادی نینگ «سرمه و خون» ناملی رومانلرینی اؤزبیکچه گه اؤگیریشیم ییلن بیرگه تیل و ادبیات بؤییچه ۱۰ دن آشیق کتاب هم یازیب قویگنمن. یازمه لریم نینگ اساسی قسمی فیسبوک آرقه لی نشر ایتیلیب، قالگنلری اېسه کمیوتیریم آمباریده سقلتیب کبلماقده. چاپدن چیققن اثرلیریم منه بولردن عبارت دیر:

۱. اؤزبیک ادبیاتی فرهنگی (استاد عالم کۆهکن ییلن بیرگه لیکده)

۲. حاضرگی اؤزبیک تیلی (مارفولوگیه)

آیتیش لازم که «حاضرگی اؤزبیک تیلی (مارفولوگیه)» ناملی کتابیم نینگ توزه تیلگن، قیتته ایشلنگن و تۆلدیریلگن نسخه سی حاضرگه چه نشر ایتیلمه گن.